

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskernes Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

MOGENS LEBECH

CHRISTIANSHAVN

En konges tanke blev virkelighed

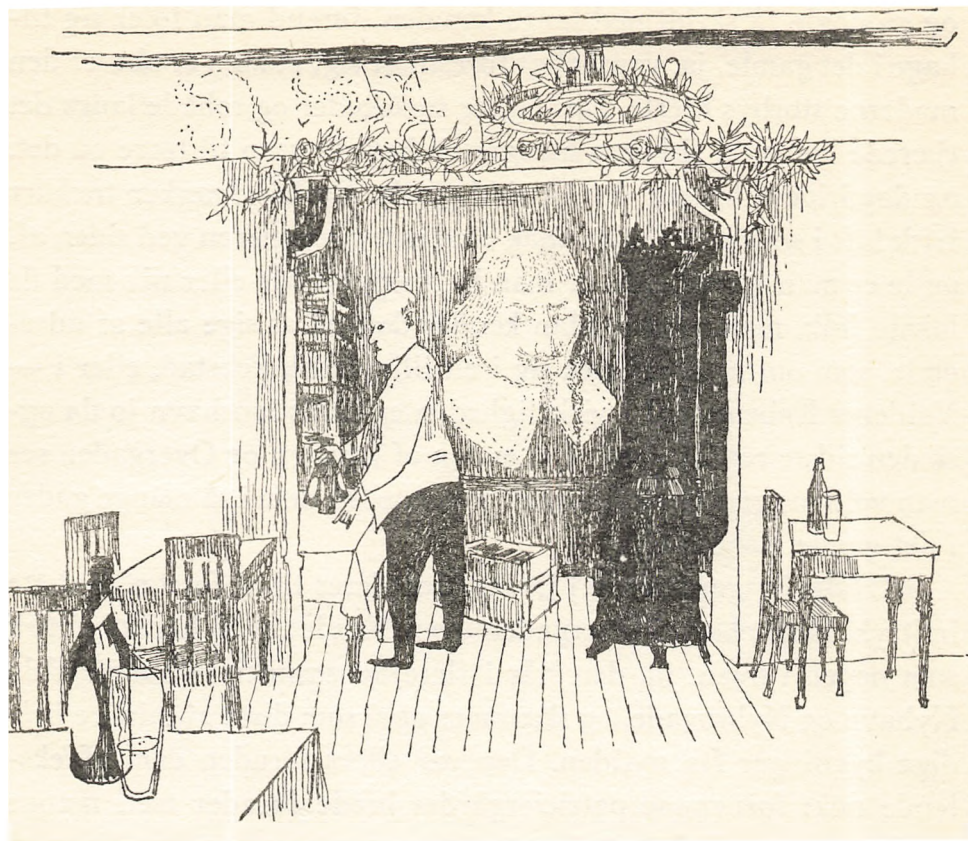

TEGNINGER AF
Lars Bo

AKTIESELSKABET
BURMEISTER & WAIN'S MASKIN- OG SKIBSBYGGERI
KØBENHAVN
1955

INDHOLD

Indledning	7
1. Grundlæggelsen	12
2. Christianshavns bro	25
3. Den første bebyggelse	32
4. Selvstændig købstad	43
5. Kongemagt og borger	54
6. Krig og enevælde	68
7. Sidste år i selvstændighed	82
8. Voldanlæg og byggeri	99
9. Befolkningen	109
10. Pladserne	123
11. Patriciergårde og borgerhuse	143
12. Kvarterets vartegn	163
13. Memoirer og mennesker	176
14. Det sidste århundrede	194
English summary	219
Person-, sted- og sagregister	231
Kildehenvisninger og noter	239
Billedfortegnelse	249

CHRISTIANSHAVN! Man skal måske have boet på Christianshavn for helt at fatte denne bydels særlige charme, den provinsielle idyl, som endnu hersker mange steder i dette københavnske kvarter, så tæt som det ellers ligger ved hovedstadens centrum. Man skal i hvert fald give sig bedre tid end de tusinder af københavnere, der daglig haster over Christianshavn på vej til og fra deres arbejde, ad den brede færdselsåre, der ligesom har sprængt det gamle bylegeme i to dele. Også de to sider af Torvegade har hver sit højst forskellige præg: på den ene side de fire-fem store moderne kæmpekarreer, på den anden stadig gammeldags Christianshavnerhuse i mindre format. Og man behøver blot at dreje af fra Torvegade

og gå nogle få skridt ned langs kanalen, førend man føler sig tilbage i det gamle, ja, vanskeligt forestiller sig, at man er så nær den moderne storbys hjerte. Her ligger småskuder og robåde langs det tjærede bolværk, fiskeren hænger sit begede garn til tørre på det, og dagdrivere bruger det til siddeplads. En håndværker trækker frisk luft i sin kælderhals i snak med urtekræmmeren ved siden af, og boer man i kvarteret, er man halvvejs på hat eller nik med de lokale folk, man møder. Man kender dem så at sige alle af udseende, som om man befandt sig i en lille dansk købstad, eller i — Voldenes København! I virkeligheden er Christianshavn jo da også den sidste rest af dette. For enden af kanalen og Overgaden ser man voldens grønne skrån timer, som man så dem i så mange gader i det gamle København.

Selvfølgelig gør husene i Overgaden deres til at forstærke dette indtryk. Husrækken i Overgaden oven Vandet er så karakteristisk som nogen i byen, ja, den står i flere henseender mål med både Nyhavn og Nybrogade, og skæmmes også som disse af mindre heldige bygninger fra nytiden. Den var ellers foruden dem afvekslende nok: fornemme patriciergårdes brede facader med mange vinduer og gamle lejevåninger på kun tre-fire fags bredde med mærkelige kviste og mossede tagsten. Men på den anden side kanalen ligger B & Ws store værkstedsbygninger, og mellem kanal og vold en moderne kaserne, seks beboelseslag over den lavere stueetage. Også i Overgaden mærker man den ny tid på Christianshavn.

Men det hører så sandelig med til kvarterets charme. Nutidens Christianshavn er ikke blot fortid og provinsiel idyl, en øde, hengemt afkrog af hovedstaden. De store moderne beboelsesejendomme er også betegnende for bydelen — fra det ældste af dem, det ikke altid lige vel, men i hvert tilfælde meget omtalte „lagkagehus“ på torvet, til de nyeste, som endnu er under opførelse — og Christianshavn er ikke blot sæde for landets største industrifo-

retagende, men for adskillige andre, mindre og større. Det moderne vil måske med tiden komme i overvægt, for kvarteret er jo så udpræget i støbeskeen, men selvom Christianshavn til sin tid vil være et andet, så er udviklingen i pagt med de tanker man havde, da det først blev anlagt — som en selvstændig købstad!

Ja, så mærkværdigt, egentlig helt utroligt, dette for vor tid kan lyde, så er det virkelig tilfældet. Det er rigtigt, selvom man med urette har udpeget bygningen på hjørnet af Strandgade og Torvegade som Christianshavns gamle rådhus. „I de hvælvede kældere, som nu tjente til vinoplæg, var der så mange kramper og ringe, både i loft og vægge, at de gerne kunne have tjent til fængsler og pinesteder for en glubsk inkquisition“, skriver Carl Bernhard i sine erindringer, og videre om, hvordan han blev proppet med grusomme historier „om ulykkelige slagtofre for den strenge justits, hvor scenen altid var henlagt til de skumle rådhuskældere og hver enkelt krog eller kædestump havde sin særegne, blodige krønike.“

Rådhusfængsel har her ikke desto mindre aldrig været, næppe nok kælderhvælvinger, og vinhandel er her heller ikke mere. Men øllet skummer i krus og glas, og om aftenen jazzet ungdommen på det diminutive dansegulv. Loftsbjælkerne — hvis bredde er anseelig, men forlorn — er prydet med sentenser og væggene med malerier, mere eller mindre bakkantiske optrin og — et enkelt portræt, de strenge og mandhaftige træk af den efter hvem kafeen har navn, fjerde Christians kendte kontrafej med fipskægget, det frynsede pandehår og marelokken.

Christian den Fjerde, efter hvem ikke blot kafeen, men i første række selve Christianshavn har navn. Og det sidste med den allerbedste grund, eftersom det var ham, der grundlagde købstaden eller kvarteret.

Alle mennesker kender Christian den Fjerde for hans strålende bygningsværker Rosenborg, Børsen, Rundetårn. Men de ligesom overskygger mindet om samme konges øvrige virksomhed i Køben-

havn, der ellers var nok så omfattende og på sin vis mere betydningsfuld. Man er tilbøjelig til at glemme, at han også har ansvaret for hovedstadens første større udvidelser, i virkeligheden også for det såkaldte Ny-København, kvarteret mellem Gothersgade og Kastellet, og i første række altså for det kvarter, som stadig bærer hans navn: *Christianshavn*.

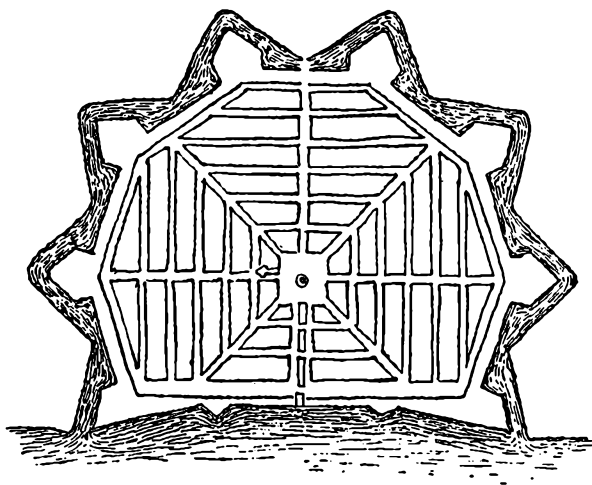
I denne bydel findes ganske vist ingen af den byggelystne konges pragtbygninger, men selvom det såkaldte rådhus i tidens løb har skiftet udseende, så røber det sig i sit ydre tydeligt nok som et bygningsværk fra Fjerde Christians dage, og går man op ad kældertrappen, blot nogle få skridt omkring hjørnet i Strandgade, så stilles man overfor andre privathuse fra dengang, blandt dem de allerførste, der blev bygget på Christianshavn, dengang kvarteret endnu næsten kun eksisterede på papiret, da der i hovedsagen kun var tale om, at gaderne var udstukket og måske til dels anlagt, dannet ved opfyldning, som de er, i det lave vand mellem København og Amager, hvor forhen kun nogle lave holme hævede sig over havoverfladen.

Christianshavn er vel nok den eneste bydel i Gammelkøbenhavn hvis allerældste bygninger fremdeles er bevaret, endda så nogenlunde i deres oprindelige skikkelse. Det skyldes naturligvis også, at kvarteret i kraft af sin beliggenhed undgik ødelæggelserne under de to store hovedstadsbrande i det 18. århundrede såvel som under det engelske bombardement i 1807. Selvom den nyeste tids saneringer jo går mindst ligeså radikalt til værks som i sin tid storbrandene, og mange, mange gamle og interessante Christianshavnerhuse i de sidste åringer er forsvundet, så er der dog stadig et så stort antal tilbage, at der endnu findes fuldgyldige repræsentanter for både det 17., 18. og 19. århundredes byggeri, rent bortset naturligvis for det tyvendes.

Man kan altså udmærket danne sig en forestilling om fortidens Christianshavn ved en tur i kvarteret, med tilbørlig dvælen ved de

huse og steder, der hver for sig repræsenterer et trin i udviklingen. Det vil i det følgende blive forsøgt at give en udsigt over Christianshavns skæbne gennem tiderne ved især at pege på de lokaliteter, der har historisk interesse, idet naturligvis også de forsvundne får den dem tilkommende omtale.

Det er allerede sagt, at det christianshavnske bybillede ændres hurtigt i vore dage, og meget af det gamle, som endnu i dag findes, vil om få år være historie. Men det er dog således, at selv om hvert eneste gammelt hus på Christianshavn gik al kødets gang, så ville man — sålænge blot gadenettet, kanalen, volden, samt havnepladserne er tilbage — have et tydeligt anskuelsesbillede af, hvilke hensigter den mand havde, der for tre århundreder siden lod Københavns mest særprægede kvarter anlægge, højlovlig ihukommelse kong Christian den Fjerde.

GRUNDLÆGGELSEN

I

CHRISTIANSHAVN slutter op i den række købstæder, der til erindring om grundlæggeren, højsalig kong Christian IV, blev opkaldt efter ham, Kristiania og Kristianssand i Norge, Christiansstad i Skåne, Christianopol i Bleking, Christianspris i Holsten, og — Christianshavn på Amager. Ene af alle disse byer ligger Christianshavn også i dag indenfor grænserne af det danske kongerige, men har til gengæld for lange tider siden mistet sin oprindelige selvstændighed. Naturligvis, fristes man til at sige, når byen nu fik den mærkværdige placering, klods op af det ældgamle København, rigets hovedstad. Jamen, sådan set var forholdet et lignende i Norge. Der blev Kristiania lagt lige ved det hæderkronede Oslo og formelig opslugte denne by, så selv navnet gik i glemmebogen. Indtil man i vore dage har redresseret forholdet, og til gengæld navnet Kristiania er forsvundet. Således gik det ikke med København og Christianshavn. Her løb det gamle bysamfund af med sejren. I længden lod det nærmest naturstridige forhold med de to købstæder side om side sig ikke opretholde, og Christianshavn blev efter en kort tids selvstændig tilværelse indlemmet som en del af, et kvarter i hovedstaden. Navnet beholdt bydelen, og et særpræg, hvis hovedtræk blev skabt allerede i dagene under Christian IV. Har denne forestillet sig, at det skulle gå helt anderledes, måske

som med den norske kongeby? Man skal ikke helt forsværge det! Der er i hvert fald ting, som tyder på, at Christian IV var ligesom lidt skinsyg på det københavnske borgerskab, at han prøvede på at indkapsle staden med områder, hvor han alene førte kommandoen, og hvor Københavns magistrat, borgmester og råd, ikke havde noget at skulle have sagt.

Men ikke desto mindre kom denne hans virksomhed til syvende og sidst den gamle hovedstad til gode. Christian IV har betydet så meget for København som næppe nogen anden. Som man kalder Absalon for byens første grundlægger, nævner man med fuld ret Christian IV som den anden. Da han som ung kom til sæde på den danske trone, var residensbyen endnu en stad af forholdsvis ringe omfang, stadig kun af samme areal, som dengang Absalon i Valdemarernes tid lagde sin vold omkring byen, og denne befæstningslinje endnu på middelalderlig vis værnet af mure og tårne. Men det København, Christian IV efterlod sig, var et ganske andet, større og mere moderne med mange nye og anselige pragtbygninger, Rosenborg, Rundetårn, Børsen, for at nævne de mest kendte, og dem vi endnu har for øje, et København hvis område var drabeligt forøget, blevet mere end dobbelt så stort og omgivet af en mere tidssvarende befæstning. Jordvolde med fremspringende bastioner i stedet for de gamle tårne strakte sig nu fra Kalvebodstrand — dengang på højde med Rådhuset og Vartov — til Øresund, hvor Sankt Annæ skanse — det senere kastel — var anlagt. Og til den større voldkrans på Sjællandssiden sluttede sig den mindre på den anden side sejlløbet, Christianshavns vold, opkastet på Revshalen, midt i farvandet mellem hovedstaden og dens spisekammer, det fede Amager.

Christianshavn var ganske vist ikke blevet, hvad kongen havde villet. De lå spredt indenfor volden, huse og gårde, og mange steder stod vandet stadig højt på de øde og uopfyldte grunde. Her som på Sjællandssiden var Christian IVs værk endnu kun halvt

fuldendt, da han døde i det herhjemme navnlig fra samme begivenhed kendte år 1648. Betegnende nok, for så meget, som han ellers fylder i fædrelandshistorien — han regerede fulde tresindstyve år — havde han langtfra haft heldet med sig, hverken med det ene eller det andet. Næsten ingenting gik, som han havde tænkt sig. Selvom han havde nok så meget personligt mod, og man altid vil have svært ved at se væk fra den helteglorie, han erhvervede sig i slaget på Kolbergerheide, så vandt han få sejre. Var hovedstaden blevet større i hans tid, var riget til gengæld blevet mindre!

Noget kom det nok af de almindelige politiske omstændigheder i datidens Europa, men havde tillige sin baggrund i kongens impulsive karakter, der førte til så mangan uoverlagt handling. Det gælder også hans virksomhed som bybygger, ikke mindst hvad angik hovedstaden. Selvom resultatet kan se så logisk følgerigtigt ud, var det langtfra således, at Christian IV handlede efter en velgennemtænkt, forud fastlagt plan. Det var, som det ene arbejde inspirerede ham til det næste og trak det med sig, somme tider så det første blev overflødigt. Han havde næppe moderniseret den ældre bybefæstning — Absalons voldlinje — førend han tog fat på at udvide byen imod nord, så store dele af det netop udførte voldanlæg blev overkomplet og fjernet, inden det nye var så meget som halvfærdigt. Forgæves bad Rigens råder ham spagfærdigt om at lade den gamle Østervold stå, så længe den nye ikke var kommet på fode. Død er alt hul derpå! lød hans lakoniske afslag.

Dengang i slutningen af 1646 led det mod enden af Christian IVs lange strid med de bevilgende myndigheder. Ustandseltigt havde der været uenighed mellem rigens råder og den uligevægtige, rastløst foretagsomme konge, der af og til havde afbrudt forhandlingerne, en gang imellem ved simpelthen at rejse sig og gå fra dem, tage bort fra det sted, hvor de blev holdt! Som det var sket i 1618, det år, da der med rigsrådets samtykke blev udskrevet en skat i anledning af Christianshavns anlæggelse.

Christianshavns kanal, her set imod Overgaden og Frelsers kirke, er indtil nutiden et vidnesbyrd om kvarterets hollandske forbilleder.

Da havde dette arbejde dog nogen tid været sat i gang, allerede i det foregående år. Kongen noterede et par gange i sin kalender for 1618, at han havde givet Johan Sem 1000 daler på hånden, på det arbejde på Amager.

Johan Sem var den kgl. ingeniørofficer, som havde fået anlægget af den nye by i entreprise, og selvom han ikke nåede til ende dermed, så blev det fuldført efter den „afridsning“, den plantegning, han havde udført for majestæten, og som var blevet godkendt af denne.

Den er borte nu, men man har andre i behold, blandt disse et første projekt til den nye fæstningsby, et projekt, som ikke blev realiseret. Naturligvis og heldigvis! Man griber sig til hovedet, når man ser på tegningen, og tror snarere at stå overfor en løsning af en eller anden geometrisk opgave, end at se en anlægsplan til en ny by. Men den er ikke desto mindre konstrueret — netop dette udtryk bør bruges — udfra tidens forestillinger om det ideale byanlæg, således som det var udformet af italienske og siden hollandske teoretikere.

Det er svært nok i få ord at beskrive planen. Men det var et såkaldt centralanlæg, Sem havde bragt i forslag, komponeret over en regelmæssig tikant, blot at dens fulde areal var skåret af, ud imod havneløbet, således at der kun var tale om at befæste de syv sider af tikanten, hvis voldlinje skulle have seks hele og to halve bastioner — eller bolværker, som man dengang gerne sagde. Fra det kvadratiske midtertorv udstrålede ialt otte gader, som stødte til den gade, der løb langs volden. De var anlagt således, for at den del af besætningen, som i tilfælde af et angreb stod opstillet som reserve på det centrale torv — i denne forbindelse kaldt place d'armes, våbenpladsen — hurtigt skulle kunne nå til volds.

På tværs af disse „radiusgader“ gik adskillige „ringgader“, således at bygrunden blev opdelt i mange mindre arealer, og disse skulle yderligere udparcelleres til byggegrunde, 934 ialt, hver for

sig af så ringe størrelse, at der kun kunne blive tale om at bebygge dem med enfamiliehuse. Det fuldt udførte byanlæg ville kunne rumme en befolkning på omkring 5000.

I virkeligheden var dette udkast ikke blot det ældste udkast til et Christianshavn, men det foregreb på sin vis også en anden af Christian IVs byudvidelser, anlægget af Nyboder. For der kan næppe være tvivl om, at kongen og hans ingeniør har tænkt sig et sådant Christianshavn udbygget helt igennem på kongeligt initiativ, altså med tjenesteboliger af samme art, som Christian IV allerede havde ladet bygge i den gamle slotshave syd for Nikolaj kirke — vore dages „minefelt“ — og som siden i større tal blev opført i Nyboder, der virkelig i sin første oprindelse blev anlagt efter en lignende stjerneformet byplan!

Men Christianshavn blev ikke noget Nyboder. Stjerneplanen med de mange smågrunde blev kasseret af kongen. Og et par måneder senere, i begyndelsen af december måned 1617 forelå den nye „afridsning“, ikke så lidt afvigende i typen og i hvert fald en plan, der var langt mere enkel, både hvad angik befæstning, gadenet og udstykning. Voldlinjen skulle nu følge de fem sider af en tænkt ottekant med ialt tre hele og to halve bastioner, og gaderne anlægges efter det i datiden også gængse „skakbrætprincip“, således at de skar hinanden i rette vinkler. Fra det ældre projekt havde man overtaget det firkantede midtertorv og kanalen — eller reveren, som man da oftest sagde. Men kanalen, der efter den første plan skulle ledes fra havneløbet ind til torvet, gik nu vinkelret på denne linje, tværs igennem hele byanlægget.

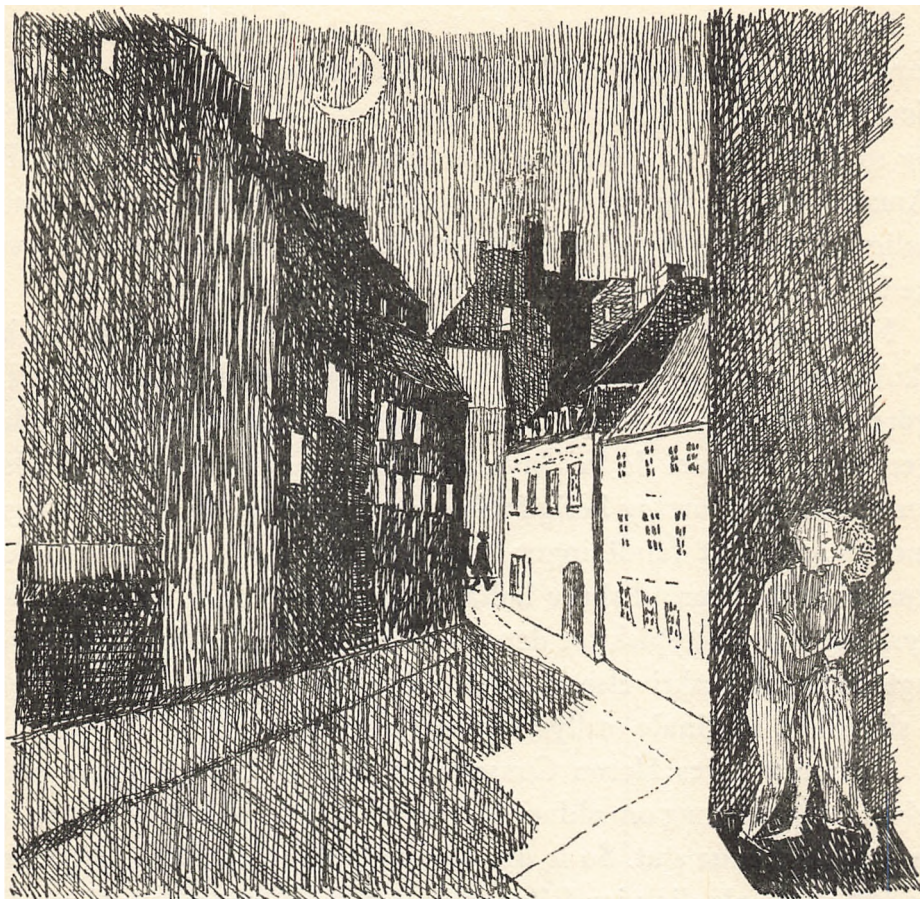
Og den planlagte bebyggelse, udstykningen? Ja, nu var der ikke mere tale om de næsten 1000 byggegrunde på hver 24×24 alen, derimod om ialt nogle og tresindstyve grunde, af hvilke de fleste var på 48×96 alen, storgrunde, der i hvert fald ikke skulle bebygges med kongelige tjenesteboliger, men som man tænkte udnyttet af det private initiativ.

Dette Christianshavn havde en fælles egenskab med det først påtænkte, de var begge fæstninger og i så henseende begge anlagt efter dengang moderne befæstningsprincipper. Den nederlandske befæstningskunst var i velten, og flere af kongens ingeniører hollændere, blandt dem vistnok også Johan Sem.

Hans kontrakt med kongen af 7. december 1617 beskrev anlægget i enkeltheder, gravenes dybde og voldenes højde, det „kaydick“, som skulle anlægges udenfor graven, „så høj og stærk, at samme værk volden og byen for strandens og havets vækst kan befri.“

Entreprenøren skulle også udføre kongens del af selve byanlægget, gadenettet, „en firsidig plads med des gader“, som skulle ligge en alen højere „end det grønne land er, som (o: hvor) det højest nu er i samme by.“ Og han skulle anlægge kanalen, „en fart gennem byen“, lige dyb med gravene omkring denne, „så man med både og pramme kan komme ud og ind af havet på begge sider.“ Også kanalen var et hollandsk indslag i byplanen, kanalen, som stadig præger det christianshavnske bybillede. Det har også bevareret gaderne fra dengang, blot tildels med andre navne, Strandgade, Kongensgade (Wildersgade), Overgaderne, Dronningensgade og Prinsensgade (Prinsessegade), samt Amagerstræde på den ene led, Sofiegade, Sankt Annægade og Bådsmadsstræde på den anden, nogle lidt længere, andre kortere end de var dengang, da man forresten satte et Lille foran tværgaderne mellem kanalen og Strandgade, og omvendt et Store foran dem på den anden side kanalen.

Vil man nutildags gøre sig en forestilling om omfanget af det første, Christian IVs Christianshavn, så skal man imod nord tænke sig en vold langs Bådsmadsstræde, mellem den og kanalen ved Wilders plads, en vold, som med foranliggende grav fortsatte på den anden side kanalen, stadig langs Bådsmadsstræde, omtrent til Prinsessegade og så i skrå retning stiledede imod, hvor Sankt

Store Søndervoldstræde, den eneste »knækkede« gade på det gamle Christianshavn, er et minde fra den tid, bydelens grænse gik her, og gaden løb langs den første fæstningsvold.

Annægade skærer Amagergade. Derefter løb den ældste vold som den nuværende forbi Amagerport, omtrent til Sophiegade, hvorpå den bøjede skråt imod nordvest til, hvor Dronningensgade skæres af Store Søndervoldstræde, som dengang var Voldgade. Volden fortsatte på den anden side kanalen, altså langs B & Ws maskinhal.

„Næst Guds hjælp“ skulle Sem i sin tid gøre arbejdet færdigt på et par år og derfor oppebære en sum af 38.100 rigsdaler.

Men han fik tillige andet at tage vare på. Kongen satte ham samtidig i spidsen for nogle inddigningsarbejder ved Bredsted i Sønderjylland, et kæmpeforetagende, som kostede 10.000'er daler, og som hverken han eller andre nogensinde kom til ende med. På Amager blev Johan Sem heller ikke færdig, førend han — pludselig helt forsvinder ud af billedet. Måske var Christian IV blevet ked af ham, måske var han død. Nu er der ingen, som ved det.

I sommeren 1619, omtrent ved den tid arbejdet på den nye by skulle være sådan noget som halvvejs færdigt, lod Christian IV gøre status op, hvor langt man var kommet. En anden af hans ingeniører Abraham de la Haye, som navnet røber i hvert tilfælde en hollænder, foretog besigtigelsen og fremsatte sit skøn i sit eget modersmål. Det fandt ingen dengang mærkeligt, at den danske konges embedsmænd skrev hollandsk eller tysk, plattysk som højtysk, og som tidstypisk tør denne — i vore dage hidtil ganske upåagtede første beskrivelse af Christianshavn — måske her gengives i sin fulde, originale ordlyd og bogstavering:

Doer beuel des Heren Canselarius heb ick onderscreuen overgheuaren op Amag om aldaer to besechten het geene daer ghemacht is aen de nieuue stat. So is dat den kadick die daeroem gheslagen is wat meer als die vier fiftendeel verdich is, ende de wal sonder de katiken te rekenen d: twe vijftendeel vaen het gheheele werck, aen den vaert is noch gaer weinich ghedaen. Angand Hiers Maiestetis plaetsen die sijn mestendeels verhocht toch niet op haer behorelike hochte. Actum Copenhauen den 20 Julij 1619.

Der var altså udført de fire femtedele af „kajdiget“, de to femtedele af selve volden, tildels fyldt op på kongens „pladser“ og næppe nok begyndt på kanalen eller „farten“.

Nye kræfter måtte i gang, og det følgende forår, i april blev der sluttet overenskomst med de to kongelige ingeniører, Paul Bussier, efter navnet at dømme en franskmand, og Jørgen Plov, åbenbart for en gangs skyld en dansker, om at gøre anlægget færdigt.

Har det været pengemangel, som sinkede det i første omgang? Har Johan Sem ikke fået mere à konto på dette arbejde end det par 1000 daler, Christian IV har noteret op, så var der til gengæld udbetalt ham over 60.000 for arbejderne ved Bredsted. Var den kongelige pengekasse løbet tom?

Det var nok således, at fæstningerne dengang sorterede direkte under kongen som rigets øverste krigsherre, der af egen magtfuldkommenhed kunne træffe bestemmelser om forbedringer og ny-anlæg, vel at mærke, når han kunne afholde udgifterne af kronens ordinære indtægter. Men når budgettet ikke holdt, måtte de bevilligende myndigheder træde til — også med hensyn til anlægget af det endnu udøbte Christianshavn. Det brede folk, „bønder og menige almue“ måtte støtte kongens foretagende, og det hjalp dem ikke stort, at den kgl. forordning, der med rigsrådets bevilling og samtykke udskrev en ekstraskat i samme anledning, indeholdt en undskyldning for, at kongen var nødt til at besvære dem på denne måde: „Endog Vi gerne havde det gået forbi.“

Dette kongebrev blev udstedt den 4. juli 1618, og året efter, den 5. april, udgik et andet, det første, hvori det nye byanlæg nævnes ved sit kommende navn:

„Eftersom Vi af højvigtige årsager næst forleden år have været bevæget denne Vor købstad København med den nye by Christianshavn at forvide,“ indledes dokumentet, som videre tilsiger de kommende indbyggere i den nye by visse privilegier og friheder, først og fremmest løfte om skøde på de grunde, som de havde tegnet sig for, men også frihed for borgerlig skat og tyng 12 år frem i tiden, toldfrihed i en periode på syv, samt endelig tilsagn om „gode købstadsprivilegier“.

Samtidig med, at der blev arbejdet for kgl. regning med anlægget af den nye by, havde privatfolk også taget affære, og i samme nævnte april måned fik Mikkell Vibe, samt nogle andre af hovedstadens borgere, kgl. tilladelse til at grave en pramkanal, „udi

hvilken de med pramme og både kan anlægge til Strandgaden i Christianshavn.“

Mikkel Vibe var ikke blot en af de driftigste forretningsmænd i datidens København, storhandelsmand af første rang, han var tillige en af hovedstadens borgmestre.

Christian IVs idé havde slået an hos det københavnske borger­skab, i hvert fald hos betydende dele af det, selvom majestæten selv mente, der var dem, også indenfor magistraten, der ville sabotere hans forehavende. Han kom frem med disse anskuelser ved en langt senere lejlighed, da han som så ofte før følte sig gået for nær. Det var i 1640'rne, da borgmester og råd ville tilegne sig det område, der var fyldt op omkring Skarnholmen — den del af Slots­holmen, hvor nu Thorvaldsens museum ligger. Magistraten mente, at når det var fyldt op af „skarnagerne“ — byens renovations­vognmænd — måtte det tilkomme staden, men kongen mente nej! Og han sagde det på sin sædvanlige bramfri og barsk ironiske måde: at da de gode herrer var begyndt at bygge på Skarnholmen, som ganske rigtigt var skænket byen af „fremfarne konger . . . da skulle de ensteds hen med ded, som tages udaf havnen, hvorfor de lagde ded der. I den agt og mening, at de ville have kontinueret den bygning, som begyndt var, indtil Løngangen (ved Stormgade) og dermed forhindre bygningen på Christianshavn . . . hvilket alt­ sammen var Hans Trægaards og borgmester Jørgen Danielsens inventioner.“

De træske sjæle skulle altså have villet udvide stadens eget do­mæne, og til dette nybyggeri beslaglæggende det initiativ og den le­dige kapital, der ellers kunne komme byggeriet på Christianshavn til gode.

Men der var nok, som sluttede op om kongens planer, mange, som tegnede sig for grunde i den nye by. De fik dem gratis! Utroligt, synes man, når man tænker på nutidens grundpriser, men — over adskillige af lodderne stod dengang det blanke vand! De

skulle fyldes op og planeres, inden liebhaverne kunne udføre den forpligtigelse, som de også havde påtaget sig, at forsyne deres byggegrunde med „god købstadsbygning“.

Imidlertid gik arbejdet sin gang. Voldene hævede sig over vandoverfladen med deres regelrette skråninger og de skarpt afstukne brystværn, og indenfor voldkransen skød gaderne på lignende måde i vejret, også regulære og lagt efter linealen i tilslutning til det firkantede torv. Og kanalen eller reveren trak sit bånd på tværs af anlægget og fortsatte ud imod sejlløbet gennem voldgravene, på dette stykke sat med hugne kampesten.

Stenhuggeren var ligeledes i arbejde, da man i midten af 1620'erne var kommet såvidt, at fæstningsringen skulle sluttes, lukkes med en port. Herman Rollefink, kendt fra Børsens opførelse, besørgede stenhuggerarbejdet „for den nye port for Christianshavn på Amager“, og tømmermanden Bertel Christiansen lavede selve portfløjene, af egeplanker fra oplagene på Holmen. Christian IVs søn, den udvalgte prins Christian, som i 1625 var regent under faderens fravær på slagmarkerne i Tyskland, overlod det klogeligt til sin høje fader selv at tage bestemmelse om portens endelige udseende. „Om Vores elskelige, kære hr. fader den med dopper vil lade beslå, kan det siden ske“.

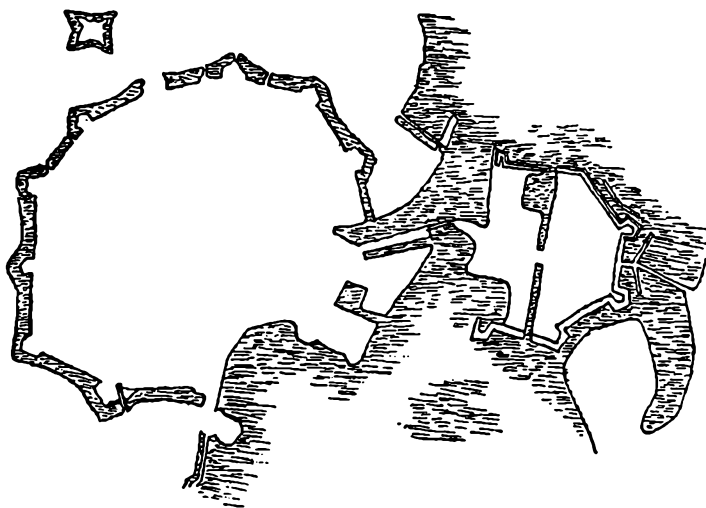
Og endelig i 1628 stod vindebroen over voldgraven imod Amager færdig.

Med sine 44 alens bredde måtte voldgraven vistnok siges at være det vigtigste element i forsvaret af Christianshavns befæstning. Selve voldenes højde var ikke imponerende, fra fire til seks alen, hvortil ganske vist kom brystværnet. De er siden den tid blevet betydeligt forhøjet, og Christian IVs volde om Christianshavn eksisterer heller ikke på anden måde mere i deres oprindelige udstrækning. Derom skal siden blive fortalt. Men ved Amagerport — udfor Acciseboden — ligger dele af den ældste vold stadig som kernen i den nuværende. Ud mod Torvegade er det til over-

mål i selve voldskråningen markeret, hvilken profil den gamle vold har haft.

Imponerende eller ikke, så blev den nye befæstning på Amager færdig fra kongens side. Og foruden broen til Amager var dengang allerede for år tilbage fuldført en anden broforbindelse, den bro, som satte den nye by i forbindelse med den gamle hovedstad, og som vakte datidens allerhøjeste beundring som et enestående ingeniørarbejde, den lange Amagerbro nemlig, eller Christianshavnsbro, den bro endelig, som med tiden blev kendt under navnet: Knippelsbro.

Om den skal der herefter fortælles.

CHRISTIANSHAVNS BRO

2

BRED som en landevej fører vore dages Knippelsbro henover havneløbet mellem København og Christianshavn. Ikke blot ved sin højde — ved dagligt vande er der en fri gennemsejlingshøjde på syv meter — adskiller den sig fra forgængerne. Der var ikke megen plads på deres smalle vejbaner, mindst naturligvis på de ældste træbroer. Men trods trafikens vækst og de tekniske fremskridt, så store de nu kan være, så er broens formål stadig det samme, den tjener samme idé, som da den blev anlagt i sin første skikkelse, at lette samfærdselen mellem København og Christianshavn — og ideen er Christian den Fjerdes.

Ideen kunne dårligt nok fødes, før tanken om den nye by på Amager, og er sagtens omtrent jævn gammel med denne. Samtidig med, at man begyndte at fylde op til den nye fæstning, gik man i gang med anlægget af broen, der skulle forbinde samme med hovedstaden. Det var i 1618, men arbejdet blev fuldført længe, før byanlægget blev færdigt, allerede i 1620.

„Naturen havde dannet en dyb og alvorlig grænse imellem Sjælland, hvis ulkehoved gabede mod østen og denne lille ø“, tegner en af Christianshavns ældste historikere, præsten Paludan, malende billedet af de oprindelige forhold. Han kendte dem vel fra landkortet, og lignelsen er på sin vis god nok, blot at

grænsen kun skelnes tydeligt på kort af større målestok, også da den inden Christian IVs tid var bredere og mere synlig.

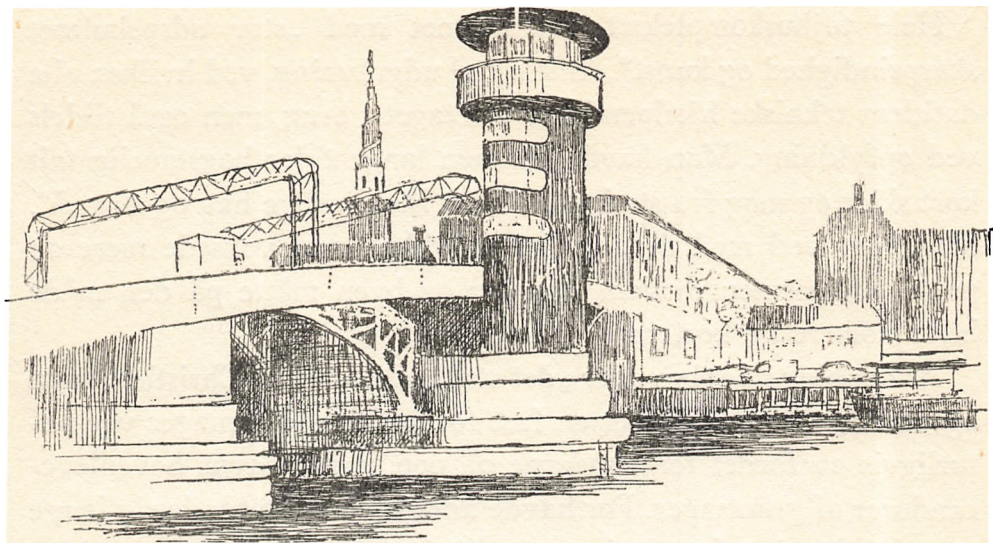
Det var dengang sundet mellem de to øer var af større bredde, da Kalvebodstrand gik op på højde med det nuværende rådhus til Vartov og Vandkunsten og ind til Christian IVs store bryggers på Slotsholmen. Slotsholmen selv var heller ikke af det senere omfang, dengang en trekantet ø, hvis grænse imod sydøst omtrent fulgte den nuværende Tøjhusgade.

Det etablissement, denne har navn efter, eksisterede dengang ikke, ialtfald kun som en enkelt uanselig bygning, men netop anlægget af Tøjhushavnen var det første større resultat af Christian IVs virksomhed for hovedstadens trivsel.

Indtil hans tid havde man overhovedet ikke haft nogen flådehavn. Krigsskibene havde måttet ankre op i farvandet udfor orlogsværftet på Bremerholm, det senere Gammelholm, og hovedstadens havneforhold havde i det hele været meget primitive. Den egentlige havn strakte sig omtrent fra Holmensbro til den senere Stormbro, først og fremmest langs Gammelstrand, men her var pladsen efterhånden, som der blev fyldt op ved Skarnholmen, blevet trang nok, og borgerskabets skibe måtte søge vinterleje i Grønnegårds havn, en vig ved Revshalen, på den anden side sejlløbet.

Christian IV vendte så at sige op og ned på alt dette. Først og fremmest med anlægget af Tøjhushavnen i årene omkring 1600, landets og hovedstadens første bassinhavn, tilmed en bassinhavn, der på alle sider var omgivet af høje bygninger. Den lille lavvandede andedam i vore dages bibliotekshave antyder forholdet, og et par af de svære fortøjningsringe fra fortiden sidder stadig i muren omkring haven, muren, hvis sten tildels er skørnet af ælde.

Anlægget vakte samtidens beundring. I skjul af de høje og lange bygninger omkring denne orlogshavn kunne kongen af Danmark udruste en krigsflåde, uden at nogen uvedkommende fik mindste nys derom, sagde man i datiden.

Den nye Knippelsbro er som sine forgængere tilbage til Christian IVs tid anlagt for at skabe forbindelse mellem hovedstadens dele på henholdsvis Sjælland og Amagerland.

Men der var en hage ved det hele foretagende. Før havde det gamle slot ligget ud mod sundet som et værn for havnen og byen. Nu var det gemt bag det nye havneanlæg og dertil håbløst forældet som fæstning. Både by og havneanlæg, orlogshavnen inklusive, lå uden forsvar, værgeløst ud imod den åbne sø. Det var derfor, Christian IV havde besluttet at anlægge en befæstning på „Vort land Amager . . . Vor skibsflåde, tøjhus, slottet og den gamle by, som største magt påliggendes ere, til defension og forsikring.“

Christianshavn var ikke et selvstændigt befæstningsanlæg, snarere et led i hovedstadens samlede forsvar, et fort på den anden side sejlløbet, et stort og stærkt befæstet brohovede.

Det måtte blive naturligt at forbinde dette brohovede med den gamle by ved en bro, naturligt og nemmere, fordi Slotsholmen efterhånden strakte sig et godt stykke ud i søen, over imod Amager.

Hele tøjhuskomplekset var dannet med „stor udspekuleret skarpsindighed og kunst“, tildels ved udgravning, ved hvilken alle datidens tekniske hjælpemidler var taget i brug, men også tildels ved opfyldning. Man havde gennem lange tider bogstavelig talt kørt skidt og møg fra staden „udi det åbenbarlige hav og strand“. Man blev ved med det, og det opfyldte areal voksede mere og mere. Færgeruten mellem Amager og byen måtte på den måde blive kortere og kortere.

At der blev slået bro over „det svellende hav“ til Christianshavn og derved tillige etableret en fast forbindelse til Amager var naturligvis en fordel for bønderne på øen, Københavns hovedleverandører af grøntsager. Før havde amagerne måttet lade sig færges over — fra den fremspringende landtange, Revshalen, der blev grundlaget for Christianshavns anlæg, med deres kål og gulerødder og andre havesager, „hvilke de udi stor mængde hver torvedag indføre, og dermed for et billigt værd fast den ganske by året igennem bespiser, hvilket for den gemene almue, som ikke på een tid deres hus med forråd formå at forsyne, ikke er en ringe hjælp og undsætning.“ Efter anlægget af den lange Amagerbro var der direkte adgang til og fra hovedstadens spisekammer. Nu skulle bønderne ikke mere på hjemturen strides om, hvem der kom først med den skrøbelige færges. Hvilket man sagde, havde givet færgestedet på Sjællandssiden navnet Kivnæs!

Men med sit broanlæg satte Christian IV et skel i Københavns havn, det skel, som indtil dato har voldt så mange kvaler. Han skabte nemlig på den måde sydhavnsproblemet. Allerede dengang var det nødvendigt, at den nye bro kunne passeres af selv anselige fartøjer, åbnes for gennemsejling. Der måtte naturligvis skaffes passage til den nye orlogshavn.

Føromtalte pastor Paludan var begejstret over „kunsten“, som forenede de to øer, men ville også vide, at Christian IV på grund af den anselige dybde mellem Sjælland og Amager ville have ledet

hele sejladen fra Østersøen ind mod syd, „men en sandbanke ud fra Amager mod Køgebugt gjorde det stolte forsæt til intet.“

Bedre forhåndsviden på dette punkt havde måske ændret kongens planer, men hvor der handles, spildes der som bekendt ofte, og Christian IV blev i hvert fald højliggen prist af alle, der i samtid og eftertid beskrev hans „herkuliske værk“. Arent Berntsen, Reesen, Thura, Jonge, alle har de besunget det storslåede arbejde. Reesen skriver, at kongen „lod broen bygge og gøre, at der kunne være en tryk overfart mellem byerne, hvilket nogle af førstningen holdt at være umuligt og en forgæves idræt, efterdi steden var så ubekvem, og den stride strøm med så stor magt rendte der neden under, men Hans majestæts fornuft og skarpsindighed brød gennem det altsammen, så at han fik sit forsæt lykkeligt frem.“ Og Jonge, som skrev halvandet hundrede år efter broens anlæg, er ikke mindre veltalende. Også han vidste, at fra begyndelsen holdt mange brobygningen „for et ubestandigt og umuligt værk, formodelst det dybe svælg og den stridende strøm, som løber derigenem, helst da den ikke løber en dag som den anden, ja, ofte end ikke den ene time som den anden. Ikke desmindre blev dog grundpillerne under broen således med cement opmurede og med jern i så måde forbundne og videre med bro og brokar så velforsynede . . . at hverken storm, strøm eller is har hidindtil været mægtige for at rokke den . . .“

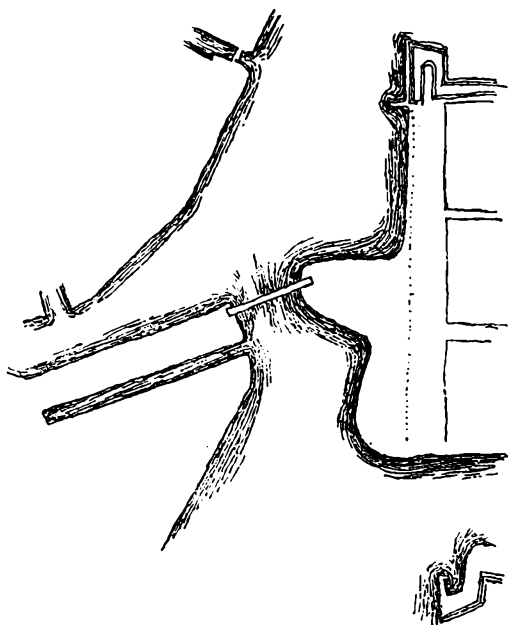
Mindre blomstrende tale end disse skribenter fører de bevarede statsregnskaber, der taler nok så tørt om brokar og tømmerværk. Anlægget var dels en dæmning, dels en bro, naturligvis en træbro, og så mærkeligt det lyder delvis forsynet med et tag, en overdækning, som den noget ubehjælpsomt er vist på det ældste prospekt af broen og dens omgivelser. På midten var der en vindebro, hvis broklapper kunne hejses op og ned ved hjælp af to homejporte, som man kaldte dem, med kontravægtene ophængt synligt, således som det fra ældre tider var skik.

Umiddelbart ved broen blev der, næsten samtidig med at den stod færdig, bygget et hus, indrettet som kgl. majestæts toldbod. Denne institution havde før haft til huse ved Holmens bro, og blev forøvrigt få år senere atter flyttet — til sin nuværende plads. Tolderen købte bygningen og solgte den til en mand, der fik en vis betydning for broen, eftersom den i længden kom til at bære hans navn. Det var nemlig Hans Knip, der i en årrække var havnefoged og samtidig førte tilsyn med broen. Hans navn blev efter hans død hængende ved huset. Man kaldte det sidst i 1600'erne for Knippenshus, et navn, hvis forled blev overført til selve broen, således at man i officielle dokumenter fra begyndelsen af det 18. århundrede kalder broen Knippensbro, hvilket sidste navn siden forvanskedes til Knippelsbro. Denne længst hævdundne form har givet anledning til den noget søgte forklaring, at navnet skulle komme af, at broen havde været belagt med — knipler! En nymodens fortolkning, der næppe er bedre end Jonges, at broen var opnævnt efter Knippel-Hans, kaldt således fordi hans kone var god til at kniple!!

Huset, som Hans Knip ejede, hørte til Christianshavns første bebyggelse, for det var jo på Christianshavnsiden det lå, yderst imod strømmen. Ganske vist ville man fra hovedstadens side nogle år senere hævde, at det, som bygget midt i farvandet, der fra Arilds tid havde hørt under København, også selv måtte henhøre under denne bys højhed. På den anden side blev det af en grundejer på Christianshavn, den adelige frue Sidsel Parsbjerg, hævdet, at toldbodarealet slet ikke kunne sælges af kronen, fordi det i virkeligheden hørte under den grund, som hendes „salig“ mand havde fået skøde på. Ikke desto mindre beholdt Hans Knip sin grund, som imidlertid havde den ulempe, at vejen fra broen til Strandgade gik i en bue ind over den, således at den ikke fuldtud kunne udnyttes til bebyggelse. Dette forhold blev først rettet under en følgende ejer, Hans Sørensen, der fik lov til at flytte gaden og

lægge den uden for sin grund. Således opstod altså det yderste stykke af Langebrogade, som Brogade først blev kaldt. Hans Sørensen fik ligeledes lov til at fjerne de hytter, der var opført på eller ved broen, nemlig langs denne på brokarrene. Det skete blandt andet for brandfarens skyld, så disse hytter har vel sagtens været handelsboder, og Christianshavns bro har således været på vej til at blive en lukket bro med butikker, som de findes i udlandet. Sandsynligvis går, som man før har antydnet, det gamle børnerim om far, der går på Langebro og køber barnet nye sko, tilbage til hine Christianshavnsbros første dage. På den bro, vi kender som Langebro, har det aldrig kunnet passe.

Hvordan det nu forholder sig, så blev (Lange)brogade, som ikke var forudset i planen til Christianshavns anlæggelse, en virkelighed, og det første hus ved gaden, kgl. majestæts toldbod, blev bygget samtidig med de første huse i selve den nye by.

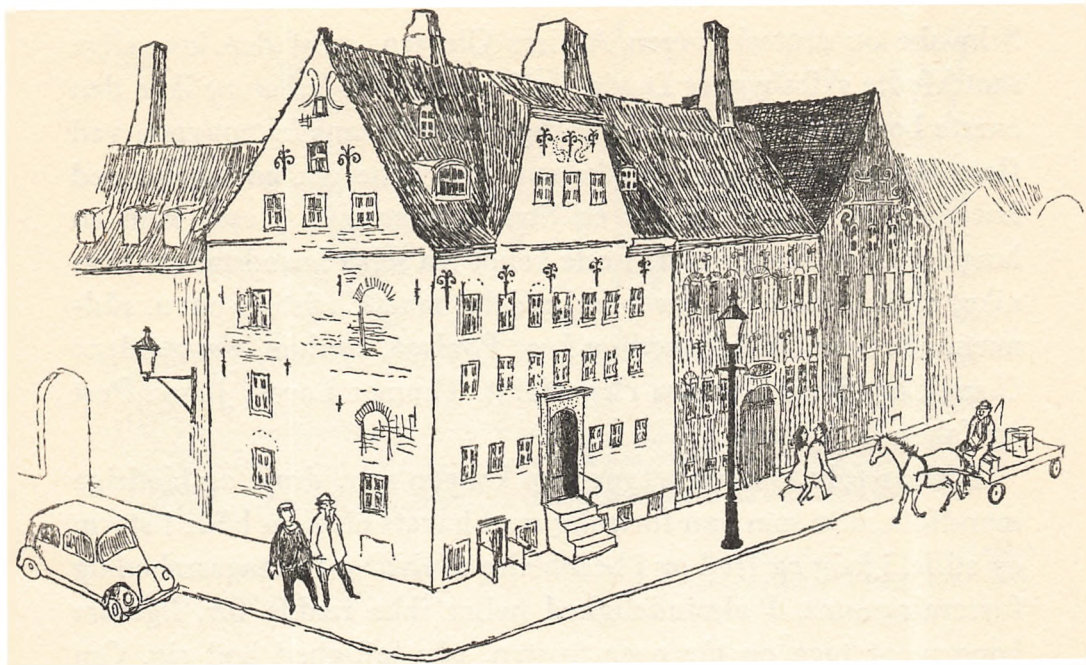

DEN FØRSTE BEBYGGELSE

3

DET ville have været morsomt at vide lidt om, hvorfor Christian IV ændrede sine planer for Christianshavn, at kende de overvejelser, som førte til, at han opgav den første demokratiske småhusbebyggelse til fordel for udparcelleringen i de langt færre og større grunde. Det fejler næppe, at han selv har inspireret Johan Sem til den første „skabelun“, at han i dette som i andre tilfælde har villet være den, der vidste bedst besked. Derfor kan han selvfølgelig godt have raset og skældt ingeniøren ud for hundsfot, og hvad man nu dengang sagde i stedet for idiot, da han i september 1617 vendte tilbage til hovedstaden og fik projektet forelagt og kasse-rede det, fordi han i mellemtiden selv var kommet på nye tanker, og enten ved egne spekulationer eller ved forestillinger fra andre nået til det resultat, at en bebyggelse i overensstemmelse med den første plan næppe lod sig gennemføre. Velsagtens på grund af pengemangel, for der skulle naturligvis sættes kapital i et sådant foretagende, der slet ikke kunne realiseres uden en større økonomisk indsats fra kongens, respektive statens side.

Helt anderledes med det andet, endelig valgte projekt. Virkeliggørelsen af det ville i høj grad komme an på den private foretag-somhed. Det var anselige parceller, de lysthavende måtte antage med forpligtigelse til opfyldning og bebyggelse, så store at kun

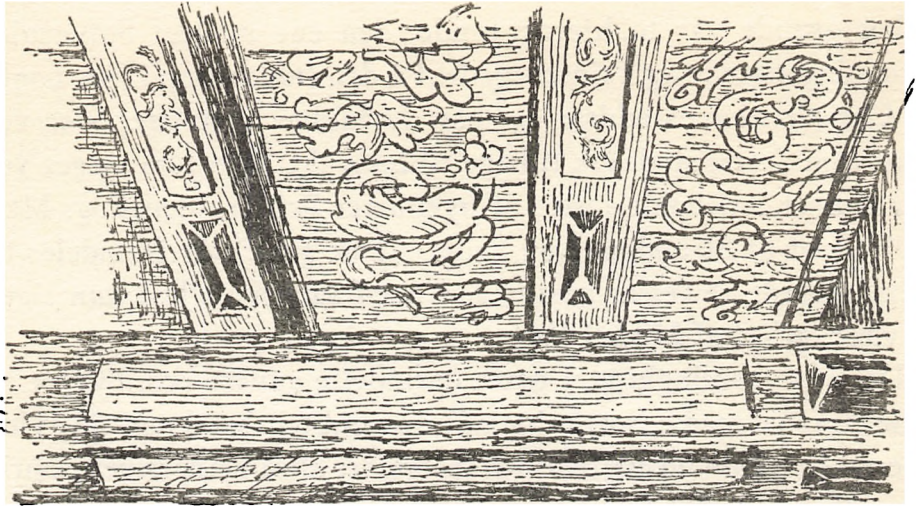
Som det eneste af Københavns gamle kvarterer har Christianshavn endnu de første huse i behold, som blev bygget i bydelen, renæssancebygningerne i Strandgade 32, 30 og 28.

velhavere kunne påtage sig en sådan opgave. Det var da også en række velstillede mænd, der tegnede sig for en eller to byggegrunde i det nye Christianshavn. Ikke blot borgmestre som den alt nævnte Mikkel Vibe og andre fremtrædende borgerfolk, men også kongelige betjente og embedsmænd, ja en lang række adelige herrer. Mange af den gamle danske adels mest kendte navne var repræsenteret på den „store afridsning“ over Christianshavn, skrevet på kortet som borgen for deres bæres forpligtelse til at bygge i byen. Breide Rantzau, Sivert Grubbe, Jens Sparre, Sivert Beck, Jens Munk, Peder Galt, Jens Juel, Christoffer Urne, Falk Lykke og Anders Bille, de sidste kongens kampfæller i Kalmarkrigen, samt endnu flere. Af kongelige embedsmænd havde først og fremmest Johan Sem sikret sig nogle grunde og ligeledes Abraham de la Haye. Der var tillige møntmesteren på Frederiksborg Nikolaus

Schwabe og renteskriveren Anders Olufsen, samt den kongelige skotksfødte skibsbygger David Balfour. Mikkell Vibe var ikke den eneste borgmester, der støttede sagen. Også hans kompagnon ved flere lejligheder, Jakob Mikkelsen, hvis kone gik ud og ind ved hove, havde tegnet sig for en Strandgadegrund. Dertil kom en lang række storborgere, de fleste kendt fra selve hovedstadens krøniker, og ikke blot for deres forbindelse med Christianshavn, rådmændene Knud Markussen og Iver Poulsen, storhandelsmændene Claus Condevin, Herman Hegerfeldt, Thomas Lorck, Johan Post og Johan de Villom.

Det var folk af samme type som kongen selv, drøje og blodrige mandfolk, ofte som han fortrolig med havets element både i storm og stille, i krig og fred og i besiddelse af driftig foretagsomhed og forretningssans. I almindelighed heller ikke rædde for, ligesom kongen, at tage en tår over tørsten, når lejlighed bød sig. Om Mikkell Vibe berettes det, at han ved et bryllupsgilde kom i klammeri med den juridiske professor Klaus Plum og med en række andre gæster, ja, at han lavede ligefremme gadeoptøjer foran professorens hus og først lod sig forjage, da den lærde mand styrtede ud og med sin dragne klinge gennemfugtlede adskillige af urostifterne. Sligt gjorde ingen skår i en borgmesters anseelse i de dage.

Men Mikkell Vibe var også en foretagsom mand med mangehånde gøremål. Bondesøn fra Holstebroegnen havde han erhvervet så god indsigt i handelslivet, at han kunne begynde for sig selv med rejser i adskillige af Europas lande. Han blev i sin tid hovedstadens mest driftige handelsmand og skibsreder, medlem af adskillige kompagnier, der drev hvalfangst og handel langt imod nord. Han var grundejer i stor stil i selve København, hvor hans egen gård lå ved stranden, og hvor en hel, nu forsvundet gade på kulturvets plads, længe bar hans navn, og havde landejendomme udenfor byen. At han også var en from mand, hørte så at sige til tiden. Hver morgen gik han ind i sit bedekammer, og trods det,

I den ene af Mikkel Vibes gårde fra Christian IV's tid har man i vore dage afdækket levn af den oprindelige udsmykning, således også et med blomsterranker bemalet bjælkeloft.

han i sin sidste levetid ofte lå til sengs, var han til sin død en flittig kirkegænger: Anno 1624, den 30. martij som var tredie påskedag, ved 4. klokkeslet efter middag, er Mikkel Vibe, borgmester, hasteligen henrykket af denne elendige verden, efter at han alle tre helligdage havde været udi kirken til højmesse og hørt Guds ord, og trediedagen, forskrevne den 30. martij, udaget til hans bygningspladser udi Christianshavn på Amager og da igen indkommen i hans eget hus. Hans salig lig blev den 5. aprilis der næst efter med stor frekvens af rigens råd, ædel og u-ædel, ledsaget til S. Nikolaj kirke og der sammesteds udi koret hæderligen nedsat og begravet udi hans alders 58. år . . .

Hans bygningspladser udi Christianshavn? Ja, Mikkel Vibes navn findes ikke mindre end tre steder på udstykningsplanen, selvom han kun nåede at få taget skøde på to af de grunde, „som han selv haver ladet forfylde og indhegne.“ Målebrevene, uanselige lapper papir, i almindelighed attesteret af Abraham de la Haye, er i dette som i adskillige andre tilfælde fremdeles i behold. Mikkel

Vibes grunde var to hjørnegrunde, den ene mellem Sofiegade, Dronningensgade og Prinsensgade. På den faldt netop i fjor nogle af Christianshavns ældste og mest forfaldne bygninger, der vel ikke, som de nu stod, gik tilbage til hans tid, men som meget vel har kunnet indeholde rester af bygninger helt fra dengang. Men på hjørnet af Strandgade og Sankt Annæ gade står fremdeles to grundmurede renæssancehuse, som med sandsynlighed kan siges at være opført af Mikkel Vibe.

Det er to tvillinghuse, i deres oprindelse ganske ens, bygget af røde mursten med udsmykning af lyse sandstensbånd omkring vinduerne og på de udsvejfede vælske gavle, altså i udpræget „Christian IVs stil“. Til forhuset sluttede sig begge steder en sidebygning med en svalegang udfor første-salen. Ad trappen til den og gennem den — som den endnu er bevaret i Strandgade 32 — var den eneste adgang til forhusets anden etage. Så upraktisk var forholdet ofte dengang.

Indendøre var der pyntet op med malede bjælkelofter og paneler, som de i nr. 30 er fremdraget netop i den nyeste tid, da man tillige har fundet en kaminoverligger af sandsten, med nogle forbogstaver og årstallet 1636. Bogstaverne hentyder til Jens Poulsen, der overtog denne ejendom det nævnte år, men er huset ikke af ældre dato? Det stod der i hvert fald i sommeren året før, da ejet af skibsbyggeren Daniel Sinclair, mens det vistnok bliver vanskeligt at afgøre, om det går helt tilbage til Mikkel Vibes tid. Måske viser det i denne retning, at bebyggelsen på nabogrunden henimod Torvegade (nr. 26-28) skal stamme fra 1626, og at hr. Jens Sparre sagde sig både at have „forfyldt, indhegnet og opbygget“ nabogrunden igen (nr. 22-24), da han i 1623 søgte at få skøde på denne.

Mest mærkelig er næsten bebyggelsen på den mellemliggende grund (26-28) oprindelig tilskrevet Otte Lindenov, men siden overgået til den skånske herremand, Sivert Grubbe, Christian IVs

gamle soldebroder fra ungdomsdagene. Denne storgrund blev delt i tre parceller, således at der ud imod Strandgade blev bygget hele tre grundmurede huse, alle med gavlen imod gaden og alle med en lignende udsmykning som husene på Mikkel Vibes grund. Det ene kan nu igen — efter at pudsen for en halv snes år siden er hugget af — ses i så nogenlunde sin oprindelige skikkelse som Strandgade 28, de to andre fjæler sig begge i naboejendommen nr. 26, der i det 18. århundredes slutning blev ikklædt datidens klædebon. Samme vindueshøjde i begge bygningsværker røber imidlertid fremdeles den oprindelige identitet.

Tre ens gadehuse på samme storgrund var naturligvis opført med enten udlejning eller bortsalg for øje, altså i spekulationsformål, og det samme må også gælde de to bygninger på Mikkel Vibes grund. Bag forhusene lå baghuse og haver helt ud imod Kongensgade (Wildersgade). De store grunde strakte sig fra gade til gade, et hovedprincip i den kgl. udstykningsplan, som altså endnu ikke var svigtet. Det var nemlig meningen, at fartøjer skulle kunne lægge til udfor de enkelte store købmandsgårde i stranden eller i kanalen, mens tilkørslen fandt sted ad gaden midt imellem, Kongensgade. Enkelte steder blev dette forhold virkelig etableret, således netop i Strandgade 28, hvor der endnu ligger et par ældre pakhuse på tværs af grunden, længere tilbage på denne, det ene med sit gamle bindingsværk helt ud mod Wildersgade, som Kongensgade nu kaldes. Men i dette tilfælde var den oprindelige storgrund delt i tre langagtige parceller, i sit oprindelige omfang altså for stor, og det samme har naturligvis været tilfældet med Mikkel Vibes grund, skønt man her kun har fundet anledning til at dele området i to selvstændige gårde.

Der var imidlertid dengang også en anden og vistnok mere hypig anvendt form for spekulationsbyggeri, at opføre boder eller våninger, småhuse beregnet for udlejning til mindre velhavende folk. Johan Lauridsen, siden den første byfoged på Christians-

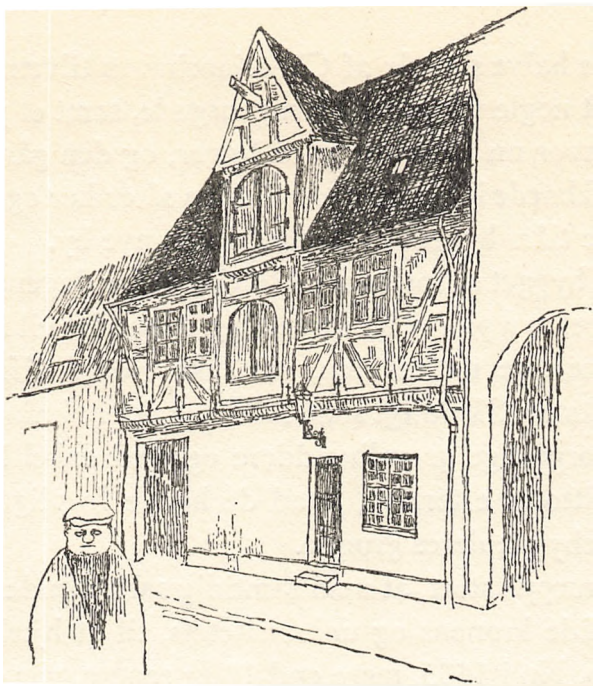
havn, havde omtrent samtidig med Mikkel Vibe fået skøde på den tilsvarende grund på den anden side Kongensgade, ned til „reveren“, og på hjørnet mod Kongensgade ladet bygge en gård, „udi trende lejevåninger afdelt“, vistnok de samme, som siden blev nævnt med hvert deres særlige navn: Gribben, Bjørnen og Ulven. I Sankt Annægade lå en fjerde, der blev kaldt Lossen. Måske eksisterer et af disse huse forsåvidt endnu, eftersom det lille Sankt Annægade 14 nok i sin oprindelse går tilbage til bodebebyggelsen fra Christianshavns første dage. Anseligt er det ikke med sine to meget lave stokværk, og endda har det måske fra første færd måttet nøjes med det ene.

Lignende rækkehuse blev dengang bygget flere steder i byen, både andetsteds i Kongensgade, i Overgaden oven Vandet, i Dronningensgade og Sofiegade samt mellem denne gade, Prinsensgade (Prinsessegade) og Dronningensgade.

I dette sidstnævnte tilfælde var det møntmesteren Nikolaj Schwabe, der havde bebygget sin store dobbeltgrund, og desuden stod der boder langs Mikkel Vibes grund i Sofiegade og på renteskriver Anders Olufsens grund, både mod Dronningensgade og mod Overgaden oven Vandet. „Anders Olufsens boer . . . udtil begge stræder“ var bygget allerede 1622.

Og morsomt er det, at disse forhold den dag i dag afspejler sig. Så længe det varer, må man vel nok forsigtigvis tilføje, for takket være vore dages saneringsbestrebelse er, som foran bemærket, netop den ældgamle bebyggelse på Mikkel Vibes grund ved Sofiegade gået al kødets gang. Det er der sådan set ikke noget at sige til. Husene havde tjent deres tid ud, så rundeligt endda, og var næppe mere egnede til menneskeboliger. Det må blot håbes, at de blev ordentligt undersøgt i alle ender og kanter, opmålt og fotograferet under nedrivningen.

Men foruden i Sankt Annægade ligger fremdeles nogle af Christianshavns ældste og mest karakteristiske huse på de grunde, der

Skønt næppe fra bydelens allerførste dage er det gamle pakhuis i Wildersgade opført efter den oprindelige plan, der forudsatte baghuse mod denne, men façadehuse mod Strandgade.

først blev bebygget, således Overgaden oven Vandet nr. 12-22, renteskriverens grund, og Sofiegade-Prinsessegade, møntmesterens. Navnlige husrækken i Overgaden er typisk for udviklingen, for så vidt som de smalle grunde er de samme som i Christian IV's tid, men de bygninger, som står på dem, dengang ville have forekommet tårnhøje med deres tre-fire etager. Enten er den ene etage efterhånden bygget ovenpå den anden, eller også er hele huset nyere, fra tiden omkring år 1800.

Også husrækken i Prinsessegade, fra Torvegade til Sankt Annægade, var til for få år siden et lignende minde om Christianhavns første dage, selvom den ikke havde samme homogene karakter. Men det, at husene stammede fra vidt forskellige tidsaldre, bidrog på den anden side til at skabe et meget afvekslende om ikke just skønt gadebillede.

I den første halve snes år af Christianshavns tilværelse blev der endnu bygget nogle våninger i Kongensgade, samt et par mere anselige huse, hvor nu Heerings gård ligger, og den gård, som siden Tordenskjold boede i, Strandgade 6. Men så er her også gjort rede for hele dette tiårs byggevirkosomhed i den nye by.

At der var bygget så forholdsvis lidt, kom for dagen, da der i juli 1635 blev taget syn på det hele byanlæg. Man, det vil formodentlig i første række sige majestæten, var ikke videre tilfreds med de vundne resultater. Så tidligt som 1624 var det i almindelighed pålagt byens borgerlige grundbesiddere og med enkelthenvendelser de adelige ditto at efterleve, hvad de havde forpligtet sig til: at opfylde og bebygge deres grunde.

Det hjalp næppe stort, at man samtidig satte bønderne i Københavns len, både kronens og universitetets, til at hjælpe med ved opfyldningen. Nu i 1635, mere end 10 år senere, var det ikke blot således, at der kun her og der stod nogle korte husrækker eller enkelte gårde —, men de allerfleste grunde lå stadig fuldstændig øde og ubebyggede, hvis de da ikke fremdeles stod under vand, som det oven i købet var tilfældet med adskillige af dem, der var delvis bebygget.

Og så havde de fåtallige indvånere eller grundejere endda ikke kunnet enes. Selvom det fortrinsvis var rettighederne til vands, ud mod strømmen, som gav årsag til stridigheder. Og den fornærmede part i et af disse tilfælde var Københavns magistrat på byens vegne.

Det var jo et særligt privilegium for grundejerne langs Strandgade — dengang tænkt som en virkelig strandgade —, at de foruden landarealet på den ene side gaden, også havde fået ret til at udnytte vandarealet på gadens anden side, „fortovet“ ud til strømmen eller dybet, som det lidt forskelligt i de forskellige skøder hedder, hvis da ikke udtrykkeligt nævnes en allerede eksisterende havn. Der var flere af disse private havneanlæg, og et af dem var

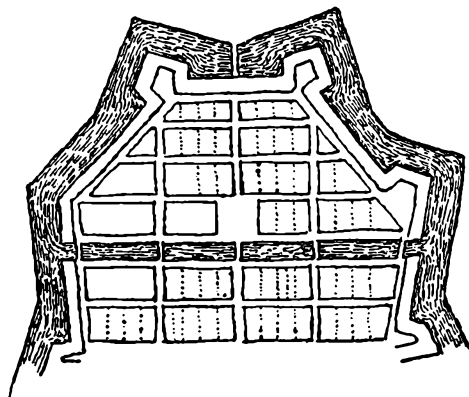
udnyttet som Christianshavns første skibsværft, anlagt af den allerede omtalte kgl. skibsbygger, den skotske adelsmand David Balfour, fra 1597 indtil sin død 1634 meget virksom i Christian IVs tjeneste. Selvom han, som skik dengang var, byggede skibe rundt omkring i landet, er adskillige løbet af stabelen „for Christianshavn“ ligesom orlogsskibet „De tre løver“, kun et enkelt af de talrige, Mester David nævnes som ophavsmand til. Argo, Justitia, St. Anna, Makarel, Haren, Mynden, Oldenborg for at nævne nogle andre af den lange opremsnings mere eller mindre mærkeligt klingende navne. Men det var David Balfour, der med anlægget af sit værft, var kommet i konflikt med magistraten inde i København. Hans grunde omfattede nuværende Strandgade 4-6 - Wildersgade 7-11, og han hævdede, at Grønnegårds havn, Københavns gamle vinterhavn, lå på hans „fortov“ og ville derfor disponere over den. Sagen, der første gang blev rejst i 1632, blev ikke afgjort før efter hans død.

Også andre byggede skibe „for Christianshavn“ i byens første periode, men anden industri kom ikke på fode. Det saltkompagni, på hvis vegne Johan Post 1623 fik skøde på en Strandgadegrund, bestod kun til 1626.

I 1635 kunne det endnu gælde, hvad en fransk rejsende havde skrevet om Christianshavn seks år før i tiden: „Imellem slottet og øen (Amager) er endnu en anden lille befæstning, som i kort tid har været forenet med fastlandet ved en vej. Vandets bredde rundt omkring den er kun to eller tre spydslængder. Den er fuld af moradser, og kongen vil, at den skal hjælpe til byens tilvækst, der er temmelig lille og derfor giver han byggepladser til enhver, der vil have dem. Man har allerede godt begyndt, der er store huse, men man må overalt bygge på pæle . . .“

Hjælpe til byens tilvækst? Javistså! Christian IV havde jo sagt, den nye by var anlagt for at „forvide“ den gamle. Men havde han da ikke hele tiden ment, den skulle blive et selvstændigt samfund?

Lå det måske ikke netop i det givne tilsagn om „gode købstadsprivilegier“? Og Christianshavn var nu på vej til fuldt selvstyre. Året før den blev besigtet, havde den fået sin første øvrighed, foreløbig kun en byfoged. Men godt begyndt er halvt fuldendt, og nu skulle det åbenbart være alvor. Når byen fik sit eget ting, var det ligesom man nemmere kunne holde de efterladende grundejere til deres forpligtelser.

SELVSTÆNDIG KØBSTAD

4

DET er et kapitel i Christianshavns historie, som det er svært at finde erindringer om i nutidens by, kapitlet om den periode, Christianshavn var en selvstændig købstad. Navnlig efter at man har måttet forkaste teorien om, at byens gamle rådhus stadig er bevaret i huset på hjørnet af Strandgade og Torvegade. Og de bygninger, som virkelig har tjent øvrigheden, er for længe siden forsvundet, byfængelet såvel som tinghuset, hvor der blev holdt ret og dom under Christianshavns selvstændighed.

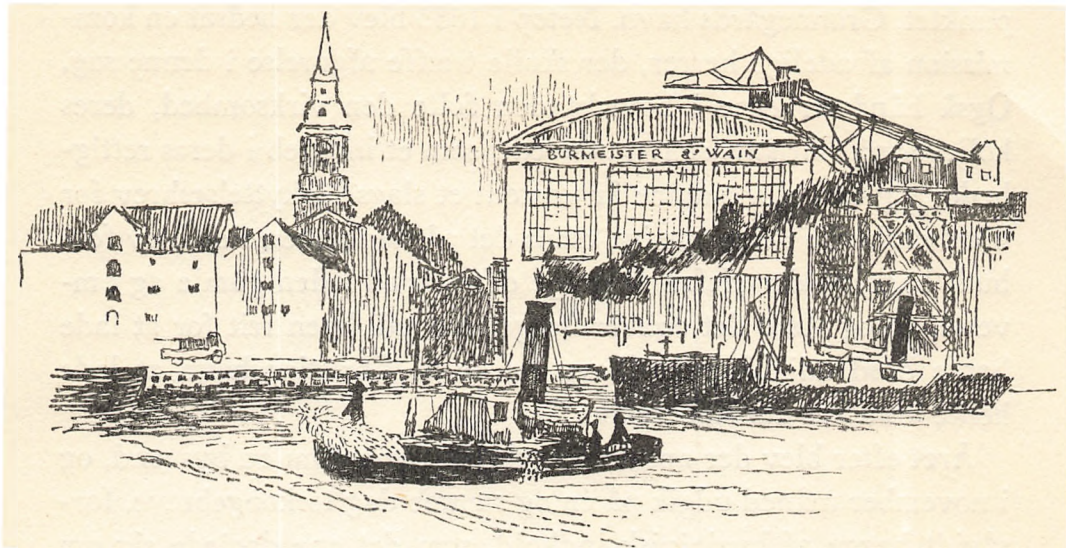
En byfoged fik Christianshavn som allerede nævnt i 1634, en af de første nybyggere i staden, Johan Lauridsen, der byggede de mange boder i Sankt Annæ gade, og hvis virksomhed på den måde stadig kan spores. Byfoged var han blot i to år, men hans eftermand Oluf Steen i næsten 30. Byfogedstillingen var en noget blandet beskæftigelse. Indehaveren var både politimester og dommer eller rettere offentlig anklager og rettens udøver. Han skulle i det hele varetage kronens interesser under rettergangen, ikke mindst de økonomiske. Mangen lovovertrædelse kunne i datiden sones med pengebøder og blev „aftinget“ med fogden, uden at sagen gik til doms. Byen havde imidlertid ret til halvdelen af bøderne, så den samtidig udnævnte kæmner skulle være til stede, når slige sager blev afgjort, „at altingest ganger ligeligen og vel til, uden mis-

tanke.“ Byfogden skulle også ved bistand af den ene bysvend, der var bevilget ham, overvåge, at gaderne blev holdt rene, og at bro-lægningen var i orden og ikke sådan, at der på den ene side af ga-den var „højt og på den anden side lavt, eller og en sten eller flere liggendes over hverandre, så at man med stor besværlighed måtte fare derover.“ Dengang tilkom det hver grundejer at brolægge sin del af gaden. Det er betegnende for tiden, at der blev taget særlige bestemmelser vedrørende adelens gårde og ejendomme. Her skulle byfogden i første række holde sig til lejerne, gøre arrest i huslejen, hvis brolægningen udfør disse ejendomme ikke var i orden.

Christianshavn fik på een gang sit byfængsel og sit tinghus, samt sin særlige appelret. Lensmanden på Københavns slot skulle anvise byfogden, hvor han kunne holde retten, samt „et sted, hvor han misdædere og andre modvillige kan lade udi forvaring hensætte.“ Han skulle også udnævne en byskriver og nogle „vederheftige og forstandige dannemænd, hvilke med byfogden, når vigtige og tvivlagtige sager indfalder, skulle dømme og sidde retten“, - i virkeligheden de egentlige dommere på bytinget, hvor fogden nær-mest burde være en slags retsformand, men her som andetsteds delvis var i besiddelse af domsmyndigheden.

At det det følgende forår 1635 blev pålagt Sjællands stifts kir-ker tilsammen at udrede 2000 speciedaler til den kirke, som skulle bygges på Christianshavn, viser også, at nu skulle der gang i fore-tagendet. Alting skulle være i orden til den aktion, man åbenbart agtede at indlede mod de forsømmelige, der med deres hænders underskrift på „den store afridsning“ havde forpligtet sig til at tage pladser på Christianshavn og bebygge dem. Men se, om de havde gjort det!

Det viste besigtelsen af 27. juli 1635 med al ønskelig tydelighed. Underlig spredt lå den sparsomme bebyggelse og mellem den de gabende tomme, tildels vandfyldte grunde. Det ser ud til, at der fortrinsvis var bygget på det „faste land“, som forud fandtes, in-

Havnebassinet på den tidligere Holms plads, mellem B & W's maskinhal og Christianskirken, hvis indløb her ses længst til venstre, er en sidste rest af den ældgamle Grønnegårds havn.

denfor grænserne af den oprindelige halvø, Revshalen, der dannede basis for det hele byanlæg. Har det været det besvær, de udgifter, der var forbundet med opfyldningen, som havde holdt så mange lodsejere tilbage? De kunne jo ikke gøre som Frantz Rantzau, der havde forskaffet sig et kongebrev til bønderne på Amager, som med heste og vogne og folk skulle hjælpe at fylde op på de steder, han anviste dem. Sikkert nok hans egne. Frantz Rantzau var imidlertid ikke blot statholder på Københavns slot, han var tillige det samme år 1627 blevet trolovet med Christian IVs datter, den niårige Anne Augusta. Forøvrigt solgte han næsten omgående sine grunde på Christianshavn til en borgerlig.

Måske har der virkelig været noget sandt i Christian IVs påstand om, at Københavns borgere havde saboteret anlægget af Christianshavn?

Virksomheden derude var i hvert fald ikke det københavnske borgerskab ubetinget behagelig. Der var først og fremmest strids-

punktet, Grønnegårds havn. Netop i 1635 blev der nedsat en kommission af adelige herrer, der skulle træffe afgørelse i denne sag. Også håndværkerne i hovedstaden følte den virksomhed, deres kolleger på Christianshavn udøvede, som et indgreb i deres rettigheder, og der blev samme år udstedt et slags beskyttelsesbrev for håndværkerne i den nye by, mens det på den anden side blev forbudt bagerne derudefra at sælge deres brød i den gamle og omvendt, „dog være det enhver borger her udi byen frit for at lade hente brød udi Christianshavn og de af Christianshavn at lade hente brød her udi København.“

Året efter blev der ansat en byskriver og endnu en bysvend, og i november måned udgik på én og samme dag to kongebreve, for såvidt begge af hygiejnisk indhold, som det ene drejede sig om Henrik Ditlevsens ansættelse som bartskeer i den nye by, det andet var et forbud mod at lade svin gå løse derude!

Men en virkelig købstad blev Christianshavn først i 1639, den 8. juni, da Christian IV på Københavns slot underskrev byens privilegier. Det originale dokument eksisterer endnu, blot ikke gemt der, hvor det først har været forvaret, på selve Christianshavn, men enhver lysthavende kan selv gå op på Københavns stadsarkiv og kigge på det svære, gulnede pergament med de snørklede gotiske skriftegn, og den nydelige farvelagte pennetegning, der liver op mellem alle bogstaverne, Christianshavns våbenskjold, „en blå tårn med trej kroner, Vort navn og medfølgende løve og faner“. Våbenet nævnes først i privilegiebrevet, der ellers gik ud på at stille Christianshavn „lige med andre købstæder her udi riget“ og tilsagde indvånerne deres egen øvrighed, gejstlig som verdslig, præst og kirke, såvel som borgmestre og råd, „byfoged, kæmner, byskriver og anden bysøvrighed og tjener“, og iøvrigt samme friheder som Helsingør. Det blev også fastslået, at Christianshavn havde enhver købstads nødvendigste tilbehør og centrum, torvet, hvor bønderne fra de danske byer på Amager skulle holde torve-

Som skilt til en frimærkeforretning i Wildersgade har man set anvendt en gengivelse af Christianshavns våben, givet den selvstændige købstad med privilegierne af 1639.

dag hver løverdag, og det var i det hele taget de sædvanlige rettigheder, der blev meddelt byen, nemlig også „fri fædrift til deres kvæg på det fællede på Vort land Amager, som går langs ud med stranden på både sider“, samt „lempelige“ kålhaver udenfor porten på begge sider af vejen, de sidste med den klausul, at de „lyst-huse, de derpå sætte ville, skulle sættes på den side af haugen, som vender til vejen, så husene står langs vejen på både sider“. Der skulle her herske samme symmetri som i selve byen. De to sidste paragraffer var af mere specielt indhold, som de dels tilsagde den allerede før lovede skatte- og toldfrihed for en periode af 12 år, dels gav Christianshavns skippere ret til at tage fragt også af Københavns borgere. „Og hvem dem vil have“, tilføjedes der ganske vist, men det første var nu nok det vigtigste.

Speciel karakter havde også de supplerende bestemmelser, som blev fastsat to dage senere, men ikke nåede til offentlig kundskab før den 19. marts 1642, hvad grunden hertil ellers kan være. De

gjaldt christianshavnernes ret til de havne, som de enten havde gravet eller lod grave „på deres fortov“, det vil altså sige udfor grundene i Strandgade, mens grundejerne ved kanalen fik lignende rettigheder på denne indtil midtstrømmen. Det blev også tilladt folk af fremmede nationer at nedsætte sig på Christianshavn, dog ingen som er af „fremmede religioner, og forargelse derover i menigheden forårsages“. På Christianshavn skulle der ikke eksistere nogen lavstvang, og byen skulle ikke have noget at gøre med vedligeholdelsen af fæstningen overhovedet.

Hvad der i hine rangsyge tider var af betydning, var bestemmelsen om, at „borgmestre, rådmænd og byfoged der i byen i alle forsamlinger skulle sidde og gå næst efter dennem i Vor købstad København, borgmestre næst efter Københavns borgmestre, rådmændene næst efter Københavns rådmænd, og byfogden næst efter Københavns byfoged og så fremdeles.“

Iøvrigt fik magistraten den sædvanlige beføjelse, at de afgørelser, den som domstol traf, kun skulle kunne appelleres til landets højesteret, kongen og rigsrådet — på de almindelige herredage.

At øvrigheden og staden i det hele taget var undergivet tilsyn af den nærmeste kgl. lensmand, var noget sædvanligt. Det var Niels Trolle, embedsmand på Københavns slot, som fik besked på at udnævne medlemmerne af den nye magistrat, ikke helt så mange, som forudsat i privilegierne, en borgmester og tre rådmænd „såfremt ikke flere kan have . . . indtil forskrevne Christianshavn på borgere og indvånere bedre tiltager“, ligesom han, indtil de selv fik et byfængsel, kunne modtage byens arrestanter til forvaring i Blaataarn. Uden man dog derfor skal tro, at det blå tårn i privilegiebrevet hentyder til denne omstændighed!

Og Niels Trolle fik pålæg om at give dem, som endnu ikke havde bygget på deres pladser, tilhold om snarest at gøre det. Ville de ikke, skulle han efter års og dags forløb give byggegrundene til andre lysthavende. Korfits Ulfeldt, Københavns stathol-

der, skulle træffe lignende foranstaltninger med hensyn til grunde, som de forskellige hovedstadsborgere havde tegnet sig for. Hvis det blev krævet, skulle Niels Trolle på tinge forevise „afridsningen med deres egne hænder udi“, og hvis ingen meldte sig til at overtage pladserne, skulle de, som havde underskrevet, deres arvinger eller hvem de havde solgt til, være pligtige til selv at bebygge, ja, sagsøges til opfyldelse af deres pligt!

Så galt gik det vistnok ikke i noget tilfælde. Der blev vitterligt en vis afsætning på byggegrundene, efter at de nye privilegier var en kendsgerning. Status på det tidspunkt var den, at der kun var taget skøde på grunde, helt eller delvis bebyggede, der repræsenterede omtrent en fjerdedel af byens samlede areal. I 1640'rne lykkedes det at finde lysthavende til en lignende kvotapart af byområdet, i almindelighed nye lysthavende. Mens det hidtil især var grundene mellem Strandgade og kanalen, der var blevet afsat og bebygget, blev der nu navnlig udstedt skøder på grunde på den anden side kanalen, langs Overgaden oven Vandet fra Bådsmandsstræde til Sankt Annæ gade, fra torvet til på den anden side Sofiegade, og fra denne gade på den anden side Dronningensgade og henimod Torvegade, ja, en enkelt grund på den anden side denne. Denne grund blev dog delt i de tre, og man fraveg i det hele oftere det gamle princip at bortskøde hele den oprindelige storgrund. En sådan mellem Dronningensgade, Sofiegade og Prinsensgade blev delt i 7 lodder, og nabogrunden i 5. På flere af disse mindre lodder var der ikke tale om spekulationsbyggeri, men om opførelse af boliger for ejeren, enten han nu var bager som Ambrosius Rabe i Sofiegade eller smed som Peder Polzenhagen om hjørnet i Dronningensgade.

Blandt storborgerne, der fik større grunde, var flere, der indtog eller kom til at indtage en stilling i bystyret, byfogeden Oluf Sten i Overgaden, byskriveren Hans Pedersen mellem Dronningensgade og Prinsensgade, samt den allerede omtalte Hans Knip, der

fik grunde både i Prinsensgade og mellem Overgaden og Dronningensgade. Han var rådmand, og Jakob Hansen Drejer, den tidligere kgl. tolder, der fik en dobbeltgrund mellem Overgaden, Sankt Annæ gade og Dronningensgade, blev siden borgmester.

Grundene blev som de tidligere afsatte bebygget på forskellig vis. Jakob Drejer lod opføre lejevoder. De stod til for få år siden, efterhånden ændret som andre småhuse fra Christian IV's tid, men da de blev brækket ned, viste de sig som en oprindelig toetages rækkehusbebyggelse, bindingsværkslejevoder, og man kunne ovenikøbet af tømmerets nummerering konstatere, at det havde været benyttet til andet byggeri før i tiden. Før dem, allerede inden sidste århundredskifte, forsvandt den meget karakteristiske og mere anselige hjørnegård ved torvet og Overgaden, som Jakob Bastian lod opføre. Det var en bindingsværksbygning med fremspringende øvre stokværk, men navnlig rummede den et mærkeligt interiør, der gik tilbage til ejendommens første dage, en stor stue med et meget kunstfærdigt udformet stukloft, ja, stukudsmykningen fortsatte ned ad væggene. Da huset forsvandt, blev dette loft flyttet til Nationalmuseet, hvor det stadig kan beses.

Også på grunde mellem kanalen og Strandgade blev der udstedt flere skøder, blandt andet et på det samlede område mellem de fire gader Overgaden, Kongens- og Sankt Annæ gade og Bådsmandsstræde. Det betydelige areal, 4 storgrunde, overtog den skånske adelsmand Jokum Beck, der også fik endeligt skøde på den af Sivert Grubbe længst bebyggede grund i Strandgade. Hændelsesvis ved man, at oberstløjtnant Thomas Noll boede i et af Sivert Grubbes gavlhuse. Det var ikke småfolk, som holdt til her.

Også den grund, som Rasmus Jensen Hellekande fik skøde på i 1640, var i hvert fald delvis bebygget. Men den grund, Hans Mandixen blev tilskødet 1648 — mellem Kongensgade, Torvegade og Overgaden — havde han netop selv bebygget med lejevåninger og andre småhuse, utvivlsomt spekulationsbyggeri.

Som en rest af spekulationsbyggeriet i bydelens første dage ligger endnu det lille hus i Sankt Annægade, oprindelig led i en ensartet rækkehusbebyggelse.

Blev der fra borgerlig side gjort en del for at fremme byens opvækst, så havde Christian IV også holdt sit ord om at skaffe Christianshavn en kirke. Det blev ganske vist i første omgang en ret interimistisk, uden tårn og spir, blot et almindeligt hus, som siden, når der blev råd til noget mere anseligt, skulle kunne benyttes til bolig for præst og kapellan. Lensmanden Niels Trolle

stod for udførelsen og fik i første omgang udbetalt 1844 daler, resultatet af den førømtalte udskrivning blandt stiftets kirker. Det skulle som sagt være slet og ret et hus, 60 alen langt, og bygges „med ringeste bekostning muligt er“. To lempelige klokker måtte ganske vist købes, men kongen skænkede et gammelt fløjls alterklæde og en messehagel — som ikke mere kunne bruges i slotskirken!

Kirken var for skrøbelig, grunden ikke fast, så der kunne ikke begraves lig i selve kirken — hvilket i de dage var en fejl, mest fordi slige begravelser var et økonomisk aktiv. Den ene efter den anden af de mere fremtrædende christianshavnere fik da også bevilling til at måtte lade sig bisætte i Holmens kirke.

Og kongen, som selv havde villet have, at der skulle spares det mest mulige — ja, han fløj som sædvanlig i flint! Skød skylden på den uefterrettelige håndværker. Han skrev om ham til Korfits Ulfeldt:

„Den muremeister, som nu agerer en capitein och haffuer y Christianshaffuen opsat ded huus, som nu y predickis, skal taliis til y tyde for hans falske arbeiid, hand sammested giordt haffuer. Och ded ymens hand endnu haffuer nogiit til beste, pa ded at man syden icke skall haffe bade spodt och skade deraff.“

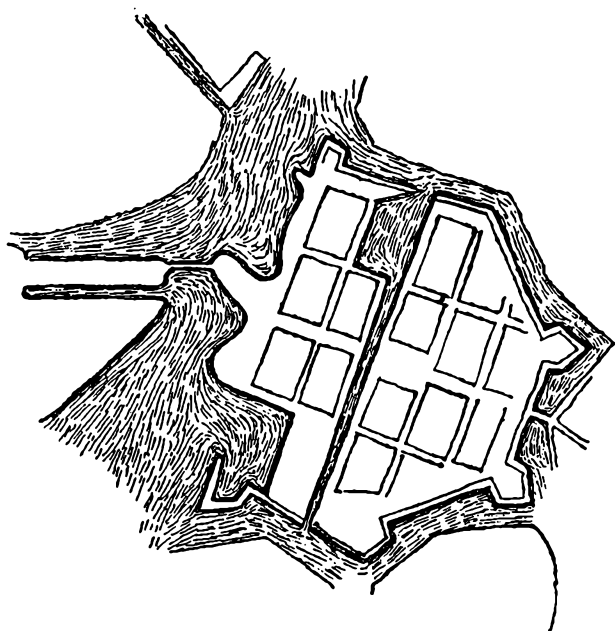
Den første kirke lå på hjørnet af Sankt Annæ gade og Prinsensgade, ligeoverfor Vor Frelser. Det siges, at Christian IV kom så langt med dens afløser, at grundstenene delvis blev lagt, men så skete der ikke videre i hans tid.

Samtidig med kirken fik Christianshavn sin første skole, ikke nogen egentlig folkeskole, men en kirkeskole, nærmest en latin-skole. Dionysius Severini Hafniensis hed den første lærer. Han skulle dels undervise, dels være kirkesanger og som sådan lede disciplenes sang i kirken. „På det børnene uden bulder og stimen, såvel som med ærbødighed i kirken sig kunne te og anstille, da skal skolemesteren og hans medtjener holde børnene til med sammen-

lagte hænder, bøjede knæ og ydmyg andagt at omgås med Katekismus, med psalmesang, med prædiken at tilhøre og bønner at forrette . . . og så mange af disciplene, som kunne det fatte, skulle tilvænnedes at gøre regnskab for nogen del af prædiken, de danske for den danske, de tyske for den tyske . . .“

Allerede Christianshavns første sognepræst magister Erik Bredal, som blev kaldet 1640 efter at have været rektor i Nykøbing på Falster og allerede 1643 blev biskop i Trondhjem, havde skullet prædike på både dansk og tysk. Hvem der ønskede at høre det sidste sprog måtte stå tidligt op, for den tyske gudstjeneste på alle søn- og festdage samt hver fredag, var fra 6-8, den danske fulgte derefter indtil klokken 10. Men byens befolkning var så blandet, at allerede 1641 blev Mathias Vincke fra Mecklenborg ordineret som særlig tysk sognepræst på Christianshavn.

Der var ikke altid fred mellem de to sjælehyrder, men det var der forøvrigt heller ikke indenfor deres hjerde.

KONGEMAGT OG BORGER

5

DE fleste vil fra Christian IVs kapel i Roskilde domkirke huske Marstrands to store vægmalerier, det ene med en fremstilling af kongen i slaget på Kolbergerheide, det andet visende ham som dommer i sagen mod en adelsmand, der havde skrevet falsk, men blev afsløret ved kongens skarpsindighed.

Begge disse billeder har på hver sin måde tilknytning til Christianshavn, det sidstnævnte forsåvidt, som falskneren ikke var en herremand, men en købmand på Christianshavn!

At det ikke var herremanden, har Troels-Lund for længe siden påvist og ligeledes fremdraget historien, som den er fortalt af lægen Otto Sperling, knyttet til Ulfeldt og Leonore Christine og som den sidste igennem mange år indespærret i Blaataarn.

Bortset fra at „helten“ er en anden, er historien ellers, som de fleste vil kende den fra deres børnelærdom. Der var to mænd fra Christianshavn, af hvilke den ene havde stævnet den anden for herredagen, datidens højesteret, og fremlagde en forskrivning på en større sum penge, som sagsøgte påstod var falsk. Ydermere kunne han fremlægge sin regnskabsbog, med notater om deres fælles mellemværende og i den stod ikke noget om det omtvistede forhold. Rigsråderne kom i tvivl. „Men kongen stod op fra sin stol, tog håndskriften med sig og trådte hen til vinduet og holdt hånd-

skriften imod dagslyset og gik igen hen og satte sig, idet han sagde, så alle kunne høre det: Håndskriften er falsk, thi mærket i papiret er Johan Ettersøns mærke (således hed den mand, som havde forpagtet papirmøllen af kongen), og det år, hvorom håndskriften melder, havde jeg endnu ikke ladet møllen bygge.“

Det er det yndede billede af Christian IV her tegnes, billedet af den retsindede monark, som det levede i folkets bevidsthed indtil vore dage, i nutiden måske nok mest på grund af, at det stadig opfriskes ved enhver opførelse af „Elverhøj“, der giver det yderligt forædlet, men i hvert fald billedet af kongen, der bringer lys i mørket som hin dag i retssalen, da de to christianshavnere stod for dommerne.

Men Christian IV havde andre sider af mindre behagelig karakter. Han var retshaverisk indtil brutalitet. Det mærkede efter slaget på Kolbergerheide en af deltagerne, admiral Peder Galt, en af dem, der i sin tid havde skrevet sit navn på „den store afridsning“ og således tegnet sig for en plads i det nye Christianshavn, pladsen ved Dronningensgade, mellem Amagerstræde og Voldgaden, en plads, som dog allerede 1635 tilhørte Jan Jansen, en anden søofficer og skibsfører, der også deltog i slaget. Kongen følte sig efter dette svigtet af sine eskadrechefer, de havde brugt ham til skærmbræt, sagde han og lovede dem stejle og hjul, hvis de ikke en anden gang fægtede bedre. Det var ikke langt fra, det kom så vidt med Peder Galt. Han var blevet eskadrefe og fik en måneds tid efter skyld for, at den svenske flåde slap væk. Kongen afsatte ham og lod ham tiltale for rigsrådet, der dømte ham til døden, men samtidig bad kongen om at benåde ham. „Selve alderen havde kunnet frikende den 80-årige mand og olding, hvis ikke kongens hidsige sind havde villet søge en hæslig trøst ved den dræbte og mere ulykkelige end brødefulde mands blod“, hed det i en samtidig udtalelse. Galt gjorde knæfald for kongen, men denne kaldte ham en gammel nar, ønskede han aldrig havde set ham for sine

øjne. Admiralen blev henrettet ved daggry udenfor slottet. Kongen var ved at stå op. En gang imellem kom han til vinduet med sin kam i hånden, kiggede ud, hvorvidt de var kommet dernede!

Sådan var nemlig også Christian IV.

Peder Galt blev så tydeligt gjort til syndebuk for det uheldige togt i Østersøen. Hans eftermand, som gjorde sig skyldig i omtrent samme fadæse, gik derimod ram forbi. Det var Erik Ottesen af den norske adelslægt Orning, Holmens chef og bosat på Christianshavn, der hvor nu Heerings gård ligger. Den plads, han også ejede, hjørnegrunden ved Overgaden og Torvegade, blev købt af en anden befalingsmand på Holmen, senere dens souschef Jørgen Bjørnsen, en født flensborger. Erik Ottesen havde ligeledes været med ved Kolbergerheide, næstkommanderende på selve admiral-skibet „Patientia“, hvis bevægelser under slaget er hovedemnet i en af de „aviser“, der udkom om begivenheden, men som i det hele taget nærmest holder sig til at beskrive de enkelte fartøjers skæbne under kampen, og ikke med et ord nævner, at kongen selv blev såret! Sådan var datidens journalistik. Desto mere underligt virker det, at der siges, at „Rasmus Jensens skib holdt sig temmelig vel udi forskrevne skærmydsering.“

Man kan jo nok forestille sig, at den, der har inspireret, måske forfattet nævnte avis eller relation, har stået Rasmus Jensen temmelig nær, og i nærværende skildring har meddelelsen om hans skib mere interesse, end man skulle tro, den i almindelighed har haft i datiden. Rasmus Jensen er nemlig den Rasmus Jensen Hellekande, der som foran omtalt i 1640 fik skøde på en Strandgadegrund. Han skib, som var i aktion, kan vel være et af dem, han i 1642 sagde han ville bygge „for København og Christianshavn“, i hvilken anledning han, som dengang almindeligt var, fik kongens tilsagn om, at måtte beholde den skibsbygmester, han havde antaget uden at skulle risikere, at han blev frataget ham til kongelig tjeneste.

Oprindelig var adgangen til øverste etage i Strandgade nr. 32 ad svalegangen til venstre.

Chefen på det skib, der var med på Kolbergerheide, var også en Christianshavner, Peder Lydtzen. Han boede i Mikkel Vibes tidligere ejendom, Strandgade 30, og var siden skibsfører i mere fredeligt øjemed. Han fik forhåbentlig bedre tak for sin virksomhed end bysfællen Daniel Lauridsen, der blev sagsøgt af sine redere, et par hovedstadsborgere Gert Borkardsen og Hans Enevoldsen, fordi han ikke som aftalt var blevet to måneder i søen med sit førende skib „Regitze“ og „hans medhavende folk, som skulle fare på fribytteri med ham.“ Den ene trediedel af, hvad de kunne „bemægtige sig“, skulle gå til ham og folkene, resten til skibet og rederne. Hans undskyldning var, at hans folk simpelthen ikke ville blive længere ude, „efterdi de for fjendernes store magt ingen trafik kunne søge.“

I den tid, da også koffardifartøjerne måtte føre kanoner og anden armering, var deres „kapitejner“ naturligvis også parat til at tjene til orlogs. Det var heller ikke altid, at rederen blev hjemme, så lidt som købmændene. Mangen tykmavet borger, der i sine ældre dage havde en vom som sin pengesæk, var i sin ungdom fortrolig med søen både i storm og stille.

Måske gjaldt dette også borgmester Jakob Madsen, en af det ældste Christianshavns mest ansete mænd, ja, en storkøbmand, der vel kunne måle sig med de største i selve hovedstaden. Han var født på Gotland og stod hele sit liv igennem i livlig forretningsforbindelse med kongen, navnlig da denne var Christian IV. Tusinder af tønder landgildekorn blev hentet på Koldinghus og andre lensslotte på Jakob Madsens skibe, hvor mange han nu havde af dem. Tre blev ved lejlighed på een gang kapret af hollænderne i den biskayiske bugt. Om han selv lod dem bygge, vides ikke. Han havde ellers overtaget den kgl. skibsbygger Daniel Balfours to gårde i Strandgade.

Men den mest imponerende ejendom, han efterlod sine arvinger, var dog selve Børsen. Den var bygget omtrent samtidig med

Knippelsbro som en virkelig varebørs med boder oppe og nede, udlejet til mange forskellige handlende, også udenlandske kræmmere, og en tid lang drevet for kgl. regning. Indtil den københavnske købmandsstand fandt konkurrencen for skadelig og lejede bygningen af kongen, dog på betingelse af, at alle fremmede, som ved herredagstider eller andre særlige lejligheder kom til byen, fremdeles skulle kunne leje boder for en rimelig pris, og at seks boder i den ende, som vendte mod Christianshavn, skulle overdrages borgerne i denne by. Lejemålet blev ikke fornyet, da de fastsatte tre år var gået, og efter et lignende tidsrum blev Børsen på fem år bortforpagtet til en enkelt person, Jakob Madsen. Hans afgift blev sat op, da perioden udløb, men samme år, 1647, var kongen i så stor pengenød, at han, kort før sin død, så sig nødsaget til at sælge Børsen! Jakob Madsen købte den for 50.000 rigsdaler og kunne betale med forskrivninger på kongen og kronen, så stor en statskreditor var han.

Det var en betingelse, at bygningen stadig skulle anvendes efter sin oprindelige bestemmelse. Frederik III rejste vel spørgsmålet, om afhændelsen var lovlig, men Børsen blev i Jakob Madsens eje til hans død 1653 og var siden hans enkes indtil 1669.

Som Christian IV hørte til den chefstype, som blander sig i alt, stort og småt, så han naturligvis sine leverandører på hånden. Jakob Madsen var forøvrigt tillige bygningsentreprenør i større stil og opførte dele af Nyboder for kongen. Kongen fandt sig ikke i ret meget, inden han bruste op. „Forpagtningen på ølaccisen angåendes, da er derom skreven Niels Trolle til, at jeg ded, som jeg for Christianshavns angivelses skyld mist haver, ded skal han søge hos angiveren (!) igen, aldenstund jeg intet agter at have skade for deres skyld“, skrev kongen i 1640. Lensmanden havde samme dag fået ordre til at sagsøge borgere på Christianshavn, som havde forvoldt kongen tab, fordi de under vrangle forestillinger havde opnået forpagtning af ølaccisen, men der kom nok ikke andet ud

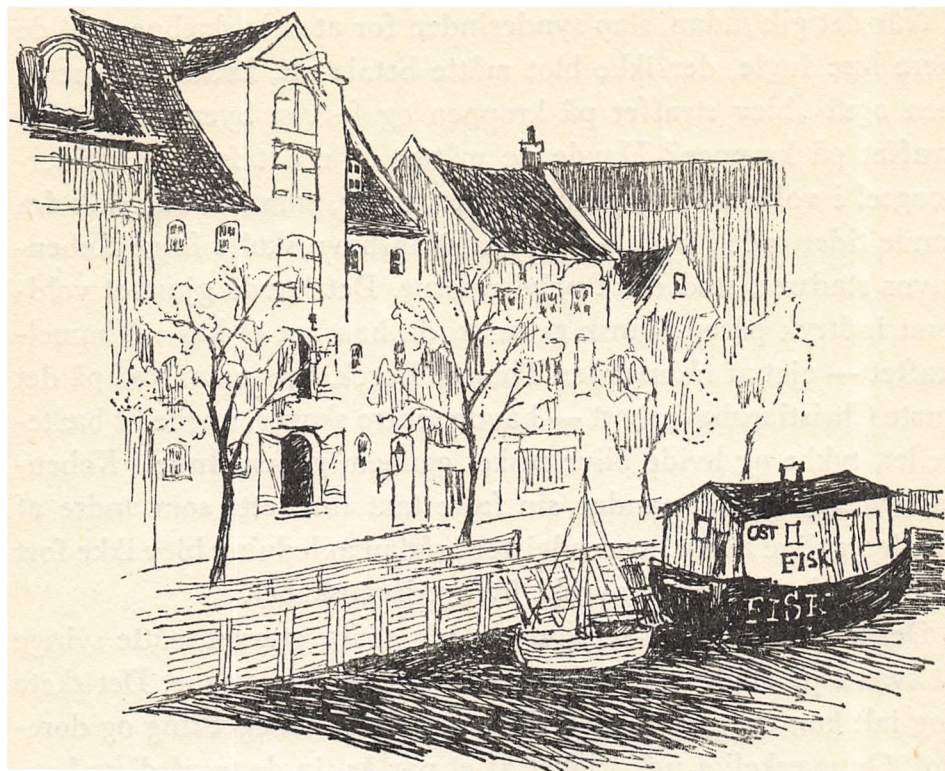
af det, end at Jakob Madsen „og konsorter“ i næste måned fik en ny forpagtningskontrakt. Om den nu har været bedre?

Men kneb det, kunne man dengang betale sig fra selv nok så store forseelser. Nikkel Kock, hvis navn også knyttes til Christianshavn, havde „slået Hans Knip for hovedet“ i retten på Københavns slot, en dengang meget alvorlig handling. Han fik frihed for videre tiltale — formodentlig mod betaling i klingende mønt.

Man kunne betale sig fra det meste, og det gjaldt både små og store. På selve Christianshavn som i andre købstæder sad byfogeden i rette og sørgede for, at kongen fik sin part af bøderne.

Fra første færd var Christianshavn så udpræget en havneby med dennes typiske foreteelser. Hvor søfolket færdedes, kom fruentimmeret også til, naturligvis ikke netop de sædelige af kønnet. Nidkært søgte fogeden og hans svende at hæve byens moralske stade. Det gav på den anden side altid lidt i kongens kasse, når en stakkels franskmand blev befunden i en kælder med et letfærdigt kvindfolk og måtte af med seks rigsdaler. Og sådan gik det både den ene og den anden, „antruffet i et letfærdigt hus i løsagtighed“, selvom kongens fortjeneste ikke altid var lige stor. Det kneb især for de stakkels pigebørn, der ikke var sluppet skadesløse fra deres letsindigheder, men blevet med barn. Hjemmehørende i Christianshavn var de ingenlunde allesammen, adskillige var kommet langvejs fra, fra Lolland og Jylland, fra den anden side sundet, ja helt fra Danzig, en enkelt i det forfængelige håb at oplede den troløse sømand, der havde lokket hende. Det lykkedes ikke.

De ejede ingenting, disse piger, næppe de klæder, de kunne skjule kroppen med, så det var lidt nok, de kunne bøde, selvom det var „efter deres yderste formue“. En usselig slettedaler var den almindelige bødesats, ikke engang en ærlig rigsdaler, halvanden gang så meget, kunne det blive til. Og mandfolket, forførelsen, han var i almindelighed længst over alle bjerge eller de syv have. Når han da ikke — hvad nok kunne hænde — hørte hjemme i selve sta-

Endnu står enkelte af de pakhuse, der allerede i gammel tid blev rejst ud imod kanalen, således det her afbildede ved hjørnet af Torvegade og Overgaden neden Vandet.

den, enten han nu som en skræddersvend i 1645 var kommet på glatis og „havde besøvet et letfærdigt skarns kvindfolk her i byen“, eller som Ambrosius bager i Sofiegade et par år før havde begået lejemål med en svensk pige „udi hans enkemands sæde“. Det skete også for en velmeriteret borger som Espen brygger i Overgaden, men ham var det værre for. For pigen var hans afdøde kones søskendebarn, hvilket han ganske vist hævdede, han ikke havde anet noget om. Ikke sært, at han prøvede på at undskylde sig, for det blev dengang betragtet som blodskam! Han slap dog efter underdanigst indgivet ansøgning med en bøde på 25 slettedaler og fik endda af sær kongelig nåde lov til at ægte pigen!

Når det gik sådan, slap synderinden for at dele skæbne med de mere løse fugle, der ikke blot måtte betale alt, hvad de evnede, men også „blev straffet på kroppen og forvist byen“. Hvordan straffet på kroppen? Havde de måttet døje det fugtige kælderfængsel i volden og siden båret sten af by, som det var skik fra gamle tider inde i byen — og Christianshavn skulle følge Københavns stadsret, stod der i privilegierne. Det havde gjort et voldsomt indtryk på en fransk gesandt, da han fra et hus i Vimmelskiftet — ejet af rådmanden Thomas Lorck, hvis navn stod på det første Christianshavnskort — havde set tre skøger, nøgne til bæltstedet, tykke og hvide blive pisket gennem gaden. Inde i København havde mestermanden sin faste taxt for dette som andre af sine hyggelige hverv, men udgifter i sådan anledning blev ikke ført til bogs i de christianshavnske byfogedregnskaber.

Derimod nok, hvad det kostede, når skarpretteren måtte svinge sit sværd på staden Christianshavns og kongens vegne. Det skete dog ialt kun tre gange i den tid, byen havde sit eget ting og domstol. Og mærkeligt nok i løbet af et par år, ja de to af disse henrettelser fandt sted indenfor eet og samme år, 1647. Og forseelsen var i begge disse tilfælde den samme. Forladte ulykkelige mødre havde „formyrdet og ombragt“ deres foster og siden kastet liget i „reveren“. Den enes jordiske ejendele, to gamle skørter og en sort klædestrøje, kunne alt ialt vurderes til en halv snes slettedaler, så hun kunne betale bøddelens regning, der var på 5 daler, hvortil kom een daler i drikkepenge til ham og hans folk, foruden halvanden daler til natmanden og hans svende, der skulle kule hende ned et sted i hedensk jord. Det var også ligesom en formildende omstændighed, at hendes egen slægt havde betalt for hendes kost, den tid hun sad fangen, mens det andet pigebarn overhovedet intet ejede, så der måtte føres 4 daler og 24 skilling til regnskab for de $3\frac{1}{2}$ uger, hun sad i slutteriet. Inden hun under sikker bevogtning blev befordret ud gennem Christianshavns port.

Det var uden for byen, bøddelen havde brugt sit sværd, „på Amagerland“, og det var mester Lorentz, skarpretteren inde fra hovedstaden, som havde udført eksekutionerne.

Havde det da slet ingen virkning haft, det strenge egenhændige brev, som Christian IV året før havde skrevet til Københavns borgmestre og råd. Magistraten havde ikke villet gøre majestæten tilpas, da han et par år før igen havde prøvet på at få dem til at ansætte en ny mestermand, da han i november måned 1645 havde skrevet om „bøddelen, som i denne forleden krig haver været brugt . . . om hvis (∴: hvilken) person, du skal tale med borgermeisterne i København, at han komme til det hæderlig officium og blive rakker“. Han måtte give op overfor borgerrådets modstand og knarvornt i næste måned bemærke: „Rakkeren, som borgermeisterne i København behager bedre end min meister, den skal de for mig vel beholde.“ Men det skulle i hvert fald være således, at den københavnske mestermand holdt sig på selve hovedstadens gebet og ikke skaffede sig nogen fortjeneste indenfor kongens mere private råderum, hvortil han i denne forbindelse navnlig regnede Nyboder og — Christianshavn.

Det synes ikke ganske at være gået op for den københavnske magistrat. Idet mindste fandt Christian IV det endnu i maj måned 1646 nødvendigt at gentage sit påbud. Det skete i et brev til Korfits Ulfeldt, en egenhændig skrivelse, der udelukkende handler om dette vigtige forhold:

„Eftersom jeg for nogen tid siden haver antagen en skarprichter, som tjente i armeien i sidste fejde, og jeg ved kansleren lod borgermeisterne i København forstå, at de skulle holde deres meister derhen, at han ingen indpas gjorde min i de kvarter(er), som (∴: hvor) deres ganske intet havde at skaffe, nemlig Christianshavn og mine boder ind- og udenbys, hvorefter de sig dog endomstund (∴: endnu) intet haver rettet, hvorfor du skalt lade borgermeisterne i København forstå, at lige så liden kommando over Christianshavn

og dennem, som i mine boder bor, dennem given er, så lidet haver de at skaffe med den dannemand.

Jeg haver befalet borgermeisterne i Christianshavn, at de skal forhjælpe samme meister til et lidet hus ud med volden sammesteds, hvorom du får at erindre dem. Ded er gavnligt, at ded selskab deles fra hinanden, thi ded er utroligt, hvorledes den københavnske meister oversætter (o:optrækker) folk, som nødes til at bruge hannem. Når denne nu kommer med i lavet, da får den anden at accomodere sig bedre.“

Det var i den samme lyse maj måned 1646, at kongen, som ellers var optaget af mange andre gøremål af større betydning, dog også fik tid til at etablere jagt på alle betlere i København, såvel som i Christianshavn, og til at påbyde sag rejst mod den uefterrettelige murmester, der havde bygget Christianshavns kirke. Tugt og Herrens formaning, det var sager, Christian IV havde sans for, — især når det gjaldt andre — og så naturligvis også for kongelig pomp og pragt. Det var ham ikke til måde, at smykket på et hattebånd ikke kostede 1000 rigsdaler — i en tid, hvor han idelig var på jagt efter penge. Nu skulle han ganske vist på en tur til Norge, hvor det hed sig, der var fundet guld. Det var en christianshavner, Casper Herbach, Kunst-Casper, som kongen kaldte ham, der blev sat til at forvandle malmertsen til gulddukater, uden at det dog hjalp stort på kongens finanser.

Han kunne snart være træt nu, Christian IV. Som han havde haft uheldet med sig i et og alt lige til sit huslige liv. Også Christianshavn blev løselig berørt af den tragikomedie, som hans og Kirsten Munks ægteskabshistorie var. I november 1644 havde to kancelliherrer begivet sig derud med en skrivelse fra kongen til fru Kirstens farbror, Otto Marsvin, hendes nærmeste mandlige slægtning, for at få at vide, om han ville tage sig af hendes sag. Kongen ville ikke mere finde sig i, at svigermoderen, „fru Ellen Marsvin med hendes anhang råbte ham ud iblandt folk“, at han

gjorde sin ægtefælle uret, når han „intet holdt hinders yngste datter for sit barn“, men for slet og ret en horeunge, som han ellers udtrykte sig. Otto Marsvin fraskrev sig hellere end gerne at have med sagen at gøre.

Kongen fik den trods trusler ikke ført til ende, inden han halv-fjerde års tid derefter blev befriet for alle lidelser og ærgrelser. Han døde den 27. februar 1648 på „lysthuset i haven“, sit kære Rosenborg. Det dejlige slot minder endnu om hans rastløse virke, tilligemed andre pragtbygninger, og tilligemed Christianshavn.

Men Børsen var som sagt solgt til borgmesteren derude, et bil-lede på hele den håbløse situation, som Christian IV havde bragt sit rige i. Det blev heller ikke forundt kongen at se, hvordan hans planer med Christianshavn til slut fik succes. Byen var endnu kun halvvejs færdig. Ligesom Ny-København, udvidelsen af den gamle by imod nord. At arbejde på dette foretagende måtte i første om-gang anses for det vigtigste. Christian IV var allerede før sin død blevet sat fra bestillingen, forsåvidt som Axel Urup var udnævnt til generalinspektør for fortifikationsarbejderne. Han lagde nu en plan for den nye bydel, og man var i den følgende tid mest opsat på at få byggegrundene her besat.

Den nye konge, Frederik III, stadfæstede Christianshavns privi-legier, både 1649 og 1651, sidste gang mærkeligt nok i mere forbe-holdne vendinger end første, „indtil anderledes forordnet vorder.“

Var det, fordi Københavns magistrat i mellemtiden havde på-peget det uheldige i byens selvstændighed? Det var sket i et bøn-skrift til kongen, hvori det blandt andet blev fremhævet, at Chri-stianshavn „udi begyndelsen var sagt at skulle være Københavns forvidning og derfor en rum tid var under een jurisdiktion med København.“ De to stæder var jo næsten som een by sammen og havde ens og fælles næring og handel, ligesom forholdet i det hele taget var til besvær og trætte. Man ansøgte derfor om, at Chri-stianshavn, når de bevilgede friheds år vare ude, sammen med

bebyggelsen ved Børsen og slottet måtte „vorde indkorporeret med København“, og vidste vel at slå på de rette strenge. Derved ville man kunne have „bedre inspektion med fremmedes utilbørlige handel, som imod privilegierne og den kongelige forordning fornemmeligen ved og omkring Børsen og Amagerland sker“, og man talte om den uenighed, som forekom, „anseende at Københavns frihed sig altid tilforn ud til Amagerland haver strækket, denne bys havn, som kaldes Grønnegård, liggende ud mod Amagerland, er endog en stor del af indtaget med udi Christianshavn“, således at man måtte befrygte, efterhånden flere og flere ville flytte fra København, „såfremt de sær(lige) friheder i Christianshavn, ved og omkring Børsen og slottet skal kontinuere og tiltage.“

Det var det gamle spørgsmål om retten til Grønnegårds havn, der atter blev rørt ved. Det var blevet yderligere kompliceret, da det blev bestemt, at såvel bebyggelsen ved Børsen som på slotspladsen, skulle „høre til og under Christianshavn“, både i verdslig og gejstlig henseende. Det skete i kraft af Christian IVs kongstanke, at det opfyldte terræn omkring slottet, med hvad der blev bygget på det, hørte under kronen, og aldrig var „bebrevet“ eller tillagt Københavns by, „ja end ikke over Højbro.“ Men det var jo i strid med den omstændighed, at København fra gammel tid havde haft ret til Grønnegaards havn. Adelige kommissarier havde afsagt en halvvejs salomonisk kendelse i 1635, efter hvilken forholdet fremdeles ikke lå klart, men Christianshavns magistrat havde siden søgt at tiltage sig retten til „accise“ af alle fartøjer, som losede eller ladede både ved Børsen og slotspladsen, samt på anden måde gjort indgreb i hovedstadens gamle hævdvundne rettigheder.

Sagen blev endelig afgjort ved en herredagsdom i 1655, da kongen selv med ikke mindre end sytten rigsråder sad i rette, og Københavns magistrat var mødt frem med deres „ældgamle“ privilegiebreve. Det blev fastslået, at retten til havnene ved Børsen og slottet aldrig var overdraget nogen, hverken København eller Chri-

stianshavn, men fremtidig skulle høre under hovedstaden, og christianshavnerne kun være berettiget til „de for deres forto og udi deres kanal selvgjorte havner.“ Omtrent samtidig bestemte en kgl. anordning, at bebyggelsen ved slottet og Børsen i verdslig henseende skulle høre under København, men som hidtil søge Christianshavns kirke. Helt regulært blev forholdet endnu ikke, da de, som var i kongens daglige tjeneste eller knyttet til Christianshavn som øvrighedsbetjente eller domsmænd, fremdeles skulle høre til denne by! Og bedre blev det ikke, fordi Christianshavns magistrat fik ret til at oppebære såvel accise, som vinterleje penge af fartøjer, som blev opskibet i deres by, eller lå i deres havn vinteren over.

Havnen var ikke det eneste stridspunkt de to byer imellem. Deres håndværkere havde et godt øje til hinanden. Det københavnske snedkerlav nægtede at anerkende svende, som havde stået i lære på Christianshavn, hvor der ingen lavstvang var, og man således ikke kunne blive behøvlet efter gammel sædvane. Så fjernt som til Stavanger nåede rygten om slige forhold. Ingen ville drikke med den christianhavnske guldsmed Frans Wulf Smit, fordi samtlige christianhavnske håndværkere var bønhaser, som en ærlig karl ikke kunne være i selskab med.

Men der kom en lejlighed, da de to byer måtte stå side om side og handle i samme fælles ånd, under svenskernes belejring i årene 1658-60.

KRIG OG ENEVÆLDE

6

Under den første svenske krig havde man endnu i november måned 1657 haft tanker for at udstede et af de snart traditionelle påbud om Christianshavns bebyggelse. Har kongen på en inspektionstur til fæstningen derude selv konstateret, hvormange byggepladser, der endnu lå „ikkun med plankeværker indhegnet“ eller slet og ret „øde og uopfyldte“. Måske er nogle af disse plankeværker kommet til anvendelse som palisader, da man i al hast begyndte at forberede sig på svenskens komme, mens Carl Gustav drog frem på sin sejrsmarch over bælder og sunde. Man nåede næppe meget, på Christianshavn sålidt som i København, inden freden hurtigt blev sluttet, den usalige Roskildefred. Så faldt man til ro igen, det vil sige, man måtte stille skibe og skuder til rådighed for at føre de svenske tropper bort. Og så kom i august måned det samme år 1658 Carl Gustavs overraskende fredsbrud.

Flyder kilderne til den ældste del af Christianshavns historie ikke lige jævnt og rigeligt, så gælder noget andet tiden under belejringen, især det første halve år indtil stormen. Heller ikke dengang var krig alene våbenlarm og krudtrøg, også papir, dynger af papir, ordrer og regnskaber. Bare i kancelliprotokollerne er indført i snesevis af befalinger, langt over et hundrede. Og så kan man endda have en fornemmelse af, at man ikke altid har husket at

notere, at Christianshavns magistrat skulle have speciel besked. Også under belejringen blev de to samfund behandlet som to selvstændige elementer indenfor det fælles forsvar. Christianshavnerne havde såvel som københavnernes fået løfte om nye, forbedrede privilegier hin augustdag, da borgerskabet på Københavns slot havde lovet at ville stå last og brast med den konge, der ville dø i sin rede. Ordrene måtte i talrige tilfælde udfærdiges til begge de vordende stapelstæder. Christianshavn havde da også sin egen kommandant, selvom overbefalingen var lagt i hænderne på feltherren Schack.

Det fortælles, at kgl. majestæt samme 9. august „lod alvorlig bud og befaling udgå, at hver mand udi København og Christianshavn skulle samles til bønnen og tilbede Guds nåde og venskab, syndernes afladelse, overhængende strafs afvendelse eller nådige formildelse. Derefter regulerede hver mand sig og straks kom i kirken samme dag så mange som kunne komme.“

Men der var, om man så må sige, mere praktiske ting som skulle foretages på denne og de kommende dage. Fra Tøjhuset blev der kørt kanoner til Christianshavns volde, og borgerskabet fik befaling til at gå til volds under kommando af oberst Both, kommandanten. De skulle følge hans anvisninger, arbejde på voldenes sikring med palisader og slå græsset på voldskråningerne. Men de var ikke ene om forsvaret. Der lå soldater i byen, i de første par dage gønger, måske gøngenhøvdingen Svend Povelsen selv. Han var i hvert fald i selve hovedstaden i den følgende uge. Siden lå der på Christianshavn både fodfolk og rytteri.

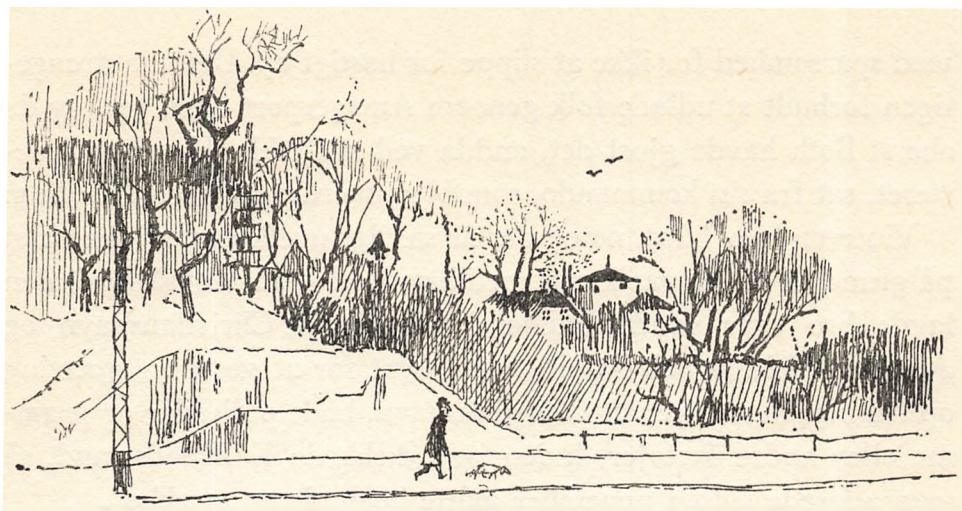
Forholdene var jo ikke som til daglig. Klokker og sejerværker måtte ikke slå, hvad vel næppe havde større aktualitet på Christianshavn, men også dér skulle øllet brygges tyndere, og brændevin måtte overhovedet ikke fremstilles. Der blev sat maksimalpriser på fødevarer, blandt andet på dem, amagerne førte til bys.

Så længe det varede —

Det var røgen fra de brændende forstæder udenfor selve København, som havde varslet Carl Gustav den modstand, han ville møde. Han holdt til hest på en kæmpehøj ved Rødovre, tavs i nogen tid, før han udbrød: Nu vil jeg dyre sværge, at vi får modstand og København vil værge sig!

På Amager var det gået anderledes. Vel var det allerede i august befalet bønderne, at de skulle flytte ind på Christianshavn med deres korn og kvæg, og hvad andet, de havde, men de fik med „grædende tårer“ udvirket, at de måtte blive ved deres gårde, blot sørge for i givet tilfælde at føre deres kreaturer ind „under Christianshavns stykker“, altså i dækning af voldenes kanoner. Der blev både indkvarteret rytteri derude og organiseret et hjemmevern, ligesom der blev udskrevet 200 amagerkarle som reserve til fæstningens forsvar. Forholdene mellem militære og civile på øen var imidlertid ikke godt, og det måtte forbydes soldaterne fra Christianshavn at drage på fourageringstogter til Sundbyerne.

Indtil fjenden den 10. oktober mandsstærk gik i land på øen, og jog tropper og bønder på flugt ind til Christianshavn. — Carl Gustav var selv med. — Underretninger om, at den hollandske flåde var på vej, fik ham ganske vist til atter at begynde indskibningen, men først efter at have ødelagt Amager i bund og grund. Danskerne begyndte rigtignok. En rekognosceringsstyrke satte ild på Sundbyerne, for at fjenden ikke skulle finde skjul der, men de andre byer brændte svenskerne, alle huse og gårde, på en enkelt nær siges der. De blev på øen et par dage for at tilendebringe det smukke værk, og det var nær blevet skæbnesvangert for dem. En overløber kom om morgenen tidligt til Christianshavns port og fortalte, de fjendtlige styrker var spredt plyndrende over Amager. Snart klaprede mange hestehove under den lave porthvælving. Kong Frederik var selv i spidsen for udfaldet ved siden af Ulrik Christian Gyldenløve og Frederik Ahlefeldt, hvis soldater lå indkvarteret på Christianshavn. Det siges, at også en del borgere fulgte med, „som

Hvor Amagerport før lå, ser man i voldprofilen angivet, hvilken højde volden havde på svenskekrigens tid. I baggrunden Lille mølle, nu anvendt til beboelse.

havde heste eller kunne få heste at låne af andre. Og var at forundre, hvor frimodige de vare at komme ud, så at man måtte lukke porten, at ikke måtte komme ud, så mange som ville.“

Det var nær ved, de to konger kom til at stå ansigt til ansigt. Svenskerne blev overrumplede og gav sig på flugten. En dansk kaptajn Mikkell Skov — orlogskaptajn var han forøvrigt — kom Carl Gustav så nær, at han kunne gribe ham i skulderen, men en svensk officer lagde sig imellem og reddede kongen. Han slap til søs med de øvrige høje officerer.

Ankomsten af den hollandske flåde, som trængte frem til hovedstaden med proviant og hjælpetropper, var på sin vis et vendepunkt i belejringen. Svensken trak sig tilbage fra byens umiddelbare nabolag og opslog en befæstet lejr på Brønshøj. Christianshavn fik indkvartering af halvandet kompagni valloner, vel også nogle sårede på det militære kvæsthus, der var oprettet i byen.

Spisekammeret var ødelagt. Men der var stadig noget at hente på øen, ildebrændsel i lunden derude, som ganske vist måtte bruges

med sparsomhed for ikke at slippe for hastigt op. Det var strengeligen forbudt at udlade folk gennem Amagerport uden pas, og da oberst Both havde gjort det, endda ved nattetide, blev han arresteret, sat fra sin kommando, som blev overdraget oberst Steding.

Vinteren blev hård, netop det år særligt uvelkommen, ikke blot på grund af at det var knapt med brændselet, men også fordi den lagde bro over vandet mellem København, Christianshavn og Amager. Heldigt nok havde man sørget for at sætte en spærring op fra bryghuset over til Christianshavn, både palisader og pramme eller andre fartøjer, inden isen dækkede Kallebodstrand, så man allerede sidst i november måtte begynde at „vække“.

Vågerne kunne ikke hindre de svenske ryttere i at sværme over Kallebodstrand, til og fra Amager, hvor de danske af og til red ud og sloges med dem. Men bag voldene steg nervøsiteten, efterhånden som man troede det stormangreb nærmere, som måtte komme. Juleaften blev urolig nok, så folk måtte spise deres julenadver til volds. Men det var falsk alarm. Ligeledes nytårsdag, da det indskærpedes borgerskaberne i begge byer, „at de flittig, om natten i synderlighed og når nogen alarm påkommer lader sig finde på voldene med alle deres husgesinde, som kan bære gevær — —“ Også købmænds- og håndværkssvende skulle møde. Generalmajor Fuchs, der fra nytår var kommandant på Christianshavn, blev den 17. januar beordret til at mønstre garnisonen, og samme dag fik borgerne en ny påmindelse. Var det på grund af den skærmydsel, som samme dag havde været foran Christianshavn? De svenske tropper var kommet over isen, „digt ind under stykkerne for Christianshavn for enden af stenbroen.“ Præsten Hjørring, hjemmelsmand til mange anekdoter fra belejringens tid, var selv til stede den dag. Han siger om Fuchs, han „var en meget flittig mand, selv gik han med og viste dem at sætte palisader, og når han så, en konstabel skød ikke, som han ville, gik han selv til stykket, sigtede og fyrede, at det havde art.“ Måske har Fuchs selv rettet den kanon,

hvis kugle den 17. skød 5 svenskere af hesten. I alt faldt en snes stykker, og en af officererne, Pfalzgreven af Homburg, mistede sit ene ben. Han skar det selv af med en kniv, siger en samtidig beretning, og drømte nok ikke om, at han siden skulle komme til stedet som gæst, vist rundt af feltherren Schack, ja, se selve den kanon, hvis kugle havde ramt ham.

Hvis det var meningen at overrumple Christianshavn, lykkedes det altså ikke, ikke så godt som det mindre kup, svenskerne havde gjort nogle dage før, da de overraskede en del brygger- og bager-vogne i Amager lund. De tog 60 heste „og kuskene med“. Nu blev det alvor med, at amagerne skulle flytte ind til Christianshavn, hvordan de så hidindtil havde klaret sig på den øde ø. Fuchs fik først i februar udleveret 100 musketter med tilhørende bandolerer til deres bevæbning.

Svenske tropper havde den sidste januar været på rekognoscering over Kallebodstrand, „hvor de rede alt så sagte tvært over fra (o: for) bryggerset og Løngangen, på Amager, og beså de steder grant, hvor de agtede at attackere, at de vare dem så bekendt, at de udi mørkeste mulm ikke gik fejl af dem.“

Og de første dage af februar „spøgte“ fjenderne daglig på Amager, og gjorde hver nat alarm, „at gøre vores folk kede så at stå op om hine kolde nætter, hver gang trommen gik og stormklokken klemte.“

Overfor de christianshavnske borgere syntes denne taktik at lykkes. Den 4. februar blev de truet med strenge straffe, hvis de fremdeles „var efterladende med at holde vagt og lade sig finde på voldene.“ Man måtte være forberedt på enhver eventualitet derude. 9. februar skulle magistraten skaffe den del af besætningen, som stod i reserve, nattelogi i husene nærmest volden, så de hurtigst kunne være på pletten, „om noget fjendtligt påkom.“

Det påkom den følgende nat. Endnu ikke hovedangrebet, men en veritabel generalprøve på det! Svenskerne angreb med fodfolket

over isen mod bryghuset, mens Carl Gustav selv med hele rytteriet red over Kallebodstrand og „demonstrerede“ foran Christianshavn. Det lykkedes fjenden at tage fregatten „Højenhald“, et af de fartøjer, som lå indiset. Besætningen blev dræbt eller flygtede og skibet sat i brand. Men da ilden lyste op, blev fjenden hilst af stykkerne på volden, „at de fløj som krager“. Det var endda nær endt med en større katastrofe. Danskerne fulgte efter de vigende svenske, af hvilke en hel brigade gik gennem isen.

Ejeren af fregatten „Højenhald“, kongens rustmester Jakob Jensen Normand kom i dagningen næste morgen for at inspicere sit skib. „Rundt om det lå fjenden som slagtede får.“ Han skyndte sig derfra for at underrette kongen „og mødte Hans kongelige nåde på Christianshavn, forkyndte ham, hvad han havde set. Da takkede kongen Gud, som havde forlenet ham og givet ham en glædelig og frydelig victorie . . .“

Fryden og glæden blev end større den følgende morgen. Da var stormen lykkelig afslået. På Christianshavn som de andre udsatte steder, hvor fjenden havde sat ind med sine hovedangreb. Nøjagtigt som natten før. Det uheldige udfald af generalprøven havde ikke fået Svecus til at ændre sine planer. Omkring midnat begyndte stormtropperne at marchere op, og henad klokken to satte angrebet ind mod de isglatte volde, som mørket rugede over. Men dette skjulte også forsvarerne, denne nat vågne som aldrig før, parat ved kanonerne, med musketter og morgenstjerner.

Denne nat var det generalmajor Claus Thott, der havde befalingen over de svenske styrker på Amager og førte angrebet mod Christianshavn. Man har et øjensvidnes reportage af denne stormens første fase, en „avis“ fra Lübeck, „vom 9. martij“. Nyhederne blev ikke så hurtigt gamle dengang. Journalisten var — selve kommandanten på Christianshavn, generalmajor Adolph Fuchs! Hans skildring, vel egentlig et privat brev i det tyske sprog, er formel, kort og knap som en militær kommando:

„Jeg har ikke villet undlade at meddele, at fjenden efter midnat den 10. hujus har foretaget en general-storm mod den ene side af København. Det begyndte hos mig — på Christianshavn, hvor grev Thott viste sig med 2 rytterregimenter og fire fodfolksbatallioner. Men kun henved halvandet hundrede mand i hvide kapper stormede — de fleste havde imidlertid taget ligskjorten med, og det samme gjaldt dem, der sammen med den tohjulede bro og bemeldte herre greves seks køreheste gik igennem isen og druknede, af hvilke der daglig endnu fiskes nogen op.“

Efter at have fortalt om, hvorledes også det egentlige hovedangreb — ved Vandkunsten — blev afslået, kan Fuchs ikke tilbageholde et hjertesuk over, at det mest var tyske soldater, der lå rundt omkring som slagtet kvæg.

Gewonnen, gewonnen! havde de da også skreget, de tre-fire fjender, der nåede op på volden ved Vandkunsten, — inden de blev styrtet baglæns ned ad den isglatte skråning. Det var vist det eneste sted, der var tale om nærkamp.

Grev Thott var draget frem som til parade med trompeter og pauker, 6 gråskimler fra hans egen stald trak isbroen, men hans tropper nåede næppe nok helt frem til Christianshavns volde, trods det de løb storm imod dem ikke mindre end tre gange. Så dødbringende var ilden fra skytset på volden. En spærreild, som kunne stå mål med nutidens.

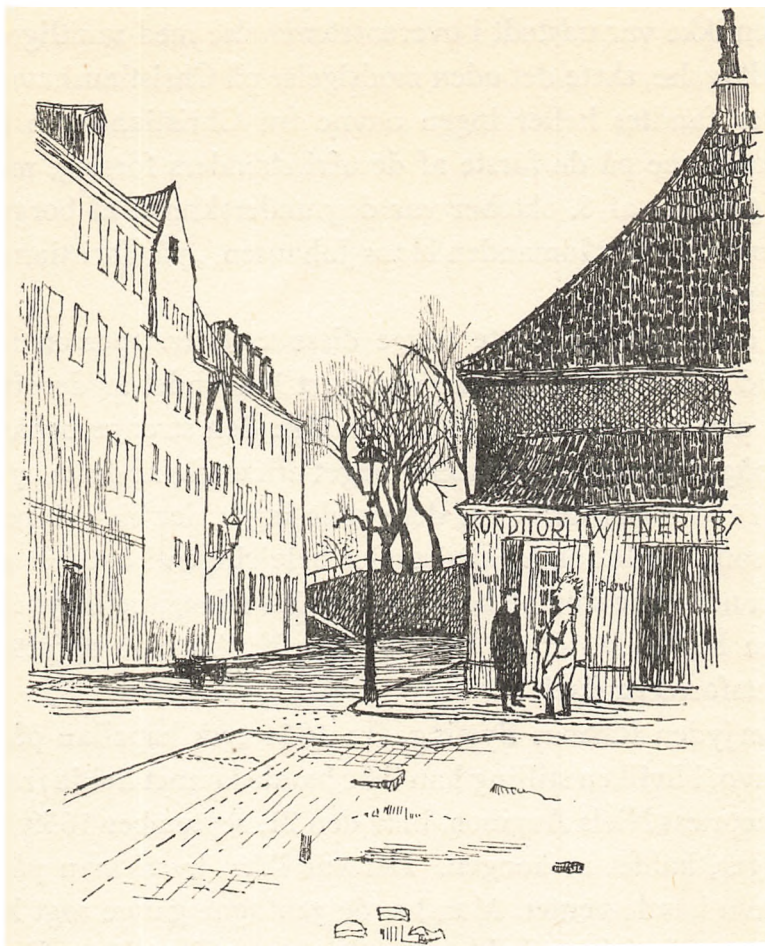
Christianshavn havde stået sin prøve som fæstning, for første og — eneste gang. Men trods nederlaget blev belejringen opretholdt endnu henved halvandet år, og man måtte stadig være i forsvarsstand. Indkvarteringen skulle af og til omordnes, og mandskabet mønstres. Der blev indrettet corps-de-garder — vagthuse — langs volden og arbejdet på at sætte denne i bedre stand. Christianshavnerne var stadig ikke de villigste. Endnu en 14 dages tid før freden endelig blev sluttet i maj 1660, måtte de stille mandskab ved voldarbejderne, fordi de havde vægret sig „penge dertil at udgive“.

De var ellers ikke almisselemmer allesammen, ingenlunde, og havde efterhånden lånt betydelige beløb til underholdning af garnisonen, især de to borgmestre Jens og Hans Sørensen. Begge havde de fået sikkerhed for deres forstrækninger, begge sammen med deres „konsorter“ pantebrev på hele Sundbyøster by, og Hans Sørensen alene på Sundbyvester ditto. Alle bøndergårdene derude lå jo endnu i ruiner, og var det gået efter statsmyndighedernes hensigt, var de aldrig blevet bygget op igen. Det blev kort før fredsslutningen, den sidste april 1660, betydet bønderne, at de fremtidig skulle bygge og bo i Christianshavn, fordi Sundbyerne lå for nær ved fæstningen, der måtte have et åbent fortærræn. Christianshavn ville på den måde i lighed med de fleste andre købstæder have fået et større landbrugsareal, men som så mange andre af datidens forsætter blev også dette på papiret.

Freden fulgte og kort efter den statsomvæltningen, kongens overtagelse af arve- og enevoldsmagten, der reducerede betydningen af de privilegier, hovedstaden og dens „søsterby“ havde fået under belejringen, først og fremmest at de hver for sig skulle være en af de to „stapelstæder“ på Sjælland, og således være øens hovedsæde for import og export. Iøvrigt gik privilegierne især ud på at give de to byer adelige rettigheder, så deres borgere i modsætning til andre købstæder kunne eje jordegods, ligesom de skulle have samme ret som herremændene til offentlige stillinger, i henseende til toldpålæg være stillet som adelen, og endelig fritages for indkvartering — garnisonens underholdning skulle staten betale.

Om de forhandlinger, der førte til enevældens indførelse, skal her ikke tales nærmere. Kongen var ikke på slottet den 10. oktober, da repræsentanterne for de ufri stænder kom for at meddele ham deres forslag, om at han skulle overtage landet som et arverige. Han „var med en båd faret ud til Christianshavn“.

Det har næppe været for at forhandle med magistraten, der faktisk indtog en særstilling, åbenbart hidkaldt af modsætningsfor-

For enden af Sofiegade spærres udsigten som i andre af Christianshavns gader, og som det var tilfældet under belejringen af voldens grønne skråninger.

holdet til København. Dette havde allerede en halv snes år før givet sig det bemærkelsesværdige udslag, at de deputerede fra Christianshavn dengang ene blandt alle borgerstandens repræsentanter ved tronfølgervalget i 1651 havde stillet sig på linje med rigsrådet og adelen.

På lignende måde gik Christianshavn nu i opposition, og mens man på Københavns rådstue nægtede at kundgøre en forordning,

fordi den ikke var udstedt i overensstemmelse med samtlige stænders vedtagelse, skete det uden modsigelse på Christianshavns rådstue. Der fandtes heller ingen navne fra Christianshavn blandt underskrifterne på de første af de ufri stænders forslag, men det mest afgørende af 8. oktober var dog underskrevet af borgmester Hans Sørensen og rådmanden Hans Johansen, „på Christianshavns stads vegne.“

Ikke desto mindre måtte begge disse magistratspersoner siden følges ad i Blaataarn. Ganske vist først halvandet år derefter, og med en anden motivering, men mon ikke den strenge behandling af den pågældende sag har været noget afhængig af deres og byens stilling i 1660? Forøvrigt var det gamle sager, der blev rippet op i, oprin, som havde fundet sted under belejringen i oktober måned 1659, da nerverne stod på højkant, men som dengang tilsyneladende ingen havde fæstet sig nøjere ved. Nu blev de opfattet som majestætsfornærmelse!

Sønderjyden Rasmus Byssing, fra 1654 tysk kapellan på Christianshavn, i hvilken stilling han ikke havde kunnet holde fred med sin sognepræst Niels Augesen, blev den 21. september 1659 dennes efterfølger, kaldet af kongen. Det var ikke, hvad man på Christianshavn havde ventet. Man havde gentagne gange søgt kongen om selv at måtte have kaldsretten, mente også at have fået løfte derom, og „den danske almue“ i byen gav lydelige udtryk for deres skuffelse og harme. Man kunne nu se, hvad de nye privilegier var bevendt, „de forment sig med deres over udstående pressur fast bedre benegenhed i denne tid at have forventet og forskyldt“, og en del ville flytte fra byen, såsnart „portene blev åbnede“, de fik alligevel ingen belønning for al deres møje. Som kgl. majestæts tro og pligtige tjenere indberettede de to borgmestre Jens og Hans Sørensen, samt rådmanden Hans Johansen loyalt denne sag til kongen, med andragende om, at indbyggerne i byen skulle have lov til at lade sig betjene af hvilken sognepræst de ville.

Denne loyalitet blev dem til liden fordel, da Rasmus Byssing i 1662 rejste sag mod dem, på hvad grundlag vides ikke, men en kommissionsdomstol og siden højesteret gav præsten medhold. Værre var det dog, at begge disse instanser ikke mente at kunne dømme i den del af sagen, som angik kongens interesser. Afgørelsen heraf blev „Hans kgl. majestæt selv forbeholden.“

Og kongen lod den offentlige anklager, generalfiskalen Søren Kornerup, gå i aktion. Han slog sagen stort op, må det siges, allerede for underretten, Christianshavns byting. At borgerskabet havde villet blande sig i præstens kaldelse og deres „adskillige ubekvemme og oprørske ords udkastning, der (∴: dengang) byen til lands og til vands var blokeret, og samtlige råd og borgerskab vare bevæbnede soldater“, måtte efter fiskalens påstand ikke alene medføre, at synderne udredte datidens højeste bøder, men tillige fortabelse af Christianshavns privilegier, ja, at de, som havde ladet falde „de ubekvemme ord i krigstiden“, efter krigsartiklerne burde straffes på liv og formue. Det hjalp ikke stort, at bytingsdommen — Københavns byfoged var sættestemmer — fuldstændig frikendte de sagsøgte, „efterdi befindes, borgmester og råds forbemeldte andragelse ej at kan kendes for andet end en troskyldig relation, om hvis var fornummet og nogle borgerskabets mening og utålmodighed, som de dog skal have straffet (∴: påtalt), og des effekt hindret og dæmpet . .“, og sagen slet ikke ville være kommet frem, hvis ikke den „præstetrætte nu over 2¹/₂ års tid efter des dato“ var bleven anledning dertil.

Frikendelsen hjalp ikke. Det var længst besluttet, at sagen skulle gå videre, som det allerede i fiskalens førnævnte indlæg hed, „at den for sine overdommere til videre deduktion og konfirmation uden ophold kunne indstævnes.“ Den endelige afgørelse blev truffet af en kommissionsdomstol, der bedre end byfogden vidste at føje sig efter majestættens vilje. Ganske vist indrømmede en af dommerne privat, at der blev dømt for hårdt i den! Man kender

iøvrigt ikke detaljerne, ved kun om den fra de indberetninger, en svensk repræsentant her i landet skrev til Stockholm.

Det hed sig, at dommen havde erklæret „borgmesteren og konserter“ i kongens nåde og unåde, men det var nok kun to af de implicerede, kongen drog til ansvar, borgmester Hans Sørensen og rådmanden Hans Johansen. „Begge ere — uden at få deres dom beskreven, som ellers er brug, blevne kastede i Blaataarn.“

Og det blev sagt, at dommen skræmte mange i datiden især blandt adelen. Man frygtede, at der skulle blive rippet op i andre forlængst glemte og henlagte sager!

Så galt gik det vel ikke. Når bortses fra forrædderen Korfits Ulfeldt, var det kun en enkelt adelsmand, som det nye regime fik ram på, men det også knusende nok. Allerede året før var han blevet dømt fra ære, liv og gods. Da han selv var flygtet, havde man måttet nøjes med at halshugge og partere — et billede, en panoptikonfigur i hans lignelse.

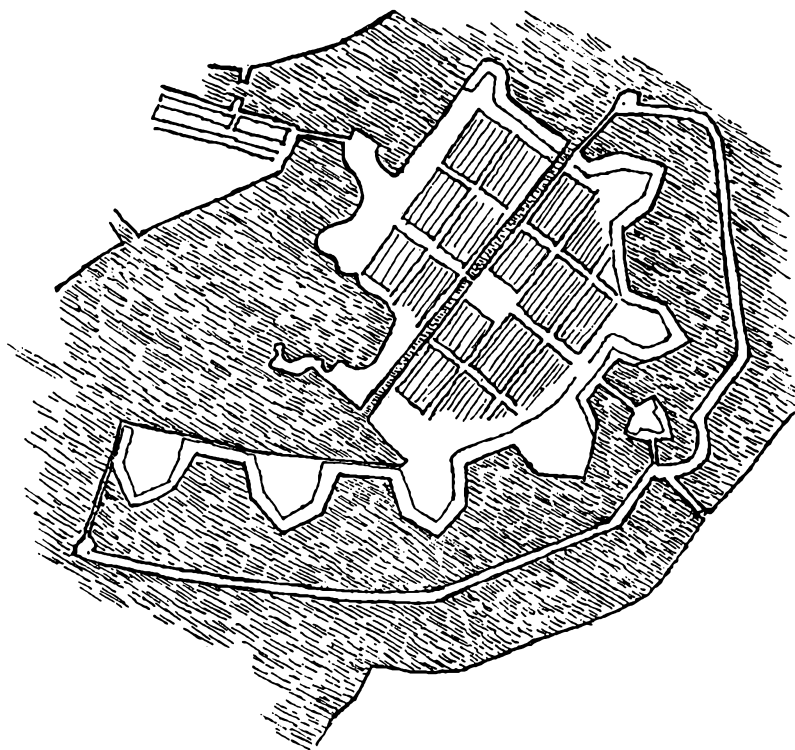
Alligevel har hans skæbne nok gjort de to magistratsmedlemmer fra Christianshavn ret medgørlige.

I samme afdeling i Rigsarkivet gemmes den dag i dag dels de mange dokumenter fra denne adelsmand, Kaj Lykkes sag, dels et enkelt ark papir, den „revers“, som borgmester Hans Sørensen måtte udstede for at slippe ud af sit fængsel.

Dokumentet er holdt i den krybende tone, som i de kommende tider skulle blive den eneste anvendelige i henvendelser til enevoldsherskeren. Ydmygt indrømmede borgmesteren „sine onde, grove og kriminelle fauter og misgerninger“, ved hvilke majestæten var blevet „desværre altfor meget forårsaget“ til at sætte ham i „forhaft“ på Københavns slot og som tillige havde medført, at han „derfor ikke andet kunne forvente end Hans kgl. majestæts retfærdige unåde til højeste straf og totale ruin“. Af hensyn til forbryderens hustru og børn og fordi adskillige „ministris“ var gået i forbøn, havde majestæten dog af „højkongelig mildhed“ ladet

nåde gå for ret og bevilget borgmesteren sin frihed mod — at han opgav ethvert krav på de 6044 rigsdaler, han under belejringen havde lånt kongen mod sikkerhed i „Søndby Østre og Søndby Vestre“!

Så var den potte ude! Hvordan Hans Johansen slap fri, vides ikke, men både han og Hans Sørensen mistede naturligvis deres bestillinger i magistraten. Christianshavn fik derimod lov til at beholde sine privilegier, men når det kunne have sådanne følger, at man havde stået på sin ret, før enevoldsmagten var en kendsgerning, kunne det naturligvis slet ikke nytte noget at vove det efter regeringsændringen. Dommen over de to øvrigheds personer fra Christianshavn kunne tjene til en advarsel, at selvom borgerskabet havde hjulpet Frederik III til at blive enevældig, så skulle det ikke af den grund regne med at kunne trodse arve- og enevoldsherskeren.

SIDSTE ÅR I SELVSTÆNDIGHED

7

CHRISTIANSHAVNS fæstning havde stået sin prøve i stormnatten, og det samme kunne naturligvis siges om hovedstadens forsvarsværker. Men angrebet mod volden ved Vandkunsten, Slotsholmen og Christianshavn over den islagte Kalvebodstrand havde tydeligt nok vist befæstningens svage punkter.

Understreget dem, burde man måske snarere sige. Man havde såmænd også før haft øje for disse mangler ved forsvarsringen omkring de to byer. Allerede den generalplan, som Aksel Urup havde lagt i 1649, viste en ny Vestervold fra Vartov og ned i Kalvebodstrand, og et andet projekt havde dertil føjet en supplerende voldlinje på Christianshavnsiden. Omtrent som det siden virkelig blev realiseret. „Det nye værk bag slottet“, som man sagde, omfattede ikke blot anlægget af en hel ny bydel — med gaderne Stormgade, Ny Vestergade osv. — men også af en ny Vestervold, alt sammen på opfyldt terræn i Kalvebodstrand, og på samme måde forlængede man på Amagersiden Christianshavns vold, således at sejlløbet i Kalvebodstrand fik omtrent den bredde, det endnu har.

Præsten Anders Hjørring, hvem man skylder så megen førstehåndsviden om belejringens dage, har også givet en indgående og livlig skildring af befæstningsarbejderne i året 1668, da „de

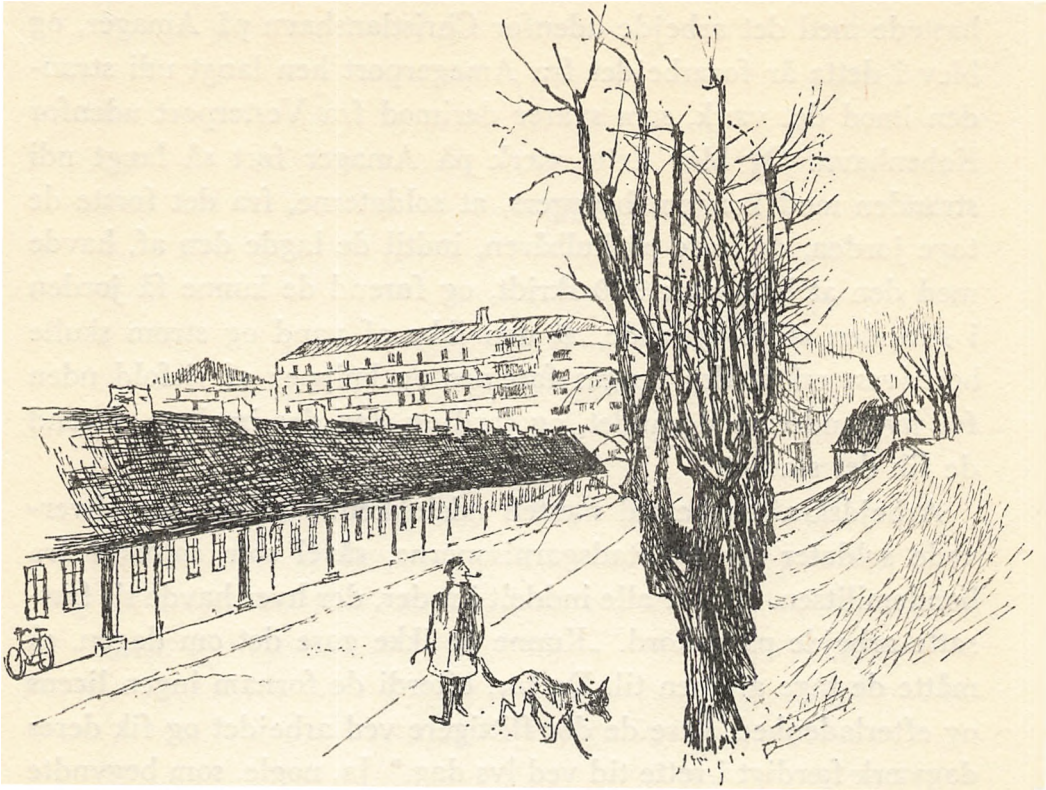
hastede med det arbejde udenfor Christianshavn på Amager, og blev i dette år forarbejdet fra Amagerport hen langt udi stranden imod det værk, som svarer derimod fra Vesterport udenfor København. Og blev dette værk på Amager ført så langt udi stranden mod kongens bryggers, at soldaterne, fra det første de toge jorden, de førte på hulbåren, indtil de lagde den af, havde med den at løbe over 500 skridt, og førend de kunne få jorden i stranden stille liggende, at den ikke af vand og strøm skulle bortrives, måtte der lægges fasciner og knipper af risfold uden for hverandre mod vandet, og jord og sten der imellem, førend de fik det stadigt.“

Arbejdskraften bestod næsten udelukkende af soldater, hvervede soldater fra købstadsgarnisonerne, såvel som soldater fra bondemilitsen. De var alle inddelt i roder, der hver havde sit fastsatte arbejde på akkord. „Kunne de ikke gøre det om dagen, så måtte de tage aftenen til. Derfor, efterdi de fornam ingen licens og efterladenhed, vare de des flittigere ved arbejdet og fik deres dagværk færdigt i rette tid ved lys dag.“ Ja, nogle, som begyndte tidligt, kunne være færdige allerede ved 2-3 tiden, „synderlig de, som havde deres gang hos gode folk i byen, som behøvede deres arbejde og fandt troskab hos dem.“ De holdt altså ikke fri resten af dagen. Ak nej, det var i de gode gamle dage!

På Christianshavn, hvor der var så lang vej at køre med trillebøren, formede arbejdet sig nærmest som et stafetløb, en løste den anden af, „at de skulle ikke være årsag til hinder eller ophold, så længe Gud gav middel.“

Og det gjorde han, forsåvidt som vejret føjede sig på bedste måde. Når det regnede meget, skete det mest om natten, og regnen „var tjenlig for den hårde ler og bund at hakke udi“. Der var kun ganske få dage, der ikke blev arbejdet til ende dagen ud.

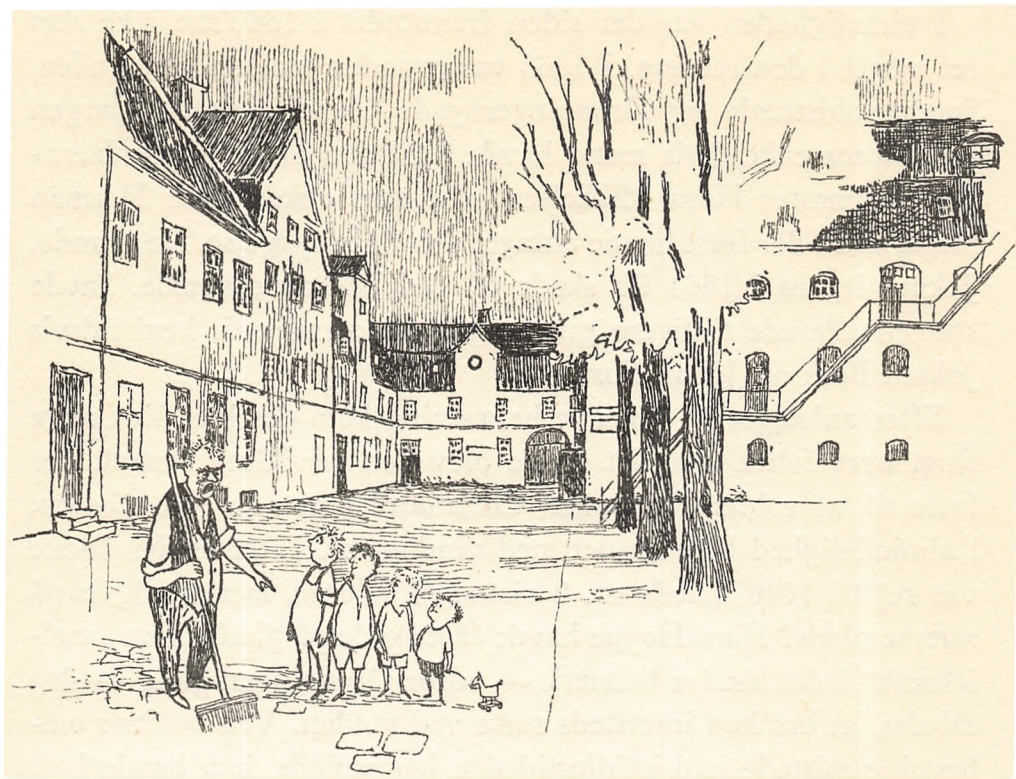
Foruden soldater var tillige smede og tømmermænd i arbejde, de første navnlig for at holde redskaberne i orden, og desuden

Volden langs Langebrogade er et resultat af befæstningsarbejder udført 1668 ved Christianshavns første udvidelse. Holms huse — til venstre — er en tidligere muret reberbane.

kuske og svende ved de „kongelige vandmøller, som udmalte vandet fra dem, der arbejdede og grove“, syv møller, drevet af ialt 48 „både føre, stærke og store“ heste, „og gik de nat og dag og ikke én time stod stille.“

Man anlagde i disse år ikke blot de tre helt nye bolværker på Christianshavn, Kalvebods, Enhorns og Panterens bastioner, som man den dag i dag kan se dem langs Langebrogade. Man moderniserede også den del af den gamle befæstning, som blev opretholdt. Det stykke vold, som løb langs Søndervoldstræde og videre på den anden side af kanalen, hvor nu B & Ws maskinhal ligger, blev naturligvis overflødig og måtte fjernes. Da Chri-

Strandgades kaserne rummer rester af en af de stateligste gårde i det 17. århundredes Christianshavn. Forhuset stammer i hvert fald fra den gård, Jokum Irgens byggede.

stianshavns vold først blev anlagt, brugte man små bastioner med lange mellemrum, kurtiner. Nu blev bastionerne på begge sider af Amagerport moderniseret, gjort større og kurtinerne tilsvarende kortere. Og endelig blev der anlagt endnu en helt ny bastion, omtrent bag den senere Frelsers kirke. Desuden blev voldene i det hele taget gjort højere og bredere.

Christianshavns bygrund blev på den måde øget med det areal, hvor nu Sukkerfabrikkerne og „Voldgaarden“ ligger, men som dengang stod under vand, hvad forøvrigt også var tilfældet med B & Ws nuværende grund. Stort mere end halvdelen af Christianshavn var på dette tidspunkt stadig ikke bebygget.

I virkeligheden var der siden fremstødet i 1640'rne ikke sket ret meget i den retning. I 1663 var grunden mellem Overgaden, Søndervoldstræde og Dronningensgade blevet tilskødet Jørgen Lauridsens enke, hvis mand havde købt den af den københavnske borgmester Hans Mikkelsen, gift med enken efter Herman Hegerfeldt, der først havde antaget den til bebyggelse. De grunde, Jokum Irgens i 1664 fik skøde på ved Bådmandsstræde, havde kongen allerede tidligere givet skøde på, nemlig til henholdsvis Jokum Beck og Johan Post.

Efter anlægget af den nye befæstning kom der igen lidt mere flugt over feltet. For det første blev den udvikling fortsat, der førte til, at voldens bastioner, Christianshavns som Københavns, i almindelighed blev kronet med vindmøller. Efter at den første var rejst i 1646, havde nr. 2 vist sig i 50'erne, men muligvis på samme plads? Hans Hoppe havde fået skøde på plads til en „møllebænk“ i det søndre bolværk — udfor Dronningensgade — dog således, at bænken intetsteds rørte ved volden. Ved voldens omlægning mistede han imidlertid den byggeplads, han havde haft ved møllen, og blev derfor i 1671 bevilget en ny og større plads på det gamle fæstningsterræn, nemlig karréen mellem Lille Søndervoldstræde, Dronningensgade, „den nye Voldgade“ og Overgaden, hvor siden Stanleys palæ kom til at ligge. Men Hans Hoppe var møller i større stil. Han havde møller på selve hovedstads-volden og i 1669 fået bevilling til at lade bygge endnu en vejr-mølle i „det østre bolværk“ ved Amagerport. Det var oprindelsen til den stadig omend i stækket stand eksisterende Lille Mølle, der fra først ligesom datidens andre vejr-møller var en stubmølle. Samme år havde Bertel Jakobsen fået en mølleplads i det nye „nordre bolværk“.

Det gamle fæstningsterræn mellem Dronningensgade og Prinsensgade blev i 1671 tilskødet Adreas Brumann, kornet i livgarden. Det var i det hele taget officerer, der nu blev grundejere

på Christianshavn. Også i 1671, på en og samme dag i december måned, fik oberstløjtnant Didrik Busch og kaptajnløjtnant i livgarden Hans From skøde på to storgrunde mellem Overgaden neden Vandet og Kongensgade, nogle af de grunde, der længst har hørt under B & W, Busch's i hovedsagen identisk med den, der blev købt allerførst allerede i 1846. Peter Jensen, som 1673 fik grunden mellem Torvegade, Amagergade og Portstrædet (o: Voldgaden), var kaptajn i kongens livregiment, og endelig må i denne forbindelse sidst men ikke mindst nævnes, at selveste Københavns kommandant fra belejringstiden, feltherren, greve Hans Schack i 1675 erhvervede hele fire oprindelige storgrunde, men han var kun ejer et årstid, hvilket senere skal omtales.

Det hjalp jo altsammen, og hertil kom videre, at også enkelte borgerlige fik grunde, brygger Esben Nielsen i 1672 genbogrunden til Busches ovennævnte grund, på den anden side Sofiegade, som dengang eksisterede også på den anden side kanalen, både grund og gade nu længst under B & Ws ejendomme. Møller Hans Hoppe fik en hjørnegrund ved Torvegade og Prinsensgade, af areal som en af de gamle storgrunde, men med grænser på tværs af to af disse, et ret enestående tilfælde. Og endelig erhvervede Johan Aumann i 1673 karréen ligeoverfor, ned til torvet, en meget central plads, som da også var den, Christian IV havde valgt til byggeplads for en ny kirke. Endnu, så mange år efter, lå der „på steden en ganske parti af kirkens grundstene, som af kirkens middel dertil var ført.“

Den kgl. ingeniør Gotfred Hoffmann havde imidlertid et par år før efter befaling udpeget en ny byggeplads til kirken og ledsaget sit forslag med en kortplan, der ikke blot viste kirkens placering på hjørnet af Torvegade og Strandgade — overfor det såkaldte rådhus — men også et projekt til bebyggelse af området syd herfor, helt over til den nye vold (ved Langebrogade), altsammen endnu stående under vand.

Som om man ikke havde besvær nok med at få bebygget de gamle grunde!

Men dette projekt blev da heller aldrig til noget, ligesålidt som Christianshavn i sin selvstændighedsperiode fik nogen ny kirkebygning.

Derimod var det etablerement blevet en realitet, hvis tilstedeværelse i byen skulle præge denne til de seneste tider, Børnehuset, lagt på den mest centrale og iøjnefaldende plads, som tænkes kunne, ud til torvet.

Det var „kongens gård“, der i 1662 blev indrettet til børnehus, en ejendom, der omfattede de tre grunde, som i sin tid herremanden Falk Lykke havde besiddet, men som han trods påmindelser aldrig havde fået sat nogen videre bygning på, og som kongen derfor atter må have inddraget.

Børnehuset var for os at se den skrækkeligste institution, som tænkes kan, en blanding af forsørgelses-, opdragelses- og straffeanstalt! Og så tillige en ret storstilet fabriksvirksomhed. Man høre blot, hvordan det beskrives i samtiden: „Der udi huset indtages fattige faderløse og moderløse børn, som kan være 6 år og derover, også små, som kan sidde og plukke ulden for dem, som skal kradsse. Disse børn tage stodderfogderne op på gaden, når de se, de gå der at betle. Hellers har godtfolk, adel, gejstlige, borgere, tilladelse at indsætte, hvo de begære, når de ere ikkun så, at de noget kan gøre. Der behøves ligesåvel et lidet barn som et gammelt folk, fordi ligesåvel falder der arbejde for en liden som for en stor. De små spole, plukke og spinde, de store have deres arbejde . . . Dertil indsættes også de, som bevise sig modvillige og ulydige mod forældre, læremestre og deres husbonde, eller befindes med tyveri og utroskab, som man ikke vil antvorde til verdslig dom at exekvere, enten de ere store eller små såvel fra hove og adelshuse, som fra borgere og indvånere i København.“

Allerede på den måde blev børnehusets befolkning noget blandet.

Men det blev ikke blot derved. Fra 1668 skulle også de kvinder, som ikke kunne udrede deres bøder for letfærdigt levned, arbejde dem af her. Her blev tillige indsat kvinder fra berygtede huse, ja, i det hele taget kunne alle, der førte forargeligt levned — såvel som tyve — fra hele Sjælland inddømmes i Børnehuset! Sådanne, der kom ind „for forargelse og uære“, blev ved indsættelsen straffet med ris, og skulle holdes for sig, hvad imidlertid ikke i længden skete! I årene 1662 til 1666 havde lemmerne fra det under belejringen ødelagte Vartov ved Trianglen også deres ophold i Børnehuset, og i 1668-74 tillige lemmerne fra det nedlagte kvæsthus på Bremerholm. 1667 havde anstalten huset 320 personer, men 1668 var der henved 400, som levede under de elendigste forhold. Børnene lå i halm, tre fire stykker sammen i stank og urenlighed, halvnøgne og forsultne.

Man hævdede således på bedste måde traditionerne fra det gamle børnehus i Helligaandsklosteret inde i byen, også hvad fabriksvirksomheden angik. Men efterhånden kom den godt i gang. Man leverede både klæde, lærred, bay, sardug, pekling og olmerdug og det i så antagelige mængder, at garnisonerne i såvel hovedstaden som Helsingør, ialt halvtredie tusinde mand i 1669 kunne beklædes fra børnehuset.

Lige tilfreds med opholdet var lemmerne ikke. 5 kvindespersoner, som var sat i Børnehuset for horeri og letfærdighed, sprang i 1668 ud fra øverste loft, uden reb eller noget at fire sig ned med, lige „budt“ ud af vinduet ned på gadens stenbro. Mirakuløst nok slap de tre uskadte bort, men to brækkede benene. Den ene døde „under barts-kærens hånd“, men den anden „kom til pas igen“.

Akja, disse letfærdige fruentimmer! De var stadig den stakkels byfoged til Christianshavn til bekymring. Stadig løb de fra ham, og når han endelig havde fået besked om, at nu skulle en af dem udstå kirkens disciplin og sendte sine bysvende for at hente hende

ved kirkedøren, ja, så var det måske en soldaterkvinde, hvem kæresten og hans kammerater befriede med de blanke våben.

Og hvis han endelig fik fat på synderne — af denne eller en anden slags — hvor skulle han så forvare dem? Tinghuset havde han dog fået på fode igen „med tag, vinduer, døre, bord og bæk . . . efter som det udi denne bedrøvelige belejnings tilstand var ganske ruineret,“ men da Christianshavns vold blev omlagt, da blev „det fængsel udi volden, som kgl. majestæts byfoged på kongens og magistraten på byens vegne havde og brugte at indsætte og straffe modvillige, fortrædelige og voldsfolk med og udi, forvustet og øde . . .“ og var det fremdeles, og det tiltrods for at han ofte havde beklaget sig derover for både „høje og middel standspersoner.“

Det var faktisk således, at han måtte sætte synderne i privat arrest. Han havde ret til to bysvende, men holdt i virkeligheden flere, og „næsten altid havde de nogen at bevåge hos dem selv eller hos ham.“

Det var en ren triumf de gange, han kunne vedlægge Børnehusets kvittering for modtagelsen af et forvildet fruentimmer, der nu en tid lang skulle tjene den hjemlige industri.

Man havde allerede længe gjort forskelligt for at støtte industrielle foretagender, hidindtil med ringe held, også på Christianshavn. Her trivedes dog fra 1660 det ene af de to sæbesyderier indenfor hovedstadsområdet, Herman Jegers i Strandgade 26. Han fik vel ikke lov til at anlægge nogle oliemøller i sin baggård, og måske var det derfor, hans resultat var så sløjt, i det mindste efter hvad der blev påstået, da man ønskede hans monopol afskaffet. Hans virksomhed havde kun medført, at kongen mistede sine tidligere toldindtægter, og folk kunne før købe god sæbe meget billigere, mens man nu måtte betale Herman Jegers stinkende produkt i dyre domme. Ikke desmindre ønskede regeringen driften opretholdt også efter Jegers død, og sæbefabrikken blev

overtaget af Anders Pompe. Hans privilegium, der indrømmede ham forskellige lempelser, var af 1673, men allerede 1677 var virksomheden overtaget af så fornem en person som kong Frederik III's halvbroder Ulrik Frederik Gyldenløve.

Herman Jeger havde også i 1669 fået privilegium på at anlægge „et bryggeri af Hamborger Rummeldeus og andet blegt øl“, vistnok uden at der kom noget ud af det, og det samme synes at være tilfældet med den lignende virksomhed, som Anders Werner havde fået kgl. bevilling til at oprette i 1660, og som skulle fremstille en slags øl, han håbede skulle blive „velsmagende og behageligt“ og som „næppelig heri riget tilforn skal være brygget.“

Bryggerier eller bryggergårde var der ellers adskillige af på Christianshavn. Der var i 1674 hele 16, dog ikke alle i drift og enkelte „gamle og forfaldne“. I en enkelt var man så maskinelt indstillet, at der var tilbygget et „hestemøllehus“.

Når man ser bort fra skibsbyggeriet, om hvis omfang det er vanskeligt at danne sig noget skøn, var det dog ikke så meget industrien som handel og håndværk, der prægede Christianshavn i denne periode. Skomagerne havde fået deres lavsartikler i 1653, linnedvæverne i 1657 og skrædderne i 1667. Byen havde, som naturligt var, også sine urtekræmmere, bagere og slagtere. Den fra middelalderens bysamfund nedarvede tilbøjelighed, at folk af samme håndtering boede nær hinanden, viste sig også på Christianshavn, slagtere og bagere holdt til i Lille Torvegade, mens flere vævere boede side om side i Store Søndervoldstræde.

Hører man nu ikke til chikane fra de københavnske håndværkeres side, så kunne de christianshavnske naturligvis ikke enes indbyrdes. Ikke mindre end 15 vævere blev, først ved rådstueretten og siden ved selve højesteret, dømt for opsætsighed imod deres oldemand Jakob Rasmussen. De ville ikke lystre ham, fordi de var moralsk forargede over hans vandel. Han havde nemlig begået

lejermål i sit ægteskab. Men han havde jo såvel stået offentlig skrifte som bødet sin boslod til kongen, ja „dertilmed søgt nåde hos hans bedagede ægtehustru.“ De 12 af oprørerne måtte bøde deres tre mark, mens de tre anførere, som havde ladet Jacob Rasmussen indstævne for rådstueretten som en „Ehebrecher og en letfærdig mand“, skulle erklære, at de ikke vidste andet om ham, „end det som ærligt og uskadeligt var“, og dertil betale ham seks mark danske i omkostninger!

Men alle disse håndværkere af forskellige kategorier var kun for småfolk at regne mod storborgerne på datidens Christianshavn. Blandt dem var der endnu folk, der var kendt, ikke blot udover byens og hovedstadens grænser, men også over landets, først og fremmest at nævne de to parvener Jokum Irgens og Henrik Müller. Begge var begyndt småt, Jokum Irgens som kammertjener hos Christian IV, men havde slået sig op som forpagter og leder af norske bjergværker, og dertil giftet sig penge til med en hollandsk dame. Han var en af kronens hovedkreditorer under svenskekrigen og blev efter denne ejer af de udstrakte jordegodser, Vestervig kloster i Thy og Gjorslev på Stevns. Irgens førte stort hus såvel i Amsterdam, hvor han 1662 modtog kronprinsen, som på — Christianshavn, hvor han havde bygget sig en gård, en af de fornemste i byen. At han ved sin død var så forgældet, at enken måtte afhænde godset, er en anden side af sagen. Henrik Müller mistede sine rigdomme allerede i levende live. Også han var borgerlig født, en holstener fra Itzehoe, men fik en god opdragelse og blev kgl. embedsmand, efterhånden kammerskriver, general-toldforvalter, admiralitetsråd og sluttelig rentemester, medlem af finansstyrelsen. På samme måde som Irgens erhvervede han efter krigen store krongodser, og var forøvrigt en af datidens ivrigste københavnske byggespekulanter. Hans byggelyst kom nu næppe Christianshavn til gode, vel at mærke, når man ikke regner med, at Nybørs eller De seks Søstre, som han lod opføre mellem Børsen og Knippelsbro, et

Skønt af nyere oprindelse er det meget apropos, når relieffet på ejendommen Strandgade 24, Cort Adelaers gård, viser fortet Dansborg i Ostindien. Admiralen var den første direktør for det ældste Ostindisk kompagni.

ret storstilet og i datiden højt prist foretagende, dengang hørte under stadens jurisdiktion. I Strandgade ejede han nr. 34, endnu i 1670'erne ubebygget mod denne gade, men med gamle lejevåninger fra byens første tid mod Kongensgade. Han har dog vel særlig haft sin fordel af den havn, som hørte med til grunden.

Helt på højde med disse to pengemagnater kom næppe Jonas Trellund, en danskfødt mand, der havde været købmand i Amsterdam, og siden herhjemme blev participant i adskillige af de handelskompagnier, der blev stiftet med sejlads på fjerne egne for øje. 1663 fik han forskellige begunstigelser for det Skibsværft med savmølle og reberbane, som der skulde udvises ham plads til, og hvor han måtte ansætte så mange hollandske tømmerfolk, han ville. Og disse fik udtrykkeligt lov til „sig i klædedragt, riden og køren på den hollandske maner eller såsom det dem selv lyster og anstår at holde.“ Det blev på Christianshavn, han slog sig ned og overtog Jakob Madsens gårde og skibsværft, samt endnu en nabogrund, og han var den første, der byggede, hvor nr. 8-10 nu ligger, to nye grundmurede huse. Men iøvrigt siges hans gård at høre til de anseeligste på Christianshavn, sammen med Jokum Irgens' og Cort Adelaers.

Også om navnet Cort Sivertsen Adelaer står der en vis eventyrglans. Født i Norge, fra sin tidligste ungdom i hollandsk orlogs- og koffarditjeneste og en overgang i venetiansk tjeneste under kampen mod tyrkerne, kom han, belæst med udenlandske laurbær, efter opfordring til København i 1663 og blev admiral, fra 1666 endog generaladmiral. Men han virkede ikke blot for flådens opkomst, også til sit eget vel, som storhandelsmand og reder, deltager i handelen på Ostindien såvel som på Island. På Christianshavn købte han den gård i Strandgade (22-24), som af fru Sidsel Parsbjerg, Joakim Becks enke i 1635 var solgt til Nikkel Kock, siden havde tilhørt toldereren Jonas Heinemarck og 1662 adelsmanden Ove Skade, og her døde han i 1675, ramt af den epidemiske sygdom, der under skånske krig hærgede den danske flåde.

Nabogården ud til Torvegade ejedes også af en notabel mand, ligeledes med tilknytning til Holland, „ærlig og kunstrig“ Carel van Mandern, „kongens kontrafejer“, der dog ikke boede på Christianshavn, men havde lejet såvel bryggergård som våninger ud.

Blandt datidens mere lokale koryfæer, om man så må sige, var først og fremmest de to borgmestre, af hvilke en havde afløst den uheldige Hans Sørensen, som forøvrigt stadig boede på Christianshavn, i den gård han hele tiden havde ejet „for enden af den store brygge“, altså Knippelsbro, men som han i løbet af sine sidste år udstykkede, så resultatet blev bebyggelsen på nordsiden af Brogade. Hvad angår hans staldbroder i ulykken, rådmanden Hans Johansen, så ejede han foruden Strandgade 32, andre ejendomme her og der i staden, men måtte i sine sidste år prioritere dem så stærkt, at der til slut blev gjort udlæg i dem. For at vende tilbage til de to borgmestre, der kom til deres embede i 1662, så var de, Iver Caspersen Schøller og Christian Spormand, naturligvis begge grundejere, sidstnævnte havde gården Strandgade 36-40, hvortil hørte våninger mod Kongensgade, og Iver Caspersen en hovedgård på hjørnet af Overgaden og Sofiegade, samt 6 lejevåninger imod

Dronningensgade og 6 nye våninger til Sofiegade. Det er altså ham, der har præget gadebilledet, som det endnu viser sig Overgaden 32, Sofiegade 3-9 og Dronningensgade 29-37. Den gamle inddeling fra det 17. århundrede gælder den dag i dag så omtrent også her.

På det modsatte hjørne af Sofiegade, Overgaden 30, lå dengang Jørgen Bjørnsens gård — admiralen havde flyttet sine teltpæle fra Overgaden på den anden side kanalen — og Overgaden 34 tilhørte den ypperste gejstlige i datidens Christianshavn, den stridbare Rasmus Byssing, som selv boede der og ikke i præsteresidensen.

Også et så kendt navn som borgmester Hans Nansen sættes i forbindelse med Christianshavn. Hans arvinger var 1675 i besiddelse af den store ejendom ved Bådsmadsstræde, nu Overgaden oven Vandet 54-56. Heller ikke to andre grundejere i staden boede derude, hverken Peder Børting eller Abel Cathrine. De har iøvrigt også det fælles, at de begge har gjort sig ilde berygtet i historien, og hver for sig havde tilknytning til en af de store skandaler i tiden umiddelbart efter enevældens indførelse. Peder Børting var oprindelig Kaj Lykkes mand, men styrtede siden sin herre i ulykken ved at udlevere det letsindige brev, i hvilket adelsmanden havde skrevet, at dronning Sophie Amalie lå i med hvemsomhelst af sine lakajer! Peder Børting ejede hjørnegården ved Torvegade og Strandgade — det såkaldte rådhus. Måske er der så meget om snakken, at rådstuen har været her, for de to foregående ejere var begge borgmestre, 1652-53 Naman Hjort og Jens Sørensen 1653-59. Samme Jens Sørensen var ligeledes impliceret i sagen med Rasmus Byssing, men heldigt nok afgået ved døden, just et par år før den blev genoptaget.

Også Abel Cathrines navn knyttes til Sophie Amalie, i hvis tjeneste hun havde været, inden hun blev „proviantskriverens kvinde“, som Leonore Christine kalder hende. Hun spillede en hovedrolle i det uhyggelige optrin i Blaataarn, da kongedatteren

blev klædt af til skindet og undersøgt på det mest intime, netop af Abel Cathrine. Nutiden husker hende imidlertid også på en anden måde, nemlig for hendes stiftelse, der nu ligger på Vesterbro. Til den blev hele hendes formue henlagt, velsagtens også de lejevåninger, hun havde på Christianshavn, Anders Olufsens tidligere boder, som hendes mand proviantskriver Hans Hansen havde købt.

De var altså fremdeles samlet på een hånd. Men ellers var de fleste af de gamle lejevåninger på Christianshavn skilt fra hinanden, solgt enkeltvis og i almindelighed beboet af ejerne, håndværkere og småfolk.

Dette kommer naturligtvis til udtryk i den første kendte matrikel over Christianshavn, optaget 1675, altså 40 år efter besigtigelsen i 1635. Den opregner 213 ejendomme, men det vil ikke sige lige så mange gårde og huse. I adskillige tilfælde blev flere, der havde samme ejer, vurderet under eet, således både „hovedgårde“ med tilhørende lejevåninger og hele husrækker. En optælling viser, at der i virkeligheden var 36 gårde, 98 huse og 190 våninger. Der mangler imidlertid konsekvens i adskillelsen, så det ikke er let at se, hvorledes der skelnes mellem huse og våninger, ligesom adskillige huse var vurderet højere end mangan en gård.

Såvidt nåede man altså i de godt og vel halvtredsindstyve år, der var gået, siden Mikkel Vibe fik det første skøde, som blev udstedt på nogen christianshavnsk grund, og til byen i 1674 blev indlemmet i hovedstaden. Endelig blev københavnerens ønske taget til følge, uden man ved, hvad der var den direkte årsag dertil. Det kan i hvert tilfælde ikke have været det, at byfogedregnskaerne stadig gav underskud, for bytinget blev opretholdt endnu en halv snes år, efter at magistraten og rådstueretten var afskaffet.

De arme byfogeder havde det stadig ikke nemt. Det var i det hele en tilsyneladende farlig bestilling at være byfoged på Christianshavn, og samtidig birkefoged på Amager. Mange af dem

døde kort tid efter at have fået bestillingen, og de har vel ikke allesammen været ældgamle mænd. Rækken ser sådan ud: Johan Lauridsen 1634-36, Oluf Steen 1636-54, Peder Jensen Hellekrans maj-oktober 1654, Søren Pedersen 1654-58, Ingvald Karstensen 1658-63, Harder Bülche 1663-64, Samuel Thomesen 1664, til han 1666 afstod bestillingen, Anders Nielsen 1666-68, David Spormand marts-oktober 1668, Erik Pedersen Grøn 1668-74, Peder Villadsen 1674-85.

Byfogedregnskaberne er ikke fri for at være pudsige læsning, navnlig efterhånden som rentemestrenes „antegnelser“ og fogedernes undskyldninger svulmer op og fylder mere end selve regnskaberne. Man må lade dem, at de var nidkære, de høje herrer. Og kunne fristes til at tilføje: at de gad! Henrik Müller og Mogens Frijs, hovedrige mænd, begge millionærer efter vor tids målestok, begge herrer til store jordegodser, sad der og granskede disse elendige småregnskaber, skrev egenhændigt koncepter til antegnelserne. Så satte de fingeren på et, så på et andet. Det var altid galt med de pigebørn, der stak af fra bøderne, og slagsmålene måtte også kunne give lidt mere i kassen. Ligeledes den rubrik, der hed forlov, afgifter, som skulle betales, når nogen flyttede fra byen. Og sandelig om revisionen ikke, da byfogden havde skrevet, at fængselet var ødelagt, spurgte efter inventaret? Et par usselige jernbolte blev derefter omhyggeligt år for år noteret til beholdning!

Jaja, i hvert fald Mogens Frijs vidste jo, hvordan statsregnskaber kunne være. Han, siden den første greve af Frijsenborg, blev i sin grav afsløret som svindler i større stil. Hans folk havde på hans tilskyndelse forfalsket både regnskaber og jordebøger!

Byfogeden gav ellers igen efter evne, naturligvis i passende ydmyg tone, når han da ikke blev desperat og — vittig: Der haver heller ingen af dem været så høflig, at de haver villet angive sig selv, skrev han et år om de undvegne kvindfolk. Men samme Peder Villadsen blev til sidst så ked af det, at han selv betalte de flygtedes

bøder. „Kvindfolket blev praktiseret bort af soldater — Fører dog hendes bøder til indtægt på det de mig ej skal føres til antegnelse!“

Også forgængerer Erik Grøn var veltalende, skrev hele små romaner. Man havde anket over, han ikke gik hårdt nok til værks overfor dem, der ikke tog borgerskab. Det var som i andre lignende tilfælde, „formedelst her er ikkun få indvånere i staden, som man på borgersmaner kan omgås, og de fleste ere fattige, at når man vil efter statuterne procedere mod dem, så ere de flytferdige, og deres dyner (desværre) sidde ikke fast i dørene. Må derfor undertiden ringere, end bogstaven tillader, aftinge og betænke, noget er bedre end slet intet“.

Også de, som skulle betale forlov, var „fattige folk, som ikke kunne længere nære sig i Christianshavn, men går ind i København, mener der at kunne forbedre sig.“

Der gik en stadig strøm fra Christianshavn ind i hovedstaden, ikke lige jævn og stærk hvert år, men forøvrigt skulle man næsten tro, der har været noget om det med de trusler, der blev udstødt under belejringen. I årene efter denne var der særlig mange, som pakkede deres kram og lod det køre over Knippelsbro.

Man ved som sagt ikke den direkte årsag til, at hele Christianshavns befolkning sådan set måtte flytte over Knippelsbro, idet de fra 1674 alle blev indbyggere i hovedstaden. Måske fordi man syslede med tanken om store udvidelser af såvel befæstning som bebyggelse på Amagersiden. Forlængelsen af Christianshavns vold var vel inden længe en kendsgerning, men faktisk blev forholdet ellers det, at Christianshavns borgerlige bebyggelse igennem de kommende tider næsten ikke bredte sig udover de grænser, Christian IV havde afsat allerede med den ældste vold.

Hovedtrækkene i det nuværende Christianshavns gadenet er i al fald i det hele og store fremdeles identiske med dem, som prægede kvarteret, da det endnu var en selvstændig købstad.

VOLDANLÆG OG BYGGERI

8

MAN har et smukt udført, kobberstukket kort over København, dateret år 1674, det år, da Christianshavn blev „inkorporeret og indlivet“. Det er af hovedstadens præsident Peder Reesen allerydmygst dediceret Griffenfeld, storheden, som på det tidspunkt stod for fald.

Kortet, der er tegnet i fugleperspektiv, altså som et flyverbillede, viser Christianshavns vold i den udstrækning, som vi nu kender den, fra Kalvebod bastion til Kvintus, for ikke at sige til Revshaleøen. Det ser endda nogenlunde troværdigt ud. Men indenfor denne voldlinje ses på kortet ikke blot Christian IVs Christianshavn, men nord for dette to andre, tæt bebyggede kvarterer, adskilte med kanaler, det ene med et kæmpemæssigt firkantet midtertorv mellem huskarreerne.

Disse bydele har i virkeligheden aldrig eksisteret! Kortet er på dette, som på andre punkter, ikke blot et fugle-, også et fremtidsperspektiv, men tillige et vidnesbyrd om, hvilke planer man på det tidspunkt havde med hensyn til Københavns kommende udvidelse.

Også med hensyn til volden var kortet et projekt. Men et projekt, der blev til virkelighed, inden der var gået ret lang tid. „Den 9. maj 1685 blev begyndelsen gjort med at føre Christianshavns vold gennem stranden til Toldboden“, hedder det i en samtidig beret-

ning, „hvilket er nået til fuldkommenhed med bastioner og kurtiner, så at den hele havn er bragt ind under stadens befæstning.“ 1692 blev der slået en medalje til erindring om fuldførelsen.

Selvom Christian IV næppe havde drømt om denne udvidelse, var det på den anden side ham, der havde afstukket rammerne for den, da han flyttede Toldboden til dens nuværende plads. Man må dog også mindes ham og hans ubetænksomhed, når man husker, at Christianshavns vold få år før denne store forlængelse var moderniseret ind imod kanalen og en hel ny bastion anlagt. Krudttårnet, som 1674 blev bygget i denne, Tigerens bastion, var igennem de følgende åringer det eneste minde om bastionen, der blev fjernet, tillige med volden henimod Løvens bastion med Lille mølle. Da man imidlertid ikke lagde denne bastion helt om, fik den sin mærkeligt stumpvinklede facon.

Det var altså hensigten, at det opfyldte areal mellem den ny vold og havnen skulle udnyttes til nye bydele, som man ville lokke indbyggere til ved forskellige begunstigelser. Barokpoeten Henrik Gerner rimer herom således:

Nu er vort København omcirklet med skanser,
her bygges skal endnu en liden lækker stad,
som frihed have skal i nogle år på rad.
Her jøder bygge må og andre gæster flere,
de være, hvo de vil. Hvo byen vil formere
og søge hendes gavn, sit eget uforgæt,
ham skal det lades til at nyde friheds ret!

Der var allerede, mens voldarbejdet stod på, udarbejdet flere projekter, som alle have lighed med Reesens kort fra 1674 og vistnok skyldes ingeniøren Gotfred Hoffmann, men først efter hans død fik et af dem kgl. approbation.

Det gik imidlertid slet ikke, som man havde planlagt. Men medens der blev arbejdet på volden, var der blevet udført et anlæg,

der som en strømpil viste, hvad vej udviklingen ville tage. Det var Nyholm, den første del af det orlogsværft, som efterhånden skulle beslaglægge så godt som hele det område, man havde tænkt sig dækket med beboelseskvarterer som et Ny-Christianshavn, en pendant til Ny-København overfor på den anden side havnen.

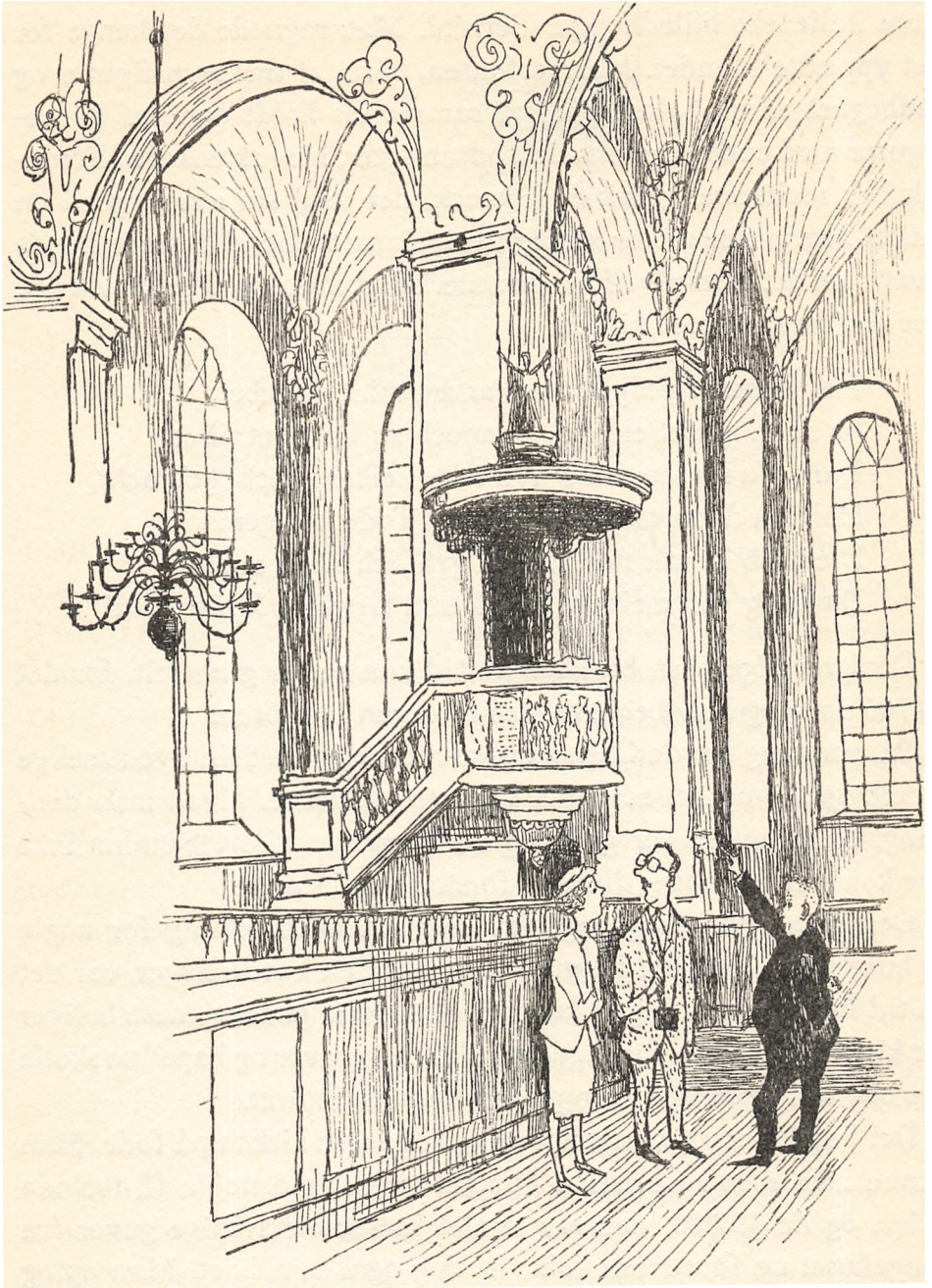
Det var egentlig ikke meningen, at krudttårnet i Tigerens bastion skulle være blevet stående. Så tidligt som 1685 var der her udvist plads til en reformert kirke, der på den måde ville blive umiddelbar nabo til Christianshavns nye kirke, som endelig var under opførelse. Placeringen her falder udmærket i tråd med tankerne om at gøre Ny-Christianshavn til en slags asylby for fremmede af forskellige religioner, men sluttelig valgte man alligevel at bygge den reformerte kirke i selve hovedstaden.

Christianshavns nye sognekirke havde derimod omsider fundet sit blivende sted. Man havde opgivet stedet ved Torvegade. Der var også rejst ret kraftige indsigelser mod det lovlige i at lægge kirken her. Peder Børting ville som ejer af hjørnestedet på den anden side Strandgade hævde, at kirkepladsen i virkeligheden lå på hans „fortov“, som han havde ret til ifølge samtlige de på hans grund udstedte skøder. Men magistraten — nu Københavns — bestred denne hans rettighed og mente, den var forspildt, da private aldrig havde anlagt nogen havn på dette fortov, som tværtimod var opfyldt med, hvad Christianshavns indbyggere havde ført bort fra deres gårde og gader. Det bevidnedes af sognepræsten Rasmus Byssing, der ville mene, at Børting burde så meget mindre protestere, som han tidligere havde lovet 200 rigsdaler til kirkebyggeriet og måtte være forledt til at stille sit krav af nogen, „der var ilde affektionerede mod sådant gudeligt værk.“ Man måtte håbe, at han i så henseende stod ved sit løfte, da han ellers burde tvinges dertil ad rettens vej, „anseende, at slige gudelige løfter mod Gud og hans æres forfremmelse burde med al velvillighed fyldestgøres og efterkommes“. Både magistrat og præst var iøvrigt enige

om, at arealet mellem kirkepladsen og havnen burde anvendes til bradebænk og kølhalingsplads, så meget mere som det allerede til dette brug var overdraget Københavns skipperlav.

Børting førte imidlertid sin sag igennem til Højesteret og fik 1678 „som en norisch (o: norsk) og vidtfraboendes mand“ sagen optaget til påkendelse med hurtigste varsel. Men Højesteret ville, som nærmest venteligt var, nødigt dømme i denne affære, der angik enevoldskongens højhedsret, og henskød sagen til majestæten, hans „allernådigste vilje derom allerunderdanigst at fornemme.“

Hvordan det gik eller ikke gik, den nye kirke blev ikke bygget på pladsen. Man valgte i stedet for at lægge den ligeoverfor den gamle kirkebygning, på den anden side Sankt Annæ gade. Endnu den 3. juli 1682 vidste magistraten, der forestod byggearbejdet, ikke, hvorvidt kirken skulle være enten „en krydskirke, eller oval bygget eller ordinær“, og den endelige tegning til grundplanen blev først approberet den 19. oktober samme år, samme dag som kong Christian V egenhændig nedlagde den første af kirkens grundsten. Arkitekten var den kgl. generalbygmester Lambert van Haven, „nordmand fra Bergen“. Det *blev* en korskirke, inspireret af den italienske baroks centralanlæg, dog tillige præget af hollandsk, protestantisk kirkearkitektur, et enkelt og renfærdigt bygningsværk, men storslået i sine virkninger, ude som inde. Det ydre har naturligvis virket anderledes dengang, straks efter opførelsen, mere kubisk, da der endnu ikke var tale om det himmelstræbende spir. Men kirkerummet har heller ikke gjort helt samme virkning som nu. Det har nok haft samme rejsning, samme høje hvælv, men piller og pilastre stod fra først af stafferet med livlige farver! Nutildags ville man næppe finde, at dette var en fordel, men barokken var mere farveglad end vor tid. Inventaret var heller ikke som nu. Orgelet med det udsnittede løvværk er rigtignok fra Christian Vs tid, men alteret blev først fuldført o. 1707, efter model fra 1695 af den svenske arkitekt Nikodemus Tessin, der har efterlignet den

Det indre af Vor Frelzers kirke, i vore dage vel hovedstadens smukkeste kirkerum.

store italienske billedhugger Bernini. Man regnede det længe for det ypperste i landet. Marmorfonten, båret af småbørnsfigurer og indhegnet af en balustrade, på samme vis holdt oppe af børnefigurer med pudsige gammelmandsansigter, blev skænket af Frederik IVs maitresse, grevinde Viereck, der med sin søn ligger i en muret begravelse under kirkegulvet. Barnets fødsel kostede hende livet, som det fremgår af hendes mærkeligt åbenhjertige gravskrift, der skal have været i kirken:

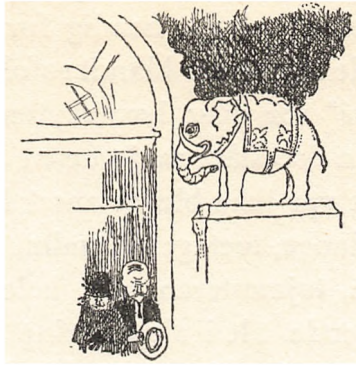
Ein grosser König hat vor andre mich geliebet,
So mich zuerst erfreut, dennoch zu letzt betrübet,
Dann als ich kaum zur Welt die Leibes Frucht gebracht,
Hab ich dadurch die Bahn zum Tode mir gemacht,
Die Lieb ist mit mir aus; en gräflich Kind allein,
Das mag von meinem Glück und Unglück Zeuge sein!

Det grevelige barn blev imidlertid kun eet år gammelt, før det i 1705 døde og blev begravet hos moderen i krypten.

På een gang havde Christianshavn endelig fået sin nye anselige kirkebygning og hovedstaden sin mest moderne. Hvad man dengang, da sværmeri for gotik og andre gamle stilarter endnu ikke var kommet på mode, til fulde forstod at påskønne.

Den gamle kirkebygning blev solgt til nedbrydning for nogle få hundrede rigsdaler. På grunden, hvor den havde ligget, var det en tid hensigten at bygge langs Sankt Annæ gade, tjenesteboliger for kirkens betjente. Præst, degn, klokker, graver og kapellan skulle her bo i rad og række. Men planen blev på papiret.

Det havde været vanskeligt nok at få selve kirken på fode. Man kunne ikke som i Christian IVs tid nøjes med nogle få tusinde daler, og de 19.000, der var samlet ind som frivillige gaver fra kongehuset og fornemme folk, forslog også kun lidet. Man optog kollekt, ja, udskrev en ekstraordinær skat på samtlige kirker i Danmark og Norge gennem 10 år osv. Magistraten måtte tage mid-

I Frelser kirke bæres orgelets rigt udskårne løvværk af elefanter.

ler fra Børnehusets og Vor Frue skoles kapitaler, over 60.000 rigsdaler, og endda gik byggearbejdet i stå på grund af pengemangel. Så fandt man på den udvej, at mange slags bøder og multker skulle tilfalde kirken, bøder, der var idømt ikke blot ved højesteret og rådstueretten i København, men udover hele landet. Endnu efter Struensees fald i 1772 blev en mand pålagt en bod til Frelsers kirke, så det er ikke sært, at Holberg i „Ulysses von Ithacia“ lader Paris idømme Pallas og Juno 10 rigsdaler i bøde til Christianshavns kirke for deres dristige tale i retten.

Et offentligt byggeri, men af mindre fredelig karakter, blev udført i den modsatte ende af staden — eller kvarteret, må man jo nu sige. De fire storgrunde, som feltherren Schack havde erhvervet, blev, efter at han havde ladet dem inddæmme og opfyldte, tilbagekøbt for 3000 rigsdaler og her anlagde man nu de militære laboratorier, såvel land- som søetatens. Den slags etableringer rummer jo altid en vis fare for de nærmeste omgivelser, men selv om „krudtmøllen på Christianshavn . . opsprang“ ikke mindre end to gange kort efter anlæggelsen, både i 1679 og 1683, skete der vistnok kun materiel skade. Første gang var anledningen forøvrigt „Guds vejr og tordenslag“.

I laboratoriernes umiddelbare nabolag var der endda trods risikoen opført nogle beboelseshuse, nemlig for „tøjhusfolket“, som hidtil havde boet „i de nye boder blandt søfolket“. Nu 1680 skulle der bygges „barakker“ for disse bøsseskytter, det faste artillerikorps. Vel havde man foreslået majestæten allernådigst at flytte laboratoriet, men det var ikke blevet anset for nødvendigt. Her kom de så til at bo i lange, toetages grundmurede huse, bøsseskytterne, arkelimestrene, tøjmesteren selv, hele søtøjhusfolket med koner og børn og tyende, alt i alt omkring halvtredie hundrede mennesker, et afdelt samfund indenfor det Christianshavnske.

Grundene mellem laboratorierne og den borgerlige bebyggelse på begge sider af Strandgade lå endnu i slutningen af det 17. århundrede under vand og blev først 1705 tilskødet Sebille Amalie Moth, hvis afdøde mand Johan Moth mere end 30 år tidligere havde fået de to pladser af kongen, men på grund af „sine mangfoldige og daglige forretninger“ forsømt at få lovformeligt skøde på dem! Hun ville nu sælge dem „for dermed at betale sin salig mands talrige kreditorer, på det hun i så måde endogså i hans grav kunne konservere hans ærlige navn og rygte.“ Det var på disse grunde, Christianskirken siden hen blev bygget.

Pladsen stødte ud til rester af Grønnegårds havn og lå jo nabo til Jonas Trelunds tidligere skibsværft, hvis blomstrende virksomhed var standset brat ved hans fallit og flugt i 1669, og først var blevet genoptaget i 1680'erne af Frederik Antoni Müller, der 1684 havde fået bevilling på at måtte udleje de nye kraner, som han agtede at bygge på sin kølhalingsplads.

Også på den anden side Müllers grund havde Johannes Moth en plads, der strakte sig helt hen til „Langebrogade“, hvor hans hus lå. Trods sin ejendoms store omfang havde han været nøjeseende nok, da han i 1691 måtte afgive areal til anlæg af en kajgade.

På den anden side Brogade lå der fremdeles forskellige mindre privathavne på de respektive ejendommers fortov. Jokum Irgens'

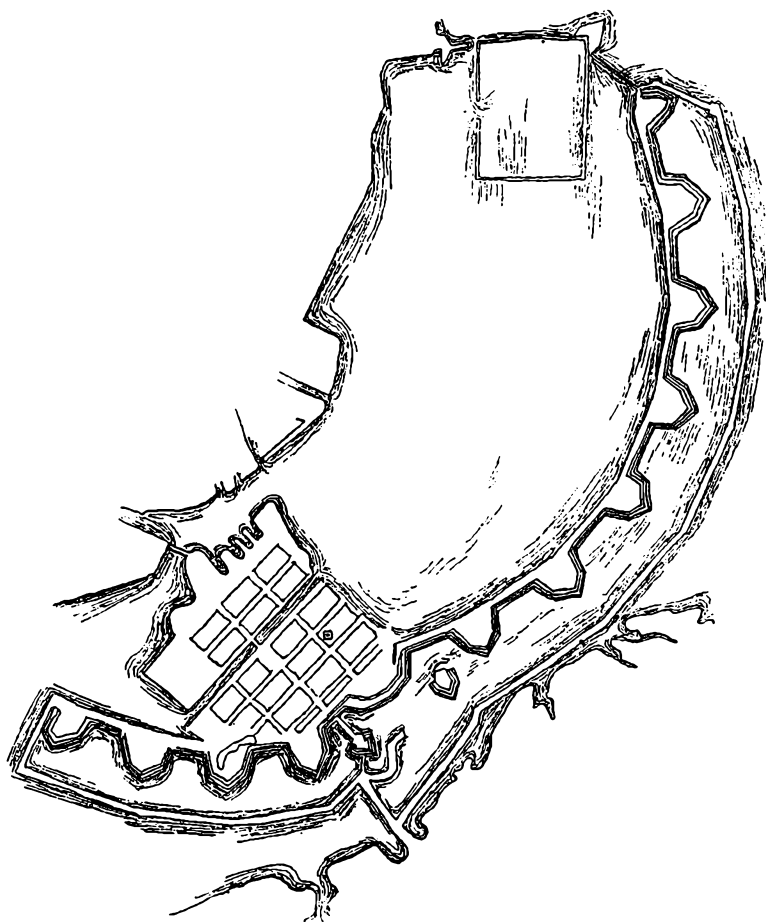
gård og grund var mod slutningen af det 17. århundrede i hænderne på Nikolaj Jansen Arv, hvis skibsbyggeri lå ud imod strømmen. Her lå også Johan Christensen Mellers gård, 1685 øget med et areal af det såkaldte Lossens bolværk, den gamle bastion ved havnen, der med anlægget af den nye vold var blevet overflødig. Men Arv overtog såvel denne grund som de andre i nabolaget, der omtrent samtidig blev skødet til henholdsvis Københavns stadsmajor Lukas Utrecht og materialforvalter Gunner Vosbein. Arv fik i 1687 skatte- og indkvarteringsfrihed på de pakhuse, som han havde ladet bygge, „hvor der tilforn var moradser“, og nævnes som en af tidens største skibsredere, der havde gjort sig fortjent ikke blot af søfarten, men også af Saltkompagniet og det nye ostindiske kompagni, for hvilket Cort Adelaer havde været den første direktør, samt af silkemanufakturerne. Han døde, om man så kan sige, midt i sin virksomhed, da han sammen med sin søn i året 1698 udførte Stavanger led skibbrud med sit store veludrustede skib „Kjøbenhavns Vaaben“ og sørgeligt omkom.

Også andre dele af det tidligere voldterræn blev der i disse åringer udstedt skøde på. Man var særlig forhoppet på at komme af med disse arealer, fordi der endnu lå rester af den gamle vold, som skulle fjernes. Men ligesom det ikke blev til noget med opførelsen af den reformerte kirke på den først udpegede plads, fik hverken major Christian von Steenwinckel eller garnisonsauditør Vodroff bygget på de grunde, som de 1689 overtog bag Frelsers kirke.

De kort, som blev optaget til udmålingen af disse grunde, giver et indtryk af, hvor rodet der dengang var på denne kant af Christianshavn, gamle voldstumper lå mellem sumpe og moradser.

Alt i alt holdt nybyggeriet sig indenfor grænserne af det ældste Christianshavn, det nybyggeri, som trivedes ret livligt igennem den sidste menneskealder af det 17. århundrede, altså under Christian Vs regimente. Allerede 1690 hævdede man, at bebyggelsen på Christianshavn var „mærkelig“ tiltagen siden indlemmelsen, som

altså på den måde ikke havde været til skade. Grundtaxten 1689, der blev optaget i de forudgående år, således blot en halv snes år efter skismaet, opregner ganske vist kun ca. 250 numre — det er den første nummererede matrikel — men til disse svarer i virkeligheden omkring 400 huse, gårde og våninger. Det var på dette tidspunkt faktisk således, at nu var samtlige grunde på Christian IVs Christianshavn omsider taget i brug, endda plus adskillige på det tidligere voldterræn, selvom endnu ikke alle var intenst udnyttet til bebyggelse. Der fandtes stadig mange haver i bydelen, både mindre og større, og en del ubebyggede pladser.

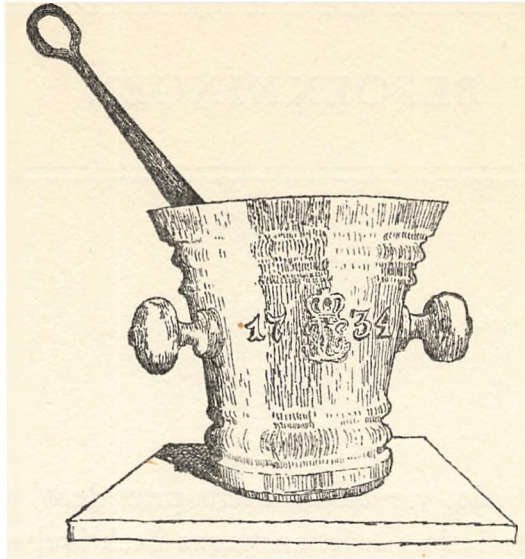

BEFOLKNINGEN

9

REESSEN, der ikke blot var Københavns præsident, men også dens historiker, skriver i sin Christianshavns beskrivelse fra 1685 om byens næring, at den til dels hidrører fra „havnerne i byen, der ere såre bekvemme til skiberummes ly og leje, en del af købmandskab med amagerne, som fare derigennem, en del af håndværksmænd og krigsfolk eller andre, der havde noget på Københavns vegne at udrette og gerne dennem i Christianshavn nedsætte, for huslejen er ikke der så dyr som udi selve København.“

Reesen nævner af gode grunde ikke nogen industri. Der var jo ingen dengang, i hvert fald ikke bortset fra sæbesyderiet i Strandgade, som forøvrigt netop på det tidspunkt fik en konkurrent inde i selve byen, i Magstræde. Men den oliemølle, som blev knyttet hertil, blev opført i Enhorns bastion på Christianshavns vold (udfor Langebrogade) — i egentligste forstand en hollandsk vindmølle, da de to interessenter Hans Nielsen og Lorentz Kreyer havde indforskrevet både mester og folk og materialer fra Holland. Indehaveren af sæbefabrikken i Strandgade kunne ikke stå tilbage, han fik også sin vinddrevne oliemølle, i en anden af de nye bastioner, Sofie bastion. Begge de to sæbesyderier fik privilegier med forskellige friheder og lempelser samt 15 års monopol, som det almindeligt var skik i de tider.

En svær malmmorter i Enhjørningsapoteket på Christianshavn har initialerne J. B. ∴ Jacob Bartolomæussen. Han overtog i 1712 bydelens første apotek, grundlagt i året 1707.

Et andet industriforetagende fik 20 års eneret. På det krystalmanufaktur eller glasværk, som Andreas Lewenstein oprettede i 1698, og som forskellige havde penge i, f. eks. den entreprenante Ulrik Frederik Gyldenløve, blev der ganske vist fabrikeret såvel krystalglas som spejlglas og vinduesglas af god kvalitet, men virksomheden kunne ikke trives. Man kunne blandt andet ikke skaffe brændsel, da Sverige forbød al udførsel heraf fra de tidligere danske provinser. Og da privilegierne i det hele ikke blev opretholdt, betalte entreprenøren tilsidst interessenterne deres indskud tilbage og forlod landet.

Bedre gik det med klædekræmmerlavets linnedspinderi — hvor siden Wildersgades kaserne lå — og farveriet i Overgaden. Men det største industriforetagende var fremdeles Børnehuset, i det hele taget hovedstadens største fabriksvirksomhed. Det lykkedes virkelig til tider at få anstalten til at give et endogså ganske klækkeligt overskud!

Hvordan det i det overfyldte Børnehus er lykkedes at skaffe plads til yderligere 8-900 mennesker er ikke let at forestille sig, men det siges virkelig at være sket, da et sådan antal syge søfolk fra flåden i 1711 blev indkvarteret i anstalten, et efterslæt til den uhyggelige byldepest, der før på året havde hærget hovedstaden og bortrevet trediedelen af dens befolkning! Det borgerlige exercehus på Christianshavn havde under pesten gjort tjeneste som karantænehus, og et midlertidigt vajsenshus for de ulykkelige børn, hvis forældre, ja til tider alle slægtninge døde, var blevet indrettet i en gård i kvarteret. I dette boede også dr. Boetticher, der har beskrevet pesten, men iøvrigt var en af de modigste og forstandigste læger under epidemien. Og alligevel delte han sin tids overtro, så han fortæller, at sygdommens udbrud altid blev indvarslet med ligesåmange slag på døren, som der siden ville dø mennesker i huset eller familien. „I mit eget hus“, siger han, „mærkede jeg tydeligt dette varsel, da min eneste datter og otte dage senere den pige, der passede hende, angrebes og borttrykkes af sygdommen.“

Dr. Boetticher boede til leje hos Jakob Bartolomæussen, apotekeren i Torvegade. Christianshavn havde endelig i 1707 fået sit apotek, Enhjørningsapoteket, først etableret i Brogade, men efter få års forløb flyttet til Torvegade.

Pest og krig følges gerne ad, og pesten i København havde raset midt under den store nordiske krig, der så at sige var begyndt med et bombardement af Christianshavn, af de forenede engelsk-hollandsk-svenske flåder. Man havde dog kunnet holde fjenden så langt fra livet, at beskydningen praktisk talt ingen skade gjorde, enkelte bomber faldt ved Nikolaj Arvs gård, andre nåede kun graven for „det nye værk“, den forlængede vold, der var stærkt besat med skyts, og rakkerkullen ved Christianshavns kirkegård. „Gud så sær og synderlig selv greb boldene og hindrede deres fart, at man ej havde nødig at bruge den ringeste stråle vand.“

Men så gjorde Carl XII landgang på den sjællandske kyst ved Humlebæk og rykkede frem imod hovedstaden. Skulle forestillingen fra 1659 gentages? Stemningen blandt borgerskabet var der ikke noget i vejen med. Desto mere utilfreds var man med militæret, hvis kommandant af samme navn, men ikke samme handlekraft som den gamle „feltherre“, tog underlig valent på situationen. Og borgerskabets forslag om at rykke ud og angribe fjenden, inden der kom flere tropper i land, ja muligt tage kong Carl til fange, afviste han på en så uforskammet måde, at kong Frederik IV siden måtte reprimandere ham derfor og pålægge ham, at „om de forslage, som de — borgerskabet — kunne gøre, skulle findes impracticable, at han dennem da umuligheden med alle raisons demonstrerer.“

Borgernes anfører og den, der i det hele taget organiserede forsvaret, var den nye stadshauptmand, Johan Christensen Meller, allerede længe bosat på Christianshavn, inden han 1703 købte det såkaldte gamle rådhus.

Da krigen var endt, slog en anden, nok så kendt krigsmand sig ned i Strandgade, som der står på mindetavlen: indtil sin sidste rejse 1720. Det var selve Tordenskjold, der her gik i land. Admiralen sad til leje i Abraham Lehns nyligt byggede gård, men ikke i de værelser i stueetagen, hvor der stadig findes stuklofter med indfældede malerier og malede tapeter fra datiden. Hans lejlighed lå andetsteds i huset, og de omtræk af papirskilderi på lærred, som havde prydet hans dagligstue, blev solgt på auktion efter hans død. Traditionen vil vide, at søhelten havde stillet salutkanoner op udenfor huset. De løsnedes, når der blev udbragt skåler under de store fester, han holdt, mens de abekatte, han havde i et bur i porten, for skræmte til alle sider. Mere sikkert er det, at Tordenskjold drog ud på sin sidste rejse herskabeligt i egen karet med tjener og løber, og at skiftet efter ham blev holdt i gården.

I Strandgade 6 boede Tordenskjold »indtil sin sidste rejse 1720«.

Den unge Abraham Lehn, der blev den uskyldige årsag til duellen, som kostede Tordenskjold livet, bar samme navn som faderen, vinhandleren, storkøbmanden, storrederen, direktøren for Det ostindiske kompagni, som havde bygget gården i Strandgade, nu ikke mere i sin oprindelige skikkelse. Der bør vel også erindres om, at den såkaldte Tordenskjolds pavillon først blev bygget længe efter admiralens sørgelige endeligt. Som så mange andre christianshavnere fandt han sit sidste hvilested i Holmens kirke. Det var ellers reglen, at Vor Frelasers sognebørn i så tilfælde skulle betale lige så meget til deres egen kirke, som de måtte give for det udensogns gravsted. Tordenskjold blev imidlertid ikke bisat som andre af nationens store, ikke engang som en almindelig borger. Falden i duel var han nærmest at betragte som en selvmorder, hans lig blev smuglet ind ved nattetide og anbragt i en kælder under Holmens kirkes kapel. Indtil en senere, mere taknemlig eftertid gav ham en værdig begravelse.

Abraham Lehn fulgte ikke faderens ønske om at føre den store handelsvirksomhed videre. Han omsatte sin formue i jordegods og blev som ejer af over 3000 tønder lollandsk hartkorn adlet før sin død. Gården i Strandgade overgik til en anden lollandsk storgodsbesidder, men af gammel adel, greve Christian Ditlev Reventlow, hvis søn, den kendte „bondeven“ af samme navn, blev født på Christianshavn.

Strandgade var fremdeles bydelens fornemste gade, hvor de fine folk boede. Kancelliråd, assessor i hof- og stadsretten, borgmester Peder Ramshart, Abraham Lehn, etatsråd Lægaards enke, biskop Worm, viceborgmester Holmsted, justitsråd Gähler, for at citere fortegnelsen over Københavns indvånere i året 1728.

1728! Et stort og skelsættende år i hovedstadens historie. Det år, da størstedelen af det middelalderlige Gammel-København gik til grunde under den første af de to kæmpebrande, der hærgede hovedstaden i løbet af det 18. århundrede. For Christianshavn

var den mest direkte følge af ulykken de mange mennesker, der søgte husly i bydelen, mere eller mindre varigt, men således, at mandtallet regner med, at af de godt 6000 mennesker, som blev optalt i kvarteret, var femtedelen brandlidte. Det var folk af enhver stand og stilling, men for nutiden ingen så berømt som den „assessor Holberg“, der fik logis i kommerceråd P. Keyzers gård, det senere Brogade 5. Assessoren er i vore dage bedre kendt uden titel og rang som — Ludvig Holberg. „Jeg løb i nogle dage runden om i alle gader i det overblevne af byen, og søgte efter et mageligt logemente, hvilket jeg omsider også fik, hvor jeg kunne sætte mine forvirrede sager i orden igen og lidt efter lidt komme igen i min gamle levemåde.“ Han, hvem enhver afvigelse fra den mere dagligdags orden var en pestilense, sørgede mest over at have mistet sit milieu, sit kære studerekammer, mere end over, at hans „midler“ var gået tabt.

De fine boede som sagt i Strandgade, men derfor lå der jo da også herskabelige gårde spredt i den øvrige del af kvarteret, ofte, hvor der endnu ligger mere fremtrædende ejendomme. I Overgaden neden Vandet boede generalmajor Mushart, kammerjunker v. Helsperg, kommandørkaptajn Viereck og søkaptajn Walter Jansen, de sidste tre alle i nuværende Heerings gård, samt endelig krigsråd Vodroff. Også på den anden side af kanalen boede en generalmajor, Zeppelin, i hvis gård en oberst Folchersam sad til leje, og i Prinsensgade kan nævnes rådmand Mikkel Fjeldsted. Alt i alt talte disse mere fornemme i de store gårde kun lidet mod de mange småfolk, der levede i tit overfyldte huse og lejevåninger. Der var ofte fuldt hus, også før de brandlidte kom til.

Forresten var det sådan, at befolkningen på Christianshavn endnu i vid udstrækning var præget af det nære naboskab med havnen og flåden, især dog handelsflåden, skønt det næppe er så let af afgøre, om de forskellige søfolk for til orlogs eller kofardis. Men når man regner med husejerne alene, var der tre

orlogsofficerer og en koffardikaptajn. Dertil kom imidlertid ikke mindre end 19 skippere, 3 styrmænd, 8 skibsfolk — hvad det nu vil sige — og 18 matroser. Man kan endvidere i denne forbindelse opregne to skibsbyggere, 11 tømmermænd og tre „islandske“ købmænd. Og så var der endelig 7 fiskere, som ejede huse på Christianshavn.

Det, som springer mest i øjnene, er imidlertid det utal af soldater, som holdt til på Christianshavn, og om dem bemærkes det i almindelighed ikke, at de er brandlidte, så man skulle tro, deres tilstedeværelse var et blivende fænomen. Nu må man selvfølgelig huske på, at man endnu ikke havde kaserner, eller barakker, som man dengang sagde, men så godt som hele garnisonen var privat indkvarteret. Hvis man tager et par af de små huse i Sankt Annæ gade, dengang næppe i mere end en, i hvert tilfælde højst i to etager, logerede der f. eks. hos matros Anders Ibsen seks soldater og fire matroser, hos naboersken, en enke, foruden to fattige enker, en underofficer og tre gemene af oberst Folchersams regiment, og gik man til de våninger, som dengang lå i Sofiegade, var forholdet endnu mere grelt: fem soldater, — ti soldater af oberst Folchersams regiment, fire soldater, nok i bagstuen fire soldater, — udi bagstuen boer to soldater, hver med sin kone, den ene har to børn! Sådant var det praktisk talt byen rundt i en mængde af småhusene.

Men selv, hvor der ingen militærpersoner var, kunne sammenstuvningen være stor nok endda. Til eksempel den hele mandtalsliste for et enkelt hus i Dronningensgade, her særlig anskuelig, fordi den går meget i enkeltheder. Tallene angiver i rækkefølge manden, konen, børn, karle eller drenge, piger.

Jens Rasmussen Addidt	10101
Hos ham bor og logerer i stuen til gaden en løjtnants enke	01400

De andre stueværelser til gaden Morten Christoffersen handskemager, som boede før branden i Skinder- gaden	11221
Nok en liden stue til gaden Peder Nielsen, konsta- belsmat	11400
En stue til gården bebos af Ove Evertsen, vantmager- svend i Børnehuset	11100
Nok logerer i forskrevne hus Hans Mathiesen, forrige skoleholder i Børnehuset hans enke, boede før bran- den i Badstuestræde, nyder penge af Silkehuset ..	01000
En sal til gaden bebos af Damianus Jørgensen Kok, som boede før branden i Klosterstræde	11001
En liden sal bebos af Ole Mogensen, silkevæversvend, boede før branden i St. Clemensstræde	11200
På et lidet kammers Mathias Bolt fra Nyborg, hans hustru, manden bortrejst	01000
Hans datter, som er løjtnantsenke	01000
Hos dem en præsteenke, boede før branden i St. Kannikestræde, syer for folk	01400
I kælderen bor Peder Müller, øltapper	11101
Hans moder hos sig	01000

Jaja, det er ikke blot vore dage, der har kendt bolignød og flygtningeproblemer! Hvad mener man om de tre voksne kvinder og fire børn på et lidet kammers?

Ganske specielt var forholdet i den store gård på hjørnet af Overgaden og Bådsmadsstræde, hvor der hos Antoni Pelli Tal-liener, en indvandret italiener og murermester, var indlogeret 12-14 jødefamilier på tilsammen henved halvhundrede medlem-mer! Salomon Melchior, Philip Berent, Elias Magnus Gabriel, hvad de nu allesammen hed, der før branden havde boet i Mag-stræde, Kompagnistræde, Naboløs, i det kvarter, hvor medlem-

merne af den israelitiske nation dengang hovedsagelig havde til huse.

Det var ikke blevet til noget med, at jøder i større stil havde slået sig ned på Christianshavn, så lidt som reformerte. De sidste fik jo deres kirke i Gothersgade, omtrent samtidig med, at der blev gjort forsøg på, om ikke netop at etablere en ghetto på Christianshavn, så dog at få jøder til at bosætte sig specielt i denne bydel. Om de to ting nu har noget med hinanden at gøre? Der var den 31. marts 1688 udstedt en kgl. forordning „på tryk“, altså beregnet til publicering i videre kredse, i virkeligheden et stykke erhvervspropaganda, ved hvilken det blev tilladt tyske jøder såvel at spinde tobak, som at drive handel med samme efterhånden yndede urt, både i Danmark eller Norge, når de inden tre uger overfor den stedlige øvrighed stillede kaution for, at de før Sankt Hans dag det kommende år 1689 ville bygge et grundmuret hus i to etager og mindst på seks fag „her i Christianshavn. . på det sted, som Vi dennem dertil allernådigst vil lade udvise.“

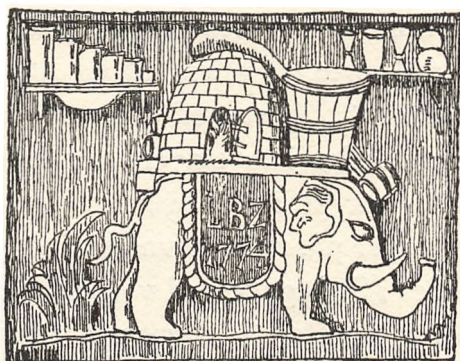
At ulydige blandt andet skulle straffes med en bøde til „Christianshavns nye kirkes opbyggelse“, siger næsten sig selv. Undtaget var alene jøderne i asylbyen Fredericia. Men — inden der var gået ret lang tid, kom undtagelserne i det hele taget til at gælde alle de jødiske tobaksspindere, der allerede var bosat i riget! Og selvom det i februar det følgende år blev forlangt af en nyindvandret jøde Joseph Abraham, at han skulle opfylde kravet efter forordningen, så var det vistnok eneste gang, sådant skete!

De fleste jøder hos Antoni Pelli havde tjenestepige. Om jødiske eller kristne kan ikke ses. Pige skulle dengang næsten alle have, selv „fattige“ enker. Og fornemme folk holdt naturligvis to eller flere, ligesom de ofte havde kusk og tjener. Abraham Lehn havde 4 karle og 5 piger, mens tallene hos biskop Worm var vendt om. Husstandene dengang kunne også blive større, fordi

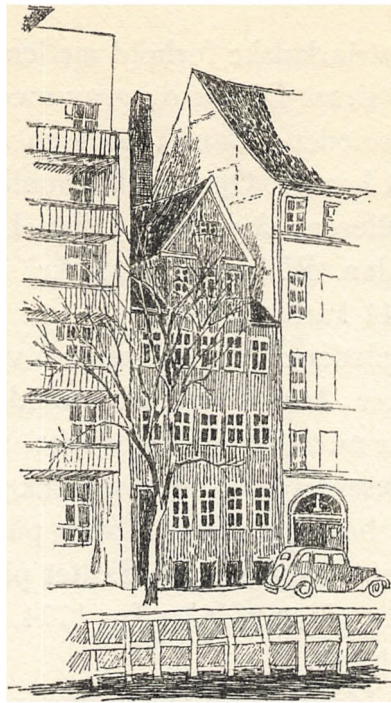
der herskede mere patriarkalske forhold mellem mesteren og hans svende. Kobbersmed Ernst Didrik og grovsmed Christen Nielsen havde hver 4, kleinsmedene Daniel Bocksen og Hans Thomsen hver 6 svende i huset hos sig. Også de fire møllersvende ved Lille Mølle boede hos mølleren, såvel som Johan Depenbrochs 9 farversvende i Overgaden. Rådmanden Mikkel Fjeldsted, der var brygger, havde ialt 11 karle og piger.

Tallet på bryggergårdene i Christianshavn var nogenlunde stabilt, en 10-12 stykker. Men tallet på brændevinsbrændere var steget stærkt. Der var nu 24 blandt husejerne. Intet andet erhverv var så talstærkt repræsenteret blandt disse. Ikke sært, at der endnu sidder et par gamle brænderiskilte tilbage på ganske vist nyere huse og af en lidt senere oprindelse. Skiltet på hjørnet af Sofiegade og Dronningensgade er således fra 1774, men allerede 1728 var der brænderi i huset.

Brænderigården kalder man stadig en gammel ejendom i Overgaden, nr. 37, et typisk „ildebrandshus“, som de navnlig blev almindelige i hovedstaden ved genopførelsen efter branden 1728. Iøvrigt havde typen med den brede kvistgavl allerede vist sig sidst

På den nyere ejendom, hjørnet af Sofiegade og Dronningensgade, sidder et gammelt brændevinsbrænderskilt af den almindelige type, visende et dyr med forskellige brænderiredskaber.

Klemt inde mellem andre højere og drøjere huse ligger som Overgaden neden Vandet 31 et lille »ildebrandshus« med sin kvistgavl, typisk for baroktidens borgerlige bebyggelse.

i det 17. århundrede, også på Christianshavn, hvor den blandt andet var repræsenteret ved Rejmer Wildes bryggergård i Brogade opført 1688. Som den er også bager Jokum Lentzes gård i Dronningensgade nu borte. Den var af en lidt senere dato, fra o. 1710, og mere fornemt bygget med den smukke udhugne portal. Gavlkvisthuset, almindeligt i to etager over kælderen, er baroktidens københavnske hustype, som Christianshavn endnu kan fremvise adskillige eksempler på, mest jævne småborgerlige bygninger i sidegaderne, således i Sofiegade ved volden. Men også herskabsgårdene fra tiden før og efter 1700 var oprindelig af denne type, altså f. eks. Abraham Lehns gård i Strandgade.

Som bebyggelsen i det hele taget stræbte til vejrs, var også voldene omkring Christianshavn blevet forhøjet, og 1724-25 blev

Amagerport, hidtil kun uanselig, i et stokværk, bygget om til to etagers højde. Porten var dog fremdeles den mindst udsmykkede af byens — det var jo praktisk talt kun amagerbønderne, der søgte ud og ind gennem den.

Oprindeligt var der kun een bro over kanalen, broen fra torvet til Lille Torvegade, Rødebro, som den blev kaldt. Ved den skulle fiskerkonerne sidde og falbyde deres varer, hvis ikke ved „spøjtehuset“, der lå på hjørnet af broen og kanalen. Selve denne var ikke blevet det aktiv, man havde forestillet sig. Den sandede gerne til, og det gjorde naturligvis ikke ondt bedre, at de private bolværker langs den ikke blev holdt i orden.

Rødebro kunne heller ikke holde evigt. Gang på gang blev der klaget over, at den kun lod sig passere „med frygt og fare“. Vedligeholdelsen af både den og Knippelsbro — eller som man endnu sagde — Langebro var et statsanliggende. Amagerland måtte dog yde et årligt tilskud på 300 daler. Også Knippelsbro blev den ene gang efter den anden betegnet som brøstfæddig og måtte repareres, ligesom der uafsladeligt blev udstedt forbud mod, at den blev brugt som anlægsbro og på den måde tog skade, et forhold, der næppe fik så stor praktisk betydning efter anlægget af Brogade.

Broen undergik en hovedreparation i årene 1684-86, en begivenhed, som blev refereret i datidens rimede avis:

Amagerbroen alt forbygget er til ende,
så man der fare kan og hele vogne vende.
Monarken prøver den, det er et kostbart værk,
som strømmen lærer nok at holde god og stærk.

Men selv til datidens trafik kunne en træbro ikke holde ret længe, og snart var det galt igen. Det hjalp jo kun lidt på soliditeten, at der blev pyntet op på broen i 1712 med fire herkulesstatuer af træ, udført af billedhuggeren Johan Christoph Sturm-

berg, men i årene 1725-28 måtte den endelig helt bygges om. Arbejdet blev ledet af overlandbygmester J. C. Krieger.

Samtidig blev også Rødebro istandsat. I anledning af arbejderne på de to broer havde amagerbønderne måttet fylde op langs volden, der hvor siden Langebrogade blev anlagt, for at der kunne etableres omkørsel ad Langebro.

Det var ellers noget helt nyt, at der kunne køres over denne bro. Den var i sin oprindelse kun en „løbebro“, en få alen bred gangbro, anlagt i året 1690 for at skabe forbindelse mellem Københavns Vestervold og Christianshavns vold, og dermed fri passage for ronden, den militære inspektion, voldene rundt — fra Kvintus til Kastellet. Denne Langebro var altså udelukkende en militær foranstaltning, selvom der på grund af, at fiskerne på Christianshavn havde klaget over, at de ikke mere kunne komme ud i Kallebod strand, var blevet etableret „en åbning på den allerede gjorte gang.“ Da broen i 1722 skulle istandsættes, var der først kun tale om den allernødtørftigste reparation, dass es nicht gefehrlich ist über zu gehen, indtil der blev givet kontraordre: broen skulle fremtidig kunne befares af vogne. Måske netop under hensyn til den forestående ombygning af Knippelsbro.

Det fulgte næsten af sig selv, at fæstningsbroen, der spændte fra bastion til bastion og endda med sin spinkle konstruktion virkede særligt lang, måtte nævnes efter denne længde. „Die lange communications brücke“ var da også dens almindelige betegnelse i datidens tyske militærsprog. Frederik IV kaldte den dog allerede i en skrivelse på dansk fra året 1722 ved dens endelige navn: „Langebro — ved det blå tårn mellem København og Christianshavn.“

PLADSERNE

I O

DET virker egentlig forbløffende at se, hvor hurtigt den nedbrændte del af Gammel-København blev genopført. Selvom man måtte slå noget af på de først fremsatte fordringer, og den nye by også i overvejende grad blev en bindingsværksby, fuldt så brandfarlig som dens forgænger. I løbet af forholdsvis kort tid var det gamle København på fode igen, ikke blot den private, borgerlige bebyggelse, men også de offentlige bygninger. På denne baggrund virker det end mere overraskende, at der blev så megen kraft i overskud, at man efter kort tid kunne påtage sig opførelsen af helt nye og storslåede bygningsværker. Selvfølgelig var det vildt, at Christian VI kun tre år efter branden lod det gamle Københavns slot nedrive og skred til opførelsen af den overdådige pragtbygning Christiansborg, som blev færdigbygget i løbet af en halv snes år. Men at det overhovedet lod sig gøre!

Også Christianshavn blev præget af disse åringers byggeforetagsomhed, offentlig som privat eller halvprivat. 1741 blev den nye monumentale børnehusbygning opført, efter at der allerede 1734 var bygget et særligt rasphus. Og fra 1738 stammer Asia-tisk kompagnis fornemme palæ i Strandgade. Endelig, omkring midten af århundredet, skabte Thura Christianshavns vartegn, Frelser kirkes spiralsnoede spir. Hertil kommer endda den mere

private byggevirksomhed og tidens almindelige foretagsomhed, der på flere måder kom bydelen til gode.

Man vil måske erindre, hvad foran er sagt, at selve den borgerlige bebyggelse ikke kom til at beslaglægge stort mere, end den allerede af Christian IV afsatte plads.

Om et virkeligt Ny-Christianshavn blev der ikke tale. Og det tiltrods for, at man gennem hele den første halvdel af det 18. århundrede syslede med planerne om dets anlæggelse, på flere måder ganske vist ikke i overensstemmelse med de første og i 1691 kongeligt approberede planer.

Allerede i Christian Vs tid havde man planlagt en udvidelse af Nyholm. Det var naturligvis meget upraktisk at have en del af orlogsværftet på Bremerholm og en anden på Nyholm i den modsatte ende af havnen. Først under Frederik IV kom der alvor i overvejelserne, og der blev 1720 af admiral Judichær fremsat et temmeligt omfangsrigt projekt, efter hvilket flådens leje skulle udvides imod syd, omtrent til på højde med Nyhavn, og der bag det skulle der anlægges et anseligt orlogsværft med forskellige monumentale bygninger. Men mellem dette og „det nye værk“, Christianshavns vold, skulle der opføres et beboelseskvarter, der imidlertid udelukkende skulle være forbeholdt „Holmens tømmermænd, skippere, arkelimestre og andre betjente, som til daglig opvartning ved Holmen er appointerede.“ Altså et anlæg, der ville afløse såvel Nyboder som bebyggelsen ved laboratorierne.

Der gik — tyve år inden en ny plan med omtrent samme indhold og opdeling blev forelagt kongen til approbation, i 1740, under Danneskjold-Samsøes regime på Holmen. Udformningen var nu mere kunstnerisk og med hensyn til det nye beboelseskvarter i vid udstrækning afhængigt af Hoffmanns gamle planer til Ny-Christianshavn.

Bydelene var nu blot ikke tænkt adskilt ved en kanal i Nyhavns forlængelse, men af et stort firkantet bassin.

Det nye boligkvarter var beregnet til at give husly for henved 3000 mand — matroser, tømmermænd, artillerister, altså folk, som havde nær tilknytning til værftet mellem bydelen og flådelejet. Og ligesom kvarteret skulle aflaste Nyboder, havde denne bebyggelse været et mønster for den, man agtede at opføre på det nye Christianshavn. Den skulle altså også herude bestå af to etages rækkehuse med fælles gårde. Hele bydelen skulle i udstrakt grad hvile i sig selv, med egen vandforsyning fra fem store cisterner, hvis beholdning eventuelt skulle suppleres med regnvand, eget sygehus og læge, samt præstebolig og kirke.

Kirkens påtænkte placering minder om den senere gennemførte placering af Marmorkirken. Kirken på Christianshavn skulle nemlig ligge ud mod volden, som point-de-vue for den tværgade, der gennemskar det store kvadratiske torv.

Danneskjold-Samsøe gik som Holmens chef stærkt ind for planen, hvis realisering ville byde på mange praktiske fordele. Nyboder truedes af overbefolkning, og indbyggerne havde fået temmelig lang vej til deres arbejdsplads, efterhånden som skibsbyggeriet mere og mere blev forlagt til Nyholm. Desuden ville der i påkommende tilfælde altid være et par tusind mand rede til forsvar af Christianshavns befæstning.

Men, trods det planen blev approberet, både i den oprindelige og i en lidt ændret form, ja, tiltrods for, at man endnu 1750 fabulede om anlæg af „barakbyen“, så blev den endelig skrinlagt med udvidelsen af Nyboder i årene 1756-58. Noget andet er, at projektet alligevel bestemte Holmens udviklingshistorie. Flådens leje blev indrettet efter planen i den udstrækning, det beholdt indtil vore dage, og projektets tredeling af de maritime etablissementer — i Nyholm, Frederiksholm og Arsenaløen — gør sig stadig gældende, selvom disse tre anlæg, efter at man havde opgivet marinebyen, efterhånden blev stærkt udvidede, og de to sidstnævnte helt mistede deres oprindeligt planlagte rektangulære facon.

Var det christianshavnske Nyboder blevet til virkelighed, ville det vel i længden ikke være blevet opretholdt som et afspærret område, således som Orlogsværftet, det lukkede land, har været.

Trangraven — der gør skel mellem de civile og maritime områder indenfor Christianshavns voldlinje — fik ikke helt den beliggenhed, som Hoffmann havde foreslået, nemlig som en fortsættelse af Nyhavn på Christianshavnsiden. Den ligger lidt mere mod nord, og mellem den og den gamle kanal eller voldgrav ved Baadsmandsstræde, strækker sig det område, som i sin første tid blev kaldt Bjørns plads.

De christianshavnske pladser har siden det 18. århundrede dannet et iøjnefaldende træk i kvarterets fysiognomi. Deres forudsætning var udnyttelsesretten til det ofte nok nævnte „fortov“ udfor ejendommene i Strandgade, og de opfyldninger, der i løbet af navnlig det nævnte århundrede blev foretaget, dels af Bjørn mellem forlængelsen af Christianshavns kanal og havnen, dels i den anden ende af bydelen. Den allerførste af dem, Motzmanns plads, opfyldt med kgl. bevilling i årene efter 1695 med oprettelse af et skibsværft for øje, kom fra 1723 i søetatens besiddelse og indgik som Christiansholm i orlogsværftets samlede anlæg.

Forinden havde pladsen været udnyttet til anlæg af det saltværk, man havde besluttet at oprette, da der ved udgravningen til dokken i 1735 var fundet en vandåre, der gav 6000 tønder saltagtigt vand i døgnet. Selvom saltudbyttet var ringe nok, troede man alligevel på succes, og værket blev nogle år senere flyttet til en plads ved laboratoriet og her opført i udvidet skikkelse.

Dokken, „den skønne dokke“, hørte forsåvidt under orlogsværftets anlæg, som den var bygget til brug for marinen. Det var Danneskjold, der tog initiativet til dens længe påtænkte udførelse, og da det ikke lod sig gøre at anlægge den på Gammelholm, købte man den rige rådmand og købmand Herman Lengercken Kløchers plads på hjørnet af Strandgade og Baadsmandsstræde, der den-

gang endnu løb over Strandgade. Det var „fortovet“ udfor Jökum Irgens', siden Nikolaj Arvs gamle ejendom, man herved erhvervede tillige med havn, kølhalingsplads, pakhuse, lejevåninger og en større grundmuret gård ved Baadsmandsstræde. Arbejdet, som blev ledet af en indkaldt tysker, kommandørkaptajn Dumreicher, var meget vanskeligt på grund af kviksand og kildevæld. Flere tvivlede om, at det i det hele taget lod sig gennemføre, blandt dem digteren Ambrosius Stub:

Min lykke går det med, så langsomt som med dokken,
Gud ved, om noget af os begge blive skal.

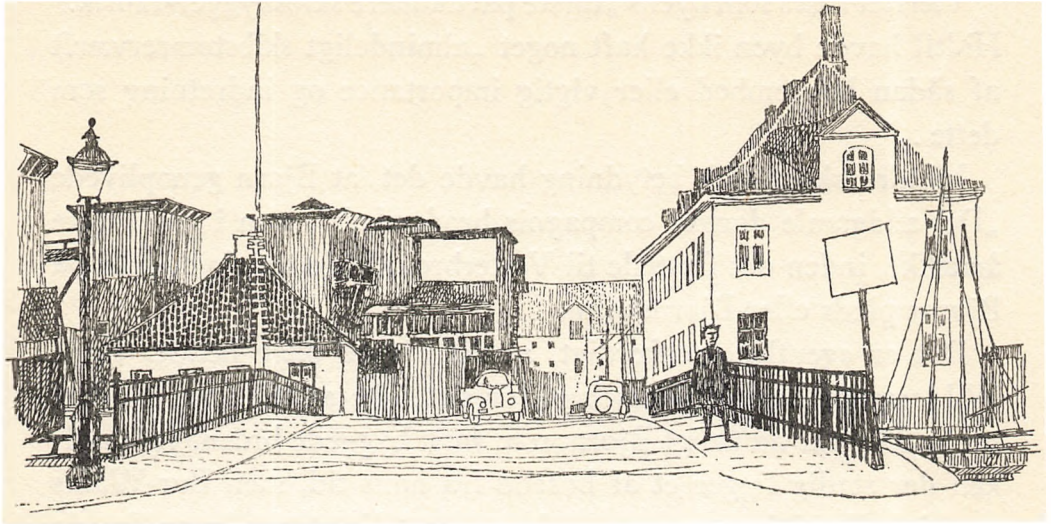
Man var nødt til at bygge hele værket af tømmer, som Thura beskrev det: „Hvo der i og ved arbejdet har havt lejlighed til at se den uendelige mængde tømmer, som dertil blev anvendt, han må billig tilstå, at dette er i sit slags det kunstigste og kostbareste værk, som Danmark nogensinde har set og bragt til veje.“ Efter fire års forløb fandt den højtidelige indvielse sted, i overværelse af utalte menneskemasser og naturligvis det højkongelige hus, som overværede den celebre begivenhed fra en pavillon, der var opført ved dokken, udelukkende beregnet til tilskuerplads for majestæten ved denne og senere lejligheder. En fregat stod fuldt færdig, parat til at gå ud, når vandet havde fyldt dokken, hvorpå orlogsskibet Christianus Sextus med 90 kanoner blev halet ind til reparation. I førstningen måtte 500 Holmens matroser bruge to eller tre dage til at pumpe dokken læns, men fra 1784 blev der anvendt en ny pumpemaskine, opfundet af den snilde fabrikmester Henrik Gerner. Maskinens hjul blev „omvæltet“ ved tolv par heste. Men bortset fra dokken var det den private handel og skibsfart, som prægede pladserne. Nabo til den lå Asiatisk kompagnis plads, som siden skal nærmere omtales. På den anden side Knippelsbro trivedes i en årrække Det vestindisk-guineiske kompagni. Begge var af ældre oprindelse og begge nød godt af datidens merkantilistiske beskyt-

telsespolitik, der støttede slige foretagender på snart enhver måde med monopoler og andre begunstigelser. Vestindisk-guineisk kompagni var i besiddelse af de vestindiske øer St. Thomas og St. Jan, hvortil 1733 føjedes St. Croix. Alle tre blev 1755 købt af staten, og navnlig i de følgende år var der store muligheder for den neutrale danske handel under søkrigen mellem England og Frankrig. Især sukkerhandelen og sukkerproduktionen blev af betydning. Samtidig havde staten dog overtaget kompagniets store sukkerraffineri, hvis bygninger i 1730 blev opført på hjørnet af stranden og Lille Torvegade, og som fra 1763 kom i den store finansmand og minister Schimmelmans besiddelse. Kompagniets grund strakte sig ud til Grønnegaards havn, hvor 1756 lå kaptajn Grams plads.

På den anden side Grønnegaards havn lå den store tømmerhandler og grosserer Jan van Ostens plads, opfyldt i henhold til kgl. bevilling af 1747, og i lighed med Grams plads udnyttet som skibsværft. Den kan nu genfindes som matr. nr. 58, beslaglagt af B & Ws maskinhal ud imod havneløbet.

Der var ligeledes skibsbyggeri på Applebys plads ved Langebrogade. Men her var reberbanen det mest fremtrædende. Peter Appleby, der 1737 blev indkaldt til mesterreblager på Holmen, fik allerede to år efter bevilling på selv at fremstille den slags tovværk, man ellers måtte importere. Fortidens reberbaner lå almindeligt langs volden, hans altså også, men den kom under tag i den 600 alen lange, grundmurede og teglhængte bygning, der siden blev Holms huse.

Det største af alle datidens skibsværfter var Andreas Bjørns, bogstaveligt talt fra grunden af hans eget værk, som det blev anlagt på helt nyt terræn, opfyldt dels ved den jord, der blev udgravet ved dokkens anlæg, dels ved renovation! Så at „man med allerstørste forundring så efter en kort tids forløb her anlagt ikke alene en ypperlig kølhalingsplads til beskadigede skibes kalfatring og reparation, men man så også af agent Bjørn anlagt et skibsværft,

For enden af Wildersgade fører Wildersbro over til Wildersplads, opkaldt efter en tidligere ejer af denne. Men det var Andreas Bjørn, som først anlagde såvel plads som bro.

hvor adskillige store skibe af vestindiefarere bleve ny-bygte af ham og løbe af stablen.“

Her blev også bygget orlogsskibe, og da „Københavns slot“ på 44 kanoner blev søsat i 1741, digtede Morten Seehus:

Se, kongens borger-bjørn, dog uden bjørne-nykker,
en bjørn, som hjælper til og ingen undertrykker,
en bjørn, som landets vel i kongens gerning ser,
en bjørn, som slet gevinst i hjertet kun beler.

Andreas Bjørn blev da også på alle måder støttet af regeringen, med kontante penge som med privilegier og friheder. De smede, som arbejdede for ham, skulle ikke være i lavet, og alle søfolk og håndværkere, som boede på værftet, blev fritaget for ethvert borgerligt ombud. Værftet var næsten en hel by: „Alle disse bygninger af pakhuse og våninger til værfternes betjenter, skibs-tømmermænd, ankersmede, klejnsmede, kompas- og sejlmagere og andre arbejdere give en smuk anseelse af en liden forstad.“

Værftet roses som byens „første partikulære skibsbygger-fabrik.“ Hidtil havde byen ikke haft noget „almindeligt skibstømrerværft af sådan bekvemhed eller vigtig importance og indretning som dette . . .“

Mindre økonomisk betydning havde det, at Bjørn genoplivede „Det ældgamle danske compagnis broderskab“, som i en kortere årrække, inden det flyttede til Vesterbro, havde sin skydebane på Bjørns plads eller Bjørnsholm.

Det er egentlig uretfærdigt, at det i vore dage hedder såvel Wildersgade som Wilders bro, for slet ikke at tale om Wilders plads. Det var naturligt Bjørn, som først byggede broen, ved hvilken der stadig ligger et af husene fra hans tid, men Bur-Wains maskinhaller i jern og cement har unægteligt taget luven fra de gamle maleriske bygninger, og det grønne præg, som endnu for ikke så mange år siden herskede bag bolværkerne ud mod kanalen, er nu helt forsvundet.

Bjørns private bolig lå på selve Christianshavn, i Strandgade mellem Baadsmundsstræde og kanalen, hvor hans store røde gård stadig ses, lidt ændret ved en senere tilbygning og nu uden den i hans tid uundgåelige kvistgavl. Gården blev efter hans død 1750 købt af justitsråd Thygesen, mens pladsen og værfterne først 1762 blev solgt til mægler Carl Wilder.

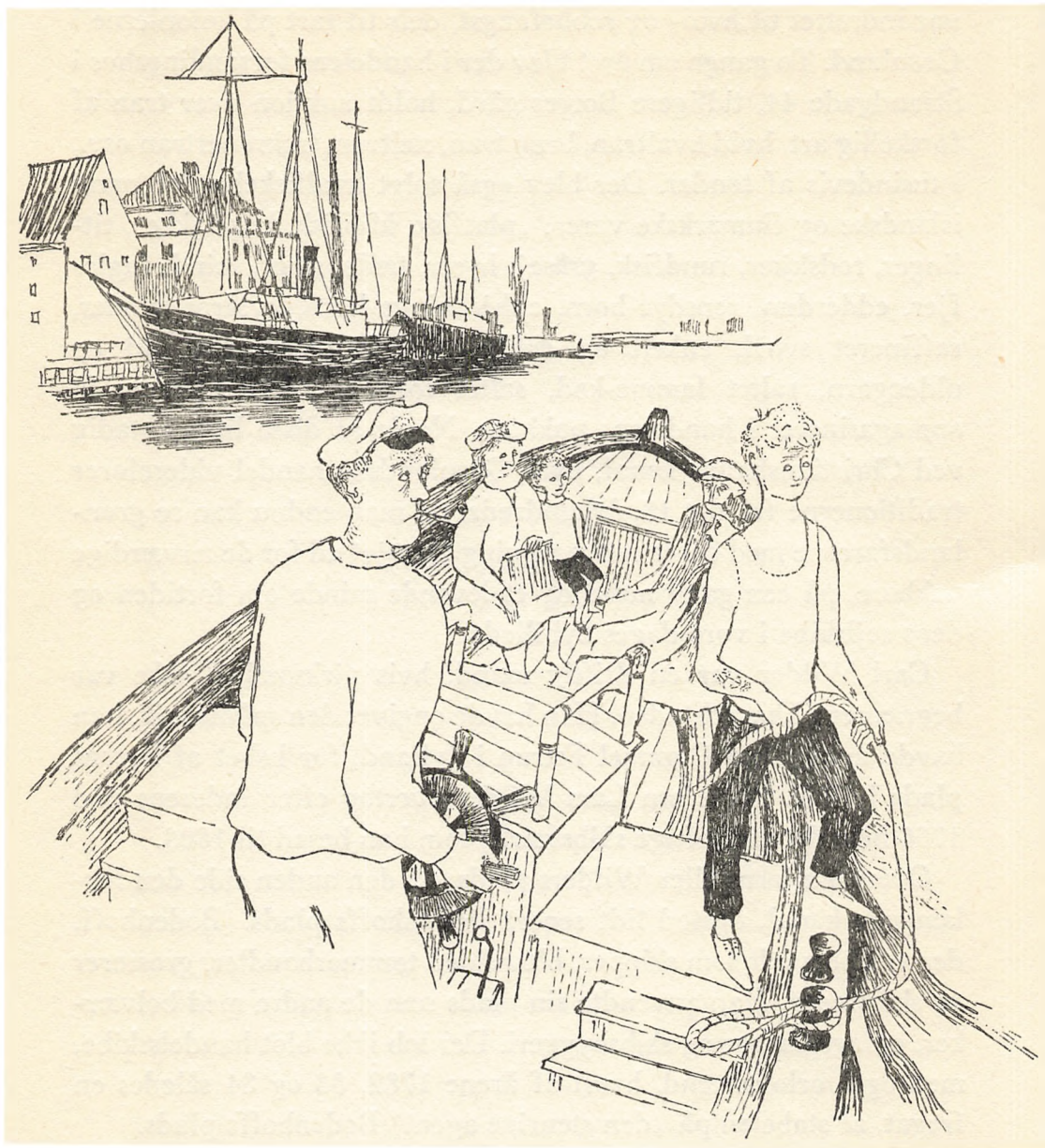
En del af Bjørns plads var imidlertid allerede inden hans død overgået til det af ham selv og en anden christianshavner, borgmester Holmsted, samt Holmens chef, admiral Suhm, stiftede Almindelige handelskompagni, hvis æra imidlertid blev kort, og dets område kom i stedet for til at give plads for Den islandske og finmarkske handels plads og værfter med pakhuse, bygninger og tranbrænderier. Denne handel, såvel som Den grønlandske og færøske, havde været underlagt kompagniet uden at kunne hindre dets tilbagegang. Det officielle navn på det hele samlede foretagende var nu Den kgl. grønlandske, islandske, finmarkske og

færøske handel. Ved sammenslutningen i 1781 ejede Den islandske-finmarkske handel 47 og den grønlandske 19 skibe, som dels var indrettet til hval- og robbefangst, dels til fart på kolonierne i Grønland. To gange om året blev der i handelens forsamlingshus i Strandgade 44, tidligere Borres gård, holdt auktion over tran af forskellig art, hvid hvaltran, brun tran, sæltran, trekronertran osv., i tusindevis af tønder. Der blev også solgt hvalfiskebarder, samt islandske og finmarkske varer: „plاتفisk, klipfisk, klipnakker, titlinger, rodskjær, rundfisk, gråsej, hyser, tælle, smør, skind, fuglefjer, edderdun, rensdyr-horn, enhjørninge-horn, hvalros-tænder, raffineret svovl, enkelt og dobbelt bånds uldengods, uld og uldengarn, saltet lamme-kød, saltet torsk . . .“, hvilke varer lå opmagasineret i handelens pakhuse. Nogle af disse ligger stadig ved Christianshavns kanal, hvor Grønlandske handel viderefører traditionerne fra det 18. århundrede, og man endnu kan se grønlandsfarerne med deres ranke rigning fortøjet ud for de ærværdige pakhuse, på een gang nutid og et levende minde om fortiden og dens sejskibe i vore dages bybillede.

Carl Wilder var en driftig mand, hvis virksomhed ikke var begrænset til hovedstaden. Han havde opgivet den spånfabrik, han havde anlagt ved Gammel Estrup i Jylland, før købet af Bjørns plads i 1762. Hans søn Lars Wilder overtog efter faderens død 1766 hele det vidtløftige skibsværft, som han besad til 1803.

Overfor Bjørns eller Wilders plads, på den anden side den forlængede kanal, opstod lidt senere Bodenhoffs plads. Bodenhoff, der var begyndt som skipper, blev siden tømmerhandler, grosserer og skibsreder. Han anvendte sin plads som de andre med bolværker, oplagspladser og skibsbyggeri. Der løb ikke blot handelsskibe, men også orlogsmænd, hvert af årene 1782, 83 og 84 således en fregat, af stabelen på „den stenrige agent“ Bodenhoffs plads.

Forholdet var iøvrigt nær blevet det, at byens tømmerhavn var blevet etableret på Christianshavn, ved Applebys plads, hvor van-

Øpankrede grønlandsfarere i kanalen genkaller svagt erindringen om sejskibenes store tid.

det endnu stod op mod henved de to trediedele af den lange reberbane. Tømmerpladserne havde hidtil ligget langs nuværende Toldbodgade, mellem denne og havnen. For det nyindrettede flådeleje var de brandfarlige oplag imidlertid et altfor ubehageligt naboskab, og dertil kom at man o. 1750 også havde anlagt den fornemme Frederiksstad, Amalienborgkvarteret. En stor kommission med Københavns kommandant, general Numsen, som formand blev nedsat for at give forslag til den nye tømmerhavn.

Magistraten havde peget på flere muligheder for placeringen af de nye pladser: ved Østervold, „hvor enkedronningens køer græsse“, ved kalkbrænderiet, i Dronningens Enghave, i den kgl. materialgård eller ved Applebys reberbane. At den nedsatte kommission skulle vælge stedet, således at byen blev udvidet og større, og at det som blev fyldt op, kom indenfor voldene, gjorde ikke opgaven lettere. Det kom der nu ikke heller noget ud af, selvom oberst Gedde udarbejdede en plan, efter hvilken tømmerpladserne skulle lægges ved Langebro, på Københavnssiden, ud fra Rysens bastion, og befæstningen både på Københavns- og Christianshavnsiden i en stor bue føres udenom dem. Det vandt intet bifald hos kommissionens medlemmer, „da det ville standse den rapide strøm i havnen, og dermed bidrage til dens forurening, bringe flåden og skibene til forrådnelse ved at holde det tilløbende ferske vand tilbage i havnen (hvorpå Kronstadt i Rusland kan tjene til et stort og kendeligt eksempel), og befænge havnen med orme, hvorhos opfyldningsomkostningerne ville blive utroligt excessive.“

Nej, så måtte man hellere dele projektet og udvide buen udenfor Øster- og Vesterport, hvor der skulle opføres fremskudte voldlinjer, og lægge tømmerpladserne ved Dronningens Enghave. Det første skete aldrig, derimod det sidste, og tømmerpladserne lå til ned i det 19. århundredes slutning omtrent, hvor nu Tietgensgade løber.

For Christianshavns vedkommende blev resultatet kun, at de tre tømmerpladser, som her var, nemlig på von Ostens og Bjørns plad-

ser, samt hos købmand Brechwoldt i Overgaden, blev nedlagt som farlige for både flåden og dokken, søtøjhuset og laboratorierne.

Med anlægget af pladserne og de store virksomheder, som trivedes på dem, var Christianshavn blevet centrum for den københavnske skibsfart og udenrigshandel. Christian IV kunne glæde sig i sin grav! Hans Christianshavn var endelig blevet, hvad han havde villet. Det betød jo intet, at „pladserne“ var færre og større end hans „privathavn“. Desto mere storstilet var virksomheden, som udfoldede sig.

Christianshavn havde sin store andel i, at København, da staden ville optage sit første lån, udbudt 1760 i Genua, kunne betegnes som „en af de florissanteste stæder i Norden, såvel i henseende til det indianske kompagni som til dens kommerce, der har bredt sig i det middellandske hav og i alle verdensdele.“

Det indianske kompagni? Asiatisk kompagni! Det er ikke omtalt i det foranstående, og det er endda kronen på værket, når der tales om den christianshavnske storhandel i det 18. århundrede.

Drømmen om de fagre riger, om guld og usandsynlige rigdomme, der kunne hentes fra de fjerne exotiske kyster, har fra gammel tid drevet eventyrlystne og driftige folk på langfart, og var i det hele baggrunden for den beskyttelse, de monopoler og den statsstøtte, som i merkantilismens periode blev ydet personer eller selskaber, der ville drive sejlads på hine fremmede kyster. Alt fra Christian IVs tid vajede det danske flag over fortet Dansborg i Trankebar, og forbindelsen blev opretholdt, om ikke altid lige intenst og med lige stort udbytte. Flere christianshavner nævnes gennem tiden i forbindelse med Ostindisk kompagni i dets forskellige ældre skikkelser, blandt dem Cort Adelaer, hvis søn Sivert en overgang var guvernør på Dansborg. Det er ganske vist kun et bedrøveligt minde, at skibet „Christianshavn“ forliste på fart til Ostindien, men det skal næppe fejle, at et og andet fartøj også i ældre tid er sluppet velbeholdent hjem til Christianshavn.

Men det var først det 1732 stiftede Ostasiatisk kompagni, som fik sit hovedsæde på Christianshavn. De fornemme palæliggende bygninger i Strandgade er et minde om hin handelens storhedsperiode, såvel som det store pakhud mod havnen. Vist er der endnu liv på pladsen, og der losses og lades fremdeles ved bassin-havnen. Passagerbådene fyldes, som man før ikke kunne tænke sig. Der er alligevel stille mod dengang, kompagniet stod i sin glans.

„Det var en overordentlig virksomhed, som udfoldede sig på denne plet. På skibsværftet hamredes og tømredes der, skibe lossede og ladede ved slæbestederne, arbejdere baksede og tumlede med tønder, baller og kasser, fremmede købmænd og fornemme damer kom for at bese varerne, matroser sang opsange, vogne kørte ud med tunge læs, fra smedien og spanterummet drønedes det ud over pladsen, og oppe i kontoirerne arbejdede en hel stab af betjente ved bøgerne, førte korrespondancen eller udarbejdede sirlige skrivelser til indiske fyrster, med hvilke kompagniet havde eller ønskede at indlede forbindelse. Koncepten til et sådant brev begynder således: An den Würdigen und am Seligen Stuhl stehenden die Schönheit der hohen Gemeinschaft genieszende, mit der Gewalt eines Crocodillen im brausenden Meer begabten, wie ein Löwe vom Kriegs Wald stehenden und in der Armee an Geschicklichkeit sich auszeichnenden Oberhaupt Sidu.“

De var i virkeligheden selv fyrster, småkonger, direktørerne i palæet ved Strandgade, i hvert tilfælde ud ad til mod den store verden, næppe så meget inden døre, eftersom de skulle stå generalforsamlingerne til regnskab for deres ledelse af kompagniet. De var ikke enevældige, men udsat for kritik, til tider kritik af en ret voldsom karakter, for ikke at sige åbent oprør. Det gik langtfra altid stille af. Nej, palæet har genlydt af protester og skændsmål, mildest talt støjende møder.

Det kongelige octroyerede danske asiatiske kompagni blev stiftet den 12. april 1732, endnu før forgængeren var endelig likvideret,

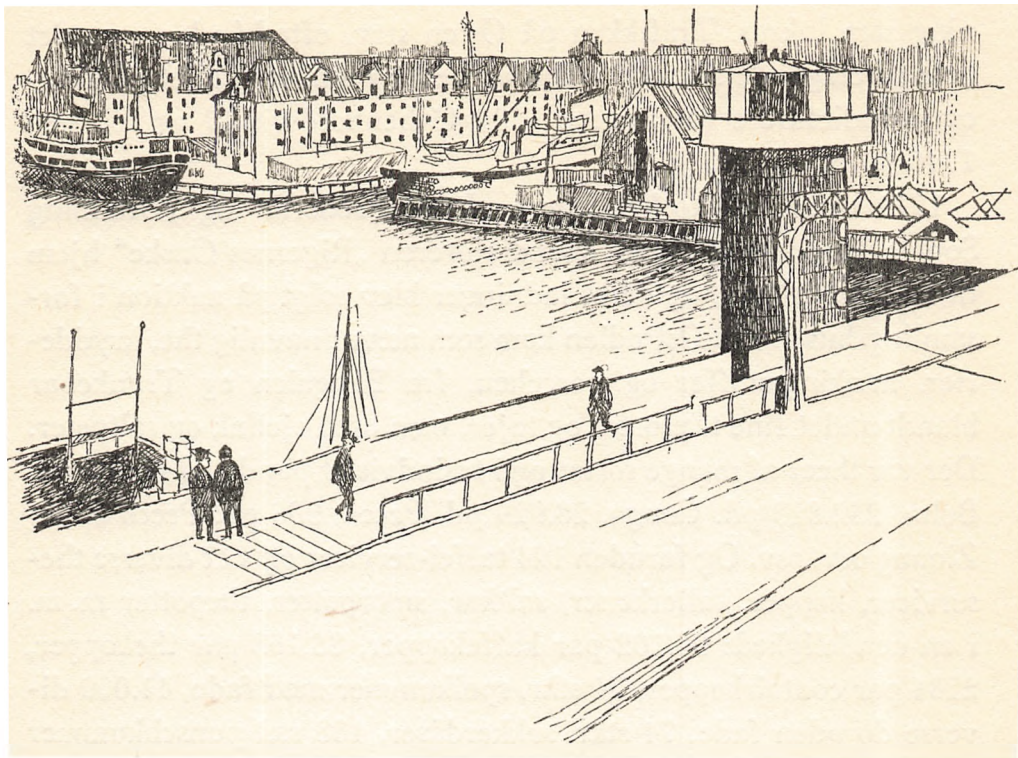
men det overtog dennes besiddelser staden Trankebar og kastellet Dansborg, fik eneret på al handel hinsides Kap det gode Håb og store toldlempelser. Det fik også tilladelse til selv at oprette nye fæstninger og handelspladser, ja, kunne i kongens navn slutte alliancer med fyrsterne i Indien eller andetsteds, samt om nødvendigt bruge våbnene til angreb såvel som til forsvar. Skibene, almindeligt fregatter, måtte være armerede også af hensyn til sørøverne. Det var dyrt at udruste de to-tre fartøjer, som kompagniet årligt sendte til Ostindien og Kina, men det var alligevel en god forretning.

Kompagniets grund i Strandgade blev udvidet, hvorved sæbederrenden, en kanal, der bag bebyggelsen ved Brogade fra havnen gik op til Strandgade, blev nedlagt, ikke uden protest fra Brogades grundejere, der nødigt ville miste denne „ikke ringe herlighed“. På pladsen blev der indrettet en „bankestok“ til bygning af nye skibe, og ud mod Strandgade blev i 1738 „forsamlingshuset“ opført.

Arkitekten er rimeligvis Philip de Lange, den kendte bygmester, som selv boede på Christianshavn. Han har været fuldt fortrolig med barokkens pompøse virkemidler, ikke mindst hvad angår den efter danske forhold overdådigt og rytmefast komponerede facade, og navnlig midterpartiet, der krones af den halvrunde fronton med relieffer af husets og selskabets skytsånder, Neptun og Hermes, havets og handelens guder.

Barokken præger også det store pakhus mod havnen, opført en halv snes år senere af en anden af tidens kendte arkitekter Nikolaj Eigtved, for en gangs skyld en indfødt dansker, ligesom byggematerialet var kalksten fra Saltholm. Det er med sine fire stokværk og hele kubiske fylde en af Christianshavns mest monumentale bygninger.

Forsamlingshuset lå oprindeligt alene ud til gaden, og først langt senere, i 1781, blev pendanten opført. På sin vis en attrap. Dets

Fra den nye Knippelsbro ser man imod Asiatisk kompagnis tidligere plads med Eigtveds store pakhus, bygget af kalksten fra Saltholm.

identitet med det ældre palæ røber ikke, at det i virkeligheden er et pakhus og førstesalen oprindelig udnyttet som spanteloft.

På kramkammeret blev det efterhånden mode, at Københavns kavalerer, fornemme damer og købmænd mødte op for at se på de hjemkomne herligheder. Hvis de ikke selv havde karosse, kunne de tage en portechaise, en bærestol på en af de faste holdepladser, Kongens Nytorv, Vandkunsten eller Ulfeldts Plads. Taksten for en tur til Christianshavns Torv var en mark.

Det var i udstrakt grad luksusvarer, der blev hjemført, porcelæn, kinesiske og ostindiske tøjler, men også the — der netop var kommet på mode — og det i betydelige mængder. Der var selvfølgelig de jeronimusser, der betragtede denne nymodens thedrik-

ning som luksus. Trafikken på Østen steg, efterhånden som det hele foretagende svarede bedre og bedre regning. Tallet på kina- og ostindiefarere var i årene 1732-45 henholdsvis 17 og 15, men 1746-65 38 og 27.

1774 vendte de to kinafarere „Prins Frederik“ og „Dronning Sophie Magdalene“, samt ostindiefareren „Rigernes Ønske“ hjem til Christianshavn, og deres ladninger blev solgt på auktion i forsamlingshuset. Fra Ostindien kom som nævnt navnlig the, krydderier, nankingsstoffer og porcelæn, fra Bengalen og Trankebar blandt andet fine træsorter og tøj, men også sjellak og saltpeter. Der var theer af mange sorter og i tusindvis af pund: 1.742.675 pd. Bohn, 232.829 pd. Congo, 28.929 pd. Pecco, 936 pd. Pecco Ziou-Zioug osv. osv. Og foruden 124 taffel-servicer og 122 diverse the-servicer, kopper, tallerkener, saltkar, smørpotter, thepotter m. m. i en uendelighed: 96.102 par kaffekopper, 88.168 par thekopper, 2284 par contoirkopper, 74 stkr. spølkummer med fade, 41.060 diverse do uden fade, 74 stkr. sukkerdåser, 188 sæt punschkummer à 5 og 3 stkr. på sættet osv osv.

Det løb op i penge altsammen, salgssummen for, hvad der blev bortauktioneret i de sidstnævnte 20 år til godt og vel 24 millioner rigsdaler, men heraf blev varer for næsten 20 millioner udført, almindeligt over Lübeck.

Der skal ved enkelte ekspeditioner være tjent op til 58 procent, og aktionærene siges at have fået gennemsnitligt sådan noget som 20 procent i udbytte. Frederik V, der havde 76 aktier, betalte i sin kongetid som aktionær o. 930.000 rigsdaler i tilskud til udrustning og anskaffelse af forskellige fartøjer, men fik foruden summen tilbage tillige et overskud på henved 380.000 daler.

Det er ikke her stedet at komme nærmere ind på udviklingen gennem tiderne. Omtales må dog de bråvallaslag, der som allerede antydet har raset indenfor palæets mure. Første gang var, da der i 1772 som følge af en ny oktroj også skulle vedtages en ny konven-

tion eller vedtægt mellem interessenterne. Oppositionen — flertallet gik imod det nedsatte udvalgs indstilling og fik på en stormende generalforsamling valgt nye direktører. Af de fire handelskyndige var de to christianshavnere, konferensråd Fabritius og John Brown. Men et år efter, at denne strid var sluttet, opstod en ny, og det så ud til, at kompagniet skulle opløses i splid og uenighed. Der var en overgang to sæt direktører. Det ene måtte, som valgt på en ulovlig generalforsamling, sluttelig vige pladsen. Vedtægten blev imidlertid først vedtaget i 1778, efter at staten året før havde overtaget alle kompagniets ejendomme, etableringer og lagre i Indien.

Året 1783 var skuepladsen for en ny skandale. Det blev opdaget, at tre af selskabets mest betroede embedsmænd, „justitsdirektør“ Haaber, bogholder Christoffer Battier og kasserer Jakob Holm havde besveget det for ca. 675.000 rigsdaler. Det kom til nye stridigheder, og man ville gøre ansvar gældende overfor direktionens fire medlemmer, blandt dem Fabritius. Men kongemagten lagde sig imellem. Direktørernes gamle handelshuse måtte ikke lide skade, de bar ikke blot landets almindelige kredit, de var også til gavn for kompagniet selv.

Og da interessenterne ikke ville slå sig til tåls med den ordning, der var foreslået fra statens side, indfandt selve regeringschefen Høegh Guldberg sig på kompagnihuset, hvor interessenterne efter kgl. ordre var indstævnet til generalforsamling. Guldberg oplæste en kgl. påmindelse, typisk for ham, der havde affattet den, og for tiden, med dens faderlige, halvt truende, halvt overtalende tone:

„Hvem af Eder elske vi ikke? Hvem sørge Vi ej for? Hvem beskytte Vi ikke? Hvor mange hjælpe Vi? Hvor mange have Vi forfremmet? Og til denne forsamling af børn skrev Vi i en trang tid under en stor forvirring det kærligste brev, et brev fra ende til anden ømt, endog for eders stemmefrihed! Og til svar herpå, skal Vi have en sådan løn! Men nu ser I til *kongen!* Ere I da ikke under-

sætter? Er kompagniet ikke i Vort land? Ikke under Vort souveraine herredømme? Have Vi ved vores oktroy gjort generalforsamlingen uafhængig af Os?“ osv osv.

„Vi have altid, som hele landet ved, med al nåde været og er endnu kompagniet bevågen, dog at det aldrig må komme Vores højhed så nær som denne gang. Interessenterne vogte sig for denne helligdom.“ osv. osv.

Så megen svulst og — så megen strength. Man fristes til at sige viel geschrei und wenig wolle! I betragtning af der egentlig kun skete det, at kongen stod ved sit løfte om at ville betale hele den sum, direktørerne eventuelt blev dømt til at udrede, naturligtvis med fradrag af den dækning, der var i de tre skyldiges boer. Var der egentlig andet for interessenterne at gøre end at takke for den kongelige nåde?

Men enden var ikke endda. Da regnskabet skulle gøres op, viste der sig andre uregelmæssigheder, som direktionen også måtte have ansvaret for. Det kom til offentlig pennefejde og processer, indtil Guldbergs død fik de tre direktører til at søge forlig. De nøjedes med ialt at betale henved 58.000 rigsdaler, og det var ikke mindre billigt sluppet, fordi kommissionsdommen siden gik dem imod.

Af de tre bedragere havde direktøren druknet sig, mens Battier var flygtet. Den utro bogholder kom dog med lejdebrev tilbage til København for at hjælpe ved sagens opklaring og gik frank og fri i staden to år til ende, endda med diæter, før han atter rejste. Kasserer Jakob Holm sad 14 år i fængsel, fordi man mente, at han havde stukket betydelige pengesummer til side.

Omtales må endnu, hvorledes Salys rytterstatue af Frederik V havde kostet Asiatisk kompagni næsten en halv million rigsdaler, mens kongen slap med at betale 55.000 for den statue, han rejste til ære for sig selv. Det var kompagniets præces, kongens favorit, greve A. G. Moltke, der foreslog, at selskabet som tak for de „høj-kongelige store og uskatterlige velgjerninger“ skulle betale opsæt-

ningen af statuen, og participianterne gik gladeligt med dertil, uden at vide, hvad de indlod sig på.

Arbejdet trak i langdrag og slugte den ene store sum efter den anden. Saly blev beskyldt for med vilje at trække sagen ud, og man måtte højtideligt på en generalforsamling vedtage en undskyldende udtalelse. 11 år efter at kompagniet havde givet sit løfte, fandt støbningen endelig sted. Man undte sikkert Saly de klø, broncestøberen gav ham på åben gade, fordi billedhuggeren havde kritiseret støbearbejdet. Regningerne blev ved at strømme ind i Strandgade. Endog gitteret omkring statuen måtte kompagniet betale, tre år efter at den i al stilhed var afsløret 1771. Saly havde til slut anmodet om en gratifikation på 50.000 livres, men kun ved at bruge al deres overtalelsesevne fik direktørerne, blandt dem atter Fabritius og Brown, interessenterne til at bevilge ham 8000 rigsdaler én gang for alle.

Det blev regnet ud, at statuen havde kostet lige så meget som hvis den havde været af massivt sølv, eller henved fjerdedelen af, hvad det havde kostet at opføre Christiansborg slot, hvilket atter vil sige lige så meget som fjerdedelen af alt Sjællands hartkorn var værd!

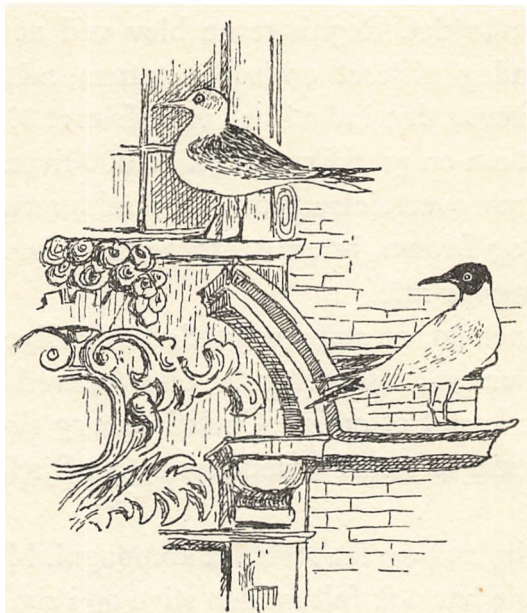
Æren kunne ingen tage fra Asiatisk kompagni. Men en og anden af interessenterne har nok følt galden stige op i sig, hver gang han så den lille gibsmode af monumentet, som Saly inden sin afrejse skænkede kompagniet, og som kom til at stå i forhandlingssalen.

At selskabet havde råd til at betale de formidable udgifter er naturligvis et tegn på dets velstand.

„Afvejen for en kinafarer“, hed det da også, når blot en af kompagniets matroser kom hen ad gaden! Velstanden kom selskabets funktionærer til gode, naturligvis i første række superkargoer og officerer. Foruden gager og ducører havde såvel officerer som mandskab indtægter ved deres „føring“, hvad de bragte med sig fra de fjerne lande. Men her gjaldt for en gangs skyld ikke det gamle

ord om de små og store tyve. Her var det almindeligt de store, der blev hængt op, når de søgte at bringe for meget i land, mens man så igennem fingre med matroser og bådsmand.

Kompagniet trivedes fremdeles, mod slutningen af århundredet, under de stigende vanskeligheder dog med skiftende udbytte.

PATRICIERGÅRDE OG BORGERHUSE

I I

DET er virkelig sagt om Christianshavn, at „den savner det forskjønnelsesmiddel, de to store ildebrande 1728 og 1795, som så uendelig har opflinket og pyntet på det gamle Kjøbenhavn, men som ikke strakte sig til Christianshavn.“

Ja, man har sagt det, men det er længe siden. Og nu vil man i hvert fald kun godtage det faktum, at byen ikke blot blev skånet for den første brand i 1728, men også for den anden i 1795. At den heller ikke blev berørt af det engelske bombardement i 1807, har ligeledes bidraget til at bevare så meget af bydelens gamle præg.

Alligevel har Christianshavn ikke så gammelt et udseende, som man egentlig skulle tænke sig. Endnu på Frederik Vs tid — omkring 1750 — „havde man her Christian den Fjerdes og Frederik den Tredies tidsalder lyslevende for sig. Intetsteds i byen fandtes flere gammeldags borgerhuse, beskedne men nette bindingsværksbygninger med svaler og trapper, med snitværk på bjælkerne, årstal og bomærker eller med gudelige sentenser og tankesprog, med umotiverede krinkelkroge og overflødig plads, huse, der snarere syntes opført efter ejerens tilfældige lune end efter en bestemt plan.“ Er denne beskrivelse rigtig, så er forholdet i dag det, at den ældre bebyggelse på Christianshavn i altovervejende grad er præget af det 18. århundrede, hvis ikke af det nittende!

Og det kommer naturligvis først og fremmest af, at den sidste halvdel af det 18. århundrede var en livlig byggeperiode, og fordi det er nutidens velsituerede ejere forbeholdt at genopfriske fjernere tiders stilpræg.

Det gælder endda eller gjaldt også den allerældste del af bebyggelsen, de gamle huse fra bydelens første dage, fra Fjerde Christians tid.

Bymatadorerne i det 18. århundrede forstod ikke at værdsætte gammeldags romantiske boliger, og det gjorde da forresten heller ikke den mere jævne befolkning.

Appleby, Bjørn, Brown, Fabritius, Holmsted — det er navne, som allerede er nævnt i det foregående og som dér sagt havde god klang i deres samtid, god kontant klang, kan man gerne sige. Til dem kan føjes andre af samme kvalitet, Behagen, Wewer, Lycke. Som navnene i sig selv viser, var det endnu mænd af fremmed herkomst, hvis ikke udenlandsk fødte, der tildels beherskede udviklingen. Appleby var englænder, Brown skotte, Behagen født i Hamborg osv. Dertil kommer endda de industrifolk, som måske ikke var så store matadorer, men alligevel gjorde deres indsats: Wasserfall, Essington, Zöllner osv.

Forrest blandt fabrikherrene må imidlertid nævnes en god dansk mand, Frederik Holmsted, ikke blot selv industridrivende og magistratsperson, borgmester, men også kommitteret i kommercekollegiet, datidens handelsministerium. Han beskæftigede omtrent 300 arbejdere i sit eget store linnedspinderi på Christianshavn og kunne udfra egen erfaring sige dem imod, som ville hævde at danskerne var uegnede til „manufakturgerning“. De indkaldte udlændinge så han på med al mulig skepsis, som for størstedelens vedkommende: „et liderligt og gudsforgåent folk og en del, som giver sig ud for mestre og store entreprenører, de rette opdrækkere og svatsere . . .“ En af disse indvandrede, Lübeckeren Engelbrecht v. Steege blev dog siden teknisk leder ved Holmsteds eget væveri,

da det en årrække var overtaget af hovedaftageren, Vestindisk-guineisk kompagni. Der var da 35 væve i gang, opstillet rundt omkring hos ialt 5 mestre, som besørgede vævningen af det spundne garn. Sådan var de tiders fabriksdrift ofte organiseret. Holmsted havde imidlertid selv haft 24 væve på sin fabrik, men beskæftigede også arbejdere uden for denne.

Såvel kræmmerlavets lærredsfabrik som dets uldmanufaktur — på den grund, hvor Wildersgades kaserne siden lå — trivedes begge igennem en årrække, og ligeledes en klædefabrik fra 1734, der talte Holmsted og Feddersen fra Strandgade blandt stifterne, men kongehusets medlemmer og andre fornemme folk mellem interessenterne. Den fik statstilskud til indkøb af maskiner og til indforskrivning af udenlandsk arbejdskraft, såkaldte „spanske vævere“. Efter en dårlig leder, englænderen William Dyck, fulgte hans dygtige landsmand John Essington. Fabrikken, der lå på hjørnet af Overgaden og Sofiegade, måtte holdes oppe med statsstøtte, tilsidst blev den drevet for statens regning, og nedlagt 1771 i henhold til en bestemmelse udstedt under Struensees kortvarige regimente: fabrikker skulle ikke drives for kgl. regning og risiko.

Essington blev beskyldt for at give sine arbejdere for stor dagløn, mere end aftalt takst, og det samme sagde man om Johan Henrik Wasserfall, en af de kræmmere, der drev båndfabrikation i Dronningensgade 16. Grunden gik igennem til Prinsensgade. På hjørnet af denne og Torvegade havde hoflakerer Zöllner endnu 1756 sin virksomhed, en guldlæderfabrik, baseret på et kongeligt privilegium af 1726. I Prinsensgade lå også Johan Gottfried Baulers lærredsfarveri, og i naboskabet, nedenfor Lille Mølle og opført i tilslutning til denne Jakob Christian Schmidts „sirlige tapetseri-fabrik“. Privilegiet var 1727 givet to funktionærer ved Asiatisk kompagni, den ene ekvipagemester Svend Svendsen, Strandgade 32.

Sæbesyderierne såvel som sukkerraffinaderierne lå i den modsatte ende af bydelen, ud mod „stranden“. Iver Grønnegaards

sæbefabrik med tilhørende oliemølle i Brogade og Peter Fengers i Strandgade, i selveste Abraham Lehns tidligere gård. Den stod under bygning i 1763. Omtrent samtidig forsvandt den ældste sæbefabrik i kvarteret, den i Strandgade. Storkøbmanden Gisbert Behagen købte både denne ejendom og nabogården, og her indrettede han sit sukkerraffinaderi. Efter ophævelsen af det Vestindisk-guineiske kompagnis monopol opstod adskillige, og alle betalte sig storartet. I Brogade lå også kommerceråd Bortmanns, og firmaet Borre & Fenger havde et raffinaderi i Strandgade. Af samtlige raffinaderier i staden som i landet var det Schimmelmans, som havde den største omsætning.

Christianshavn og dermed hovedstaden fik sit første jernstøberi i 1769, startet af englænderen Thomas Potter på hans landsmand Peter Applebys plads, Engelskmandens plads, som den med fuld ret kunne kaldes. Privilegierne lød på fremstilling af jerngryder og i det hele taget på alt messing-, smede- og støbt jernarbejde. Potter var nu nok så meget reder og skibsbygger som jernstøber. Endnu omkring århundredskiftet var der kun 5-6 mand i arbejde i støberiet.

Potter byggede sig en fornem gård i Overgaden oven Vandet, hvor tidligere „Tobakspibefabrikken“ havde ligget. Dens æra var kort, desto flere dens ejere. 1747 havde Appleby tillige med en anden britte, Salomon Burton, fået eneret til at fremstille kridtpiber, lerpiber, som man dengang kaldte dem, og 10 år senere også forhandlingsmonopol for Sjælland med udsalg i flere købstæder. Alligevel kunne fabrikken ikke klare sig.

Det var ikke, fordi datiden ikke havde smag for tobak. — Trods alle moralisters præk røg langt størstedelen af befolkningen. Og Christianshavn var sådan set centrum for såvel tobaksindustrien som tobakshandelen. Det første i den forstand, at datidens mest omtalte tobaksspinderi siden 1743 lå i Strandgade. Indehaverne, de to jødiske brødre, Italiender Benjamin, siges at have drevet

en anset tobaksfabrik i Amsterdam gennem et halvt århundrede, inden de slog sig ned i Danmark. I en årrække fik de tilskud på tilskud, kautioner, lån og gaver, fordi man „mente at burde soutenere en fabrique, . . . der underholder og forskaffer mange fattige mennesker brød.“ Lige siden brødrene kom fra Holland, havde de bestandig klynket og klaget, og det så ikke ud til, at de var de velhavere, man havde tænkt sig. Alligevel fik de fremdeles støtte, og tilsidst kom foretagendet i bedre gænge. De havde da også før starten gjort sig til af, at de alene kunne tilberede sort tobak, som ellers kun Giesenbeck i Holland. Har de haft deres andel i, at København dengang var kendt for Rosenborg, Rundetårn og — snustobak?

Deres fabrik lå i Strandgade 28, ved siden af Holmsteds i nr. 26. Han har på nært hold kunnet ærgre sig over at se, hvordan naboerne malkede statskoen. Mon det forresten var i deres gård, som gik igennem til Kongensgade, at den synagoge lå, der 1783 skal have været i gaden?

Brødrenes gård i Strandgade, det gamle gavlhus, som Sivert Grubbe i sin tid havde bygget, stod endnu, da de kom til byen, overalt „ziret med stenhuggerarbejde“. Måske har det allerede været d’herrer Italiender, der lod den brogede facade pudse over, så den bedre faldt i den nyere smag, den som netop i den samme periode satte sit præg på også de andre patriciergårde — i Strandgade som andetsteds på Christianshavn.

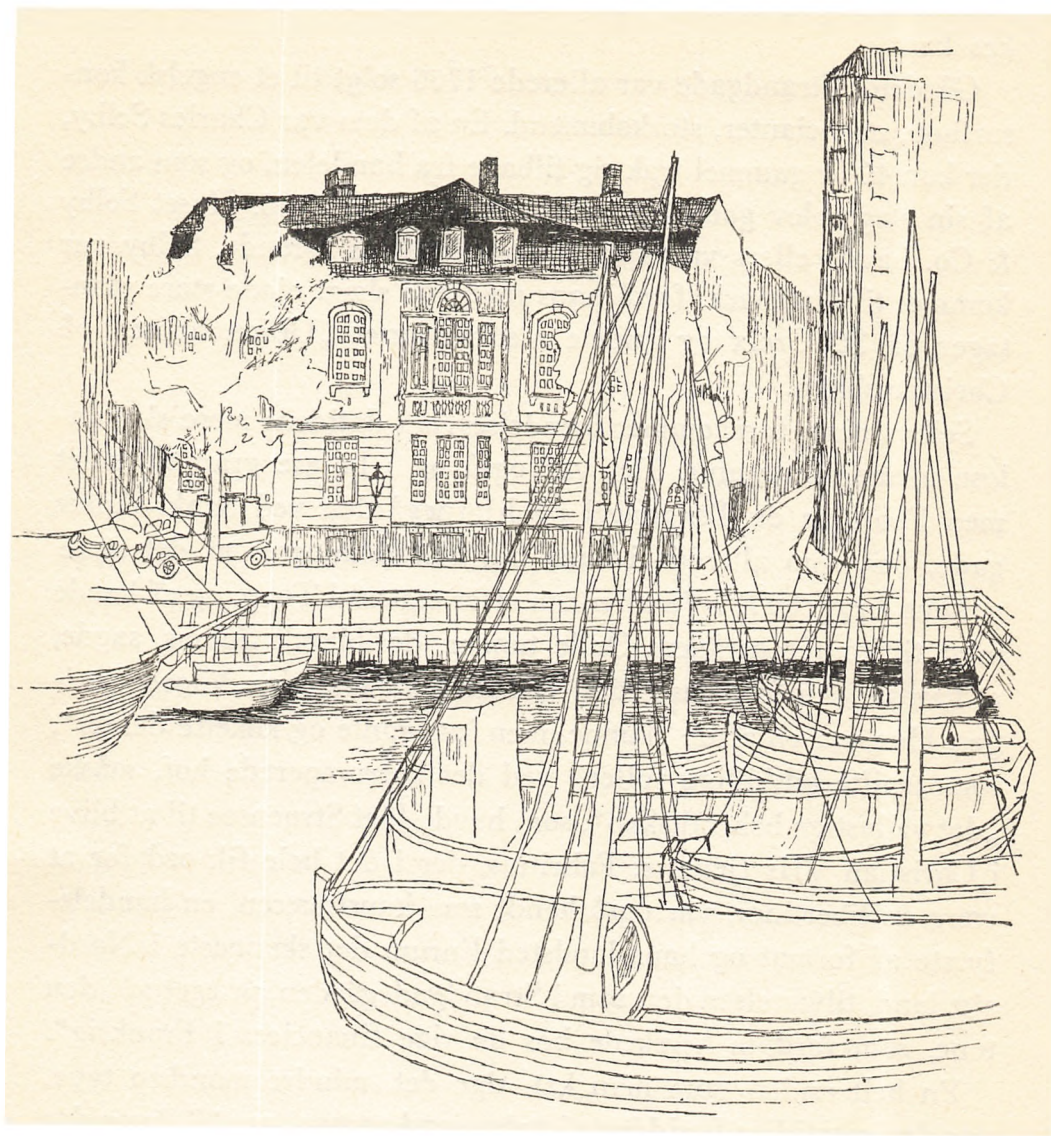
I Overgaden oven Vandet ligger tre af Christianshavns mest karakteristiske borgerhuse fra sidste halvdel af det 18. århundrede, alle nybygninger, i modsætning til de fleste i Strandgade, der blot blev radikalt moderniseret. Ældst er nr. 6, Stanleys gård, og i sin oprindelige skikkelse har den også været den mærkeligste, dengang kun med én etage over kælderen, bortset fra et pavillonagtigt midterparti, komponeret om det palladianske vindue, et typisk engelsk islæt. Bygherren var da også af engelsk afstamning, bil-

ledhuggeren, professor ved Akademiet Simon Carl Stanley, født i København af britiske forældre, men ikke nogen betydelig kunstner. Sønnen Carl Fr. Stanley var kunstnerisk set af større format, uden at det førte til noget godt. Han endte som en forhutlet stakkel, der gik rundt og slog gamle venner for en skilling. Palæet havde han o. 1770 måttet sælge til naboen Peter Appleby.

Det var jo navnlig i Strandgade, at handelsmagnaterne boede. Ikke blot har næsten samtlige gadens ejendomme haft interessante beboere, de har næsten også allesammen arkitekturhistorisk interesse.

Bygningerne fra Christian IVs tid fik rigtignok deres oprindelige præg noget udvisket i det 18. århundrede. Det gjorde også Jokum Irgens gård i Strandgade nr. 44. Man kan endnu under pudslaget på det ældste forhus se spor af den oprindelige kridtstensdekoration, både bånd og hjørnekvadre. De andre bygninger er yngre, tilføjet af grosserer Peter Borre, af det store handelsfirma Fenger & Borre. Han førte kun hus i Strandgade om vinteren. Sommeren igennem var han på sit landsted, Sofiehøj i Nærum. Borres formand havde været stiftamtmanden over Island og Færøerne, H. Ochsen, og hans efterfølger blev staten, der lavede gården om til kaserne.

I naboejendommen ved kanalen, Bjørns gamle gård, Strandgade 46, fik forhuset sit nuværende udseende ved en ombygning i 1760. Formodentlig foretaget af „justitsråd Thygesen“, Emanuel Thygesen, der afstod gården for at blive herremand i Jylland, mens hans efterfølger, „justitsråd Rothe“, blev borgmester i København. Så ganske uforskyldt — Struensee, der egenmægtigt udnævnte en ny magistrat, tog fejl af ham og en broder! Tyge Rothe gjorde sig mindre fordelagtig bekendt ved at udsende et skandskrift imod Struensee! Efter hans Fald! Det var holdt i hans sædvanlige overeksponerede stil, som selv datiden fandt komisk. Men Rothe var en mand med mange interesser, genialske om ikke genial, „en for-

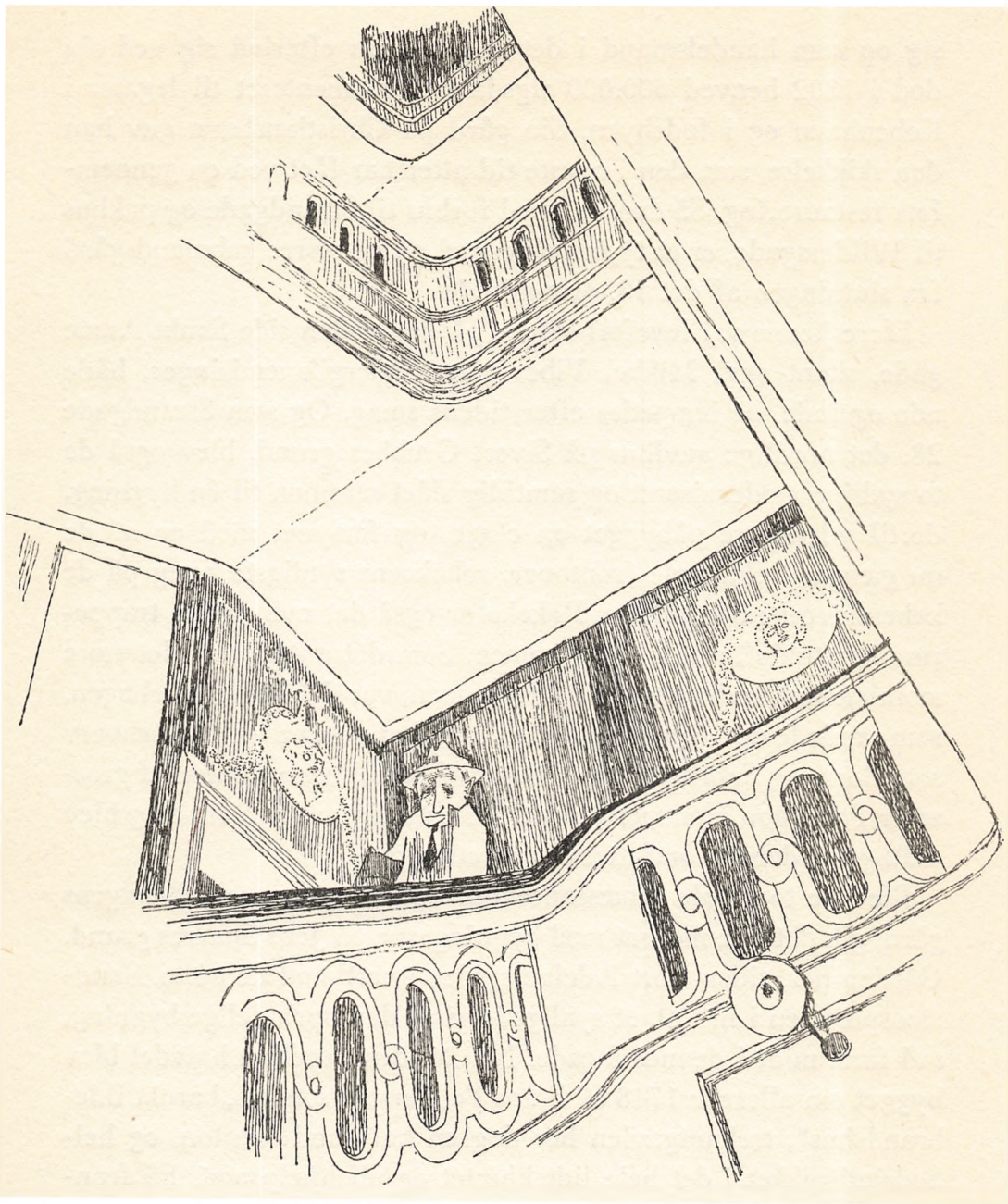
Den fornemme Stanleys gård er som følge af sin bygherres afstamning præget af engelsk byggemåde.

rykt Grundtvig“ har man kaldt ham. Hans hyldestdigt til konen ved hendes død, „Karen Bjørns Minde“, er så svulstigt som tænkes kan.

Gården i Strandgade var allerede 1766 solgt til et engelsk konsortium, negocianter, storkøbmænd. En af dem var Charles Selby, der kun 40 år gammel trak sig tilbage fra handelen, og som andre af sin slags blev godsejer, udnævnt til baron 1796. Huset Selby & Co. havde ellers været et af hovedstadens førende. Selby var kommet til Danmark, fordi hans mødrene slægt ejede store plantager på St. Croix og andele i sukkerhuset „Union house“ på Christianshavn.

Selbys navn forekommer hændelsesvis i datidens mere skandaløse memoirelitteratur. Det var også og i højere grad tilfældet med Fabritius de Tengnagel på hjørnegården ved Sankt Annæ gade, der, som allerede i hans tid, helt domineres af det store pakhus, bygget 1777-78 af enken efter etatsråd Topp, og af hende solgt til konferensråden. Onde tunger, deriblandt Suhms, sagde, at han fik den fornemme titel ved sin maitresse, fru Bülow's intriger. Hun var en af de „kønne, men intrigante og kokette damer“, som „spilte adskillige ruller“ ved det korrumperede hof, måske „det vellystige bekendtskab“, som havde fået Struensee til at blive i Christian VII's tjeneste. Fabritius, der i det hele fik ord for at være en libertiner, var også kendt som kunstmæcen, en handelsfyrste af format og hans landsted Enrum det skønneste i Nordsjælland, tilværelsen der, som i Strandgadegården, præget af „den tone, som fordem herskede hos de rige financiers i Frankrig“.

En helt anden, som man kan sige det, mindre mondæn type, var den samtidige besidder af naboejendommen, nr. 36, hvor der på ingen måde trivedes så storslået selskabelighed. Til gengæld er denne ejers navn velkendt også i vore dage, idet det blev båret af stifteren af de Brockske handelsskoler. Født i Randers flyttede købmandssønnen Niels Brock i 1756 til hovedstaden, hvor han slog

Rokokopræget trapperum i Behagens gård, Strandgade 26.

sig op som handelsmand i det større. Han efterlod sig ved sin død i 1802 henved 600.000 rigsdaler, testamenteret til legater i København og i fødebyen. Sin gård på Christianshavn gav han den skikkelse, som den i nyeste tid atter har fået ved en gennemført restaurering. Så den nu, med forhus til Strandgade og pakhus til Wildersgade, er et typisk eksempel på en større købmandsgård fra slutningen af det 18. århundrede.

Mere jævne var levetilstandene på den anden side Sankt Annægade, skønt også Mikkell Vibes gård undergik ændringer, både ude og inde, og lempedes efter tidens smag. Og som Strandgade 28, det nordlige gavhus på Sivert Grubbes grund, blev også de to sydlige moderniseret og samtidig slået sammen til én bygning, dertil yderligere påbygget en etage, og forsynet med en af de nu gængse trekantede frontoner, rokokoens synligste præg på de københavnske borgerhuse. Rokoko er også det nybyggede trappe- rum og stuklofterne i ejendommen. Som det antydes af det store monumentalt indrammede B i frontonen, var det Gisbert Behagen, som samlede de to ejendomme, en mand af samme type og erhverv som Borre og Fabritius. Hamborger af fødsel, men stedsøn af grosserer Peter von Hemmert, faldt det naturligt, at han fra ung blev deltager i dennes omfattende forretninger.

Blev de to gamle renæssancehuse slået sammen som Behagens gård, gik det lige modsat med bygningerne på Jens Sparres grund. Gården her, siden Cort Adelaers, blev tværtimod delt i to. Sandstensportalen i nr. 22, et synligt levn af den oprindelige bygning, sad først midt i dennes façade. Nr. 24, den nordlige halvdel blev bygget om allerede 1748 af Frans Feddersen, som et „barokt ildebrandshus“, trekantgavlen her dog en halvrund fronton, og helhedsindtrykket i det hele lidt kluntet og ubehjælpsomt. På frontonens relief fremtræder to genier som skjoldeholdere. Våbenet støttes af en bogstabel. Både denne og relieffet, en afbildning af det ostindiske fort Dansborg, hentyder til ejerens stilling som bog-

holder i Asiatisk kompagni. Han havde i 1743 tre skriverskriverkarle på kontoret i Strandgade. De logerede naturligvis i huset hos ham, som dengang var skik. Det var en grosserer Søren Lycke, som besørgede ombygningen af Strandgade 22. Den gamle portal blev den eneste dekorative udsmykning på den enkle façade.

Rokokopræg er der atter over Strandgade 14, „det gamle rådhus“. Her er trekantfrontoner både mod Strandgade og Torvegade. Også her vidner reliefferne om byherrens næringsvej. Huset havde været ejet af vinhandlere, allerede før Bendix Niesso i 1722 fik kongeligt privilegium på „uforment af vintapperlavet“ at måtte holde en åben vinkælder. Det var Mathias Rohde, der i 1780'erne fik huset lavet om efter sin tids smag! Og dog? Trods det der blev føjet to etager til i højden og et par fag i længden mod Strandgade, blev det hele indtil tagskægget opført i den gamle stil fra det 17. århundrede, med samme vinduesformer, samme sandstensindfatninger, ja samme sandstensbånd og hjørnekvadre. Og så smurt over alligevel, altså, med gul oliefarve, så renæssancen kun skimtes gennem malingen. Alligevel er her et af de få eksempler på, at man allerede dengang byggede bevidst i en ældre tids stilart. Er det et tilfælde, at det samme skete omtrent samtidigt, længere henne i gaden, hvor Asiatisk kompagnis pakhus blev bygget?

Før ombygningen stod både nr. 14 og nr. 12 som bredbuede borgergårde af den gamle barok-type med kvistgavle. Kvist er der stadig på nr. 12, ellers ombygget og forhøjet i det 18. århundredes slutning. Kvisten er da også lempet efter den nyere smag. Skønt Strandgade 10 blev bygget før nr. 14, er præget mere moderne. Det blev opført 1775 i nyklassisk stil af ejeren murer-mester J. B. Schottmann.

Christianshavns bedste repræsentanter for klassicismen ligger imidlertid i Overgaden ved kanalen, både på den ene og den anden side af denne.

Steinfass' gård i Overgaden oven Vandet, nr. 32, på hjørnet af Sofiegade, er måske nok nærmest en barokbygning. Den er i hvert fald et af de mest karakterfulde huse i kvarteret. Naturligvis er det også i følge den frie beliggenhed, at det trods alt forfald statelige hus med det høje mansardtag over tre stokværk og kælderen, er en så særdeles kraftfuld fremtoning i bybilledet. Arkitekten — om det nu kan være tømmermester Steinfass selv? — har tydeligt ladet sig inspirere af den franske mester, som netop i de åringer arbejdede i København, Nikolas Chardin, og hans nyklassiske arkitektur. Der er et umiskendeligt slægtskab mellem Steinfass' gård og Sølvgades kaserne.

Mere lydigt følger Overgaden 10 sig ind i husrækken, bygget 1785 af Potter, jernstøberen, i dette engelske hjørne af Christianshavn, hvor der kun var få skridt til Stanleys og Applebys gårde. Den sidste, Overgaden 2, var ligeledes nyklassisk, men blev siden stærkt ombygget. Fra 1779 stammer dog portaltanens dekorative smedejernsbalustrade.

Johannes Caspersen, ankersmeden, der etablerede sig på Christianshavn o. 1745, og, navnlig fordi han næsten straks blev enleverandør til Asiatisk kompagni, i løbet af kort tid samlede sig en formue, har bygget ikke mindre end tre nyklassiske ejendomme i kvarteret, Overgaden neden Vandet 33 og 39, samt Oven Vandet 50. Stilpræget er tydeligt nok, ikke mindst hvad angår det fire etagers nr. 39, stærkt accentueret med den brede midtrisalit, og interiørerne svarende til det ydre med de dels panelerede, dels med „antique malet lærreds betrukne vægge“ og „apar-tige dørstykker“. I nr. 50 er der endnu bevaret sådanne interiører.

Fornemst af de nyklassiske patriciergårde ved kanalen virker alligevel Heerings gård, hvor der foruden forhuset fremdeles står samtidige bagbygninger og pakhuse. Trods det hævdevundne navn blev ejendommen opført 1785 af skibskaptajn Hans Pedersen Koefoed, inden sin død tillige herremand. Han har vel sejlet for

kompagniet? Endnu i hans tid var der ellers bryggeri i gården, som der længe havde været. Da Peter Casse ejede den før Heering, var den et broget kompleks, ud til Overgaden kun delvis bebygget, med en gammel bindingsværksfløj i to etager. Casse var tillige tømmerhandler og skibsreder, ejer af to oliemøller, den ene i Kongensgade, hvor han desforuden besad fem pakhuse.

Man har søgt forbilledet for Heerings gård i Helsingør, i Det Classenske palæ på Strandgade. Sømanden Koefoed har naturligvis kendt dette hus af selvsyn. Og i al sin beskedenhed er Heerings gård et ret enestående bygningsværk. Klassicismen ses tydeligst i vinduesrammerne med deres antikke motiver.

Det er også det mest iøjnefaldende ved et nyklassisk hus som Overgaden oven Vandet 12-14, naboet til Potters gård. Ikke en patriciergård, men et almindeligt, jævnt borgerhus, tre etager over kælderen, som også Heerings gård. Men i Overgaden 39 var der fire. Også det hører med til arkitekturpræget fra slutningen af det 18. århundrede, at husene er blevet højere. De fleste ildebrandshuse var i to, højst tre stokværk, bortset fra den brede kvist, der dog næsten kunne gøre det ud for en ekstra etage. Se blot på de to barokhuse, Overgaden 24-26. Se i det hele taget på husrækken fra dem og hen til Potters gård, afvekslende som næsten ingen anden i byen. Med to, tre, fire stokværk — kvistgavle, mansardtage og stejle saddeltage, svajede og mosgroede — de enkelte vinduesrækker næsten alle i forskellig højde — kældernedgange med eller uden konsoller. Og tænk så på, hvor ensartet rækken fra først af har været, dengang „Anders Olufsens boer“ stod nyopført, en ens række på sagtens kun en enkelt etage!

Det gjaldt de tarvelige lejevåninger, som det gjaldt mere anseelige borgerhuse og de fornemme patriciergårde, at de voksede allesammen i vejret i løbet af det 18. århundrede. Det var naturligvis en følge af befolkningens tiltagende vækst indenfor hovedstadens volde.

Holberg, den forsigtige, moralisten, har ræsonneret over det København, som blev genrejst efter branden 1728, da „stadens borgere ikke rettede husene efter indbyggernes proportion.“ Til trods for, at byen ikke havde flere indbyggere, var der dobbelt så mange „køkkener og værelser“. Og det førte naturligvis til slette økonomiske forhold, mange tvangsauktioner.

Det var dengang. Selvfølgelig blev der også gjort udlæg i både større og mindre ejendomme i normale tider, og med tiden blev der da også brug for alle de lejligheder, som byggedes efter branden og flere til. Ikke mindst imod slutningen af århundredet skød bebyggelsen i vejret, rejst af såvel det jævne borgerskab som af spekulanter.

Allerede før år 1700 var husrækken i Overgaden forlængst ejet af jævne folk, og det har den siden været. Den fik i det hele sit nuværende udseende i løbet af det 18. århundrede, og har bevaret erindringen om de gamle rækkehuse derved, at der i flere tilfælde var „fælles væg og stolpe“ mellem de enkelte ejendomme. Nr. 22 havde sin nuværende højde på 3 etager 1786, nr. 20 sine 4 i 1802, nr. 18 fik 3 etager mellem 1816 og 36, nr. 14-12 var 1797 sammenbygget til et 3 etagers hus! Endnu o. 1750 havde de fleste stået med kun to stokværk.

„Anders Olufsens boer“ mod Dronningensgade havde også skiftet udseende allerede i det 18. århundrede. Et af dem fik dog først 2 etager mellem 1757 og 1775. Før stod der kun „et loft højt,“ muligvis en af de første boder? Det „nye hus“ forsvandt for nogle år siden, og har levnet et åbent hul i husrækken. Også gadens nr. 7 fik omtrent samtidigt føjet en etage til sit ene stokværk. Det ligger der stadig. Flere af Søndervoldstrædes huse var endnu o. 1750 ydmyge våninger af samme lave højde, og således var forholdet også i andre af bydelens smågader. De fem af de 7 våninger, som svarer til nuværende Amagergade 1-9 var i et stokværk, enkelte ned imod år 1800. Også her var et af de

Fiskehuset i Sofiegade med det gamle fiskehandlerskilt fra 1760 over døren hævder gamle traditioner. Allerede 1728 boede der en fisker i ejendommen.

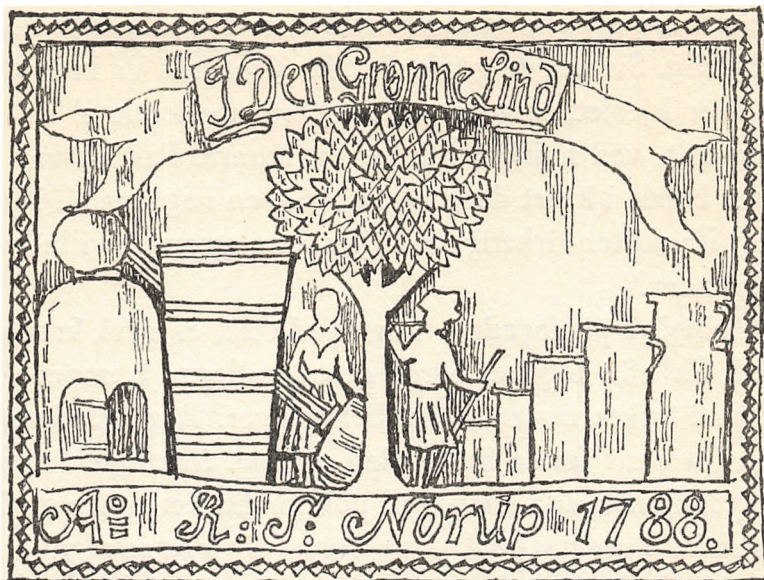
steder, hvor der først stod bygninger i bydelen, Niels Schwabes grund. Og en lignende lav række lå i Sofiegade fra 4 til 14. Kun nr. 6 og 12 var i to etager, resten i én, nr. 8 var dengang tre våninger, hver på 4 fag, og nr. 12, hjørnehuset ved Dronningensgade på 8 fag. De to huse er begge interessante, på grund af de gamle skilte, der sidder på deres façade, hvad hjørnehuset angår, på den nyere bygning, en lejekaserne fra dette århundredes begyndelse, mens fiskehandlerskiltet på nr. 8 har sin gamle plads fra 1760 og sidder over en — fiskehandel. Det gør det naturligvis ikke mindre morsomt, og faktisk er forholdet, at som fiskehandleren

i 1760 oprindelig var fisker, Kasper Larsen hed han, så boede der allerede i 1728 en fisker i den ene våning. Det er altså en gammel tradition, som den nuværende indehaver af forretningen holder ved lige.

Skiltet på hjørnehuset er et brændevinsbrænderskilt, og brænderi var der i ejendommen så langt tilbage som til 1689 og frem til 1855, ja måske endnu længere ned mod vore dage.

Skiltet er af den sædvanlige type, med reliefbillede af brænderiredskaber, svaletønde, mæskekar, hvad de nu hed, samt et eller andet dyr, i dette tilfælde en drabelig elefant, der lig Hannibals stridsefanter bærer et tårn på ryggen: brænderiovn! Brændevinsbrænderen, hvis forbogstaver, tilligemed årstallet 1774, ses på dyrets ridedækken, kom langvejs fra, om ikke helt fra elefantens hjemegn. Han var født i Hessen.

På vore dages Christianshavn kan man endnu se en halv snes sådanne skilte, stentavler indsat i muren, mere eller mindre kunsthærdigt udført. De har livet op på de efterhånden så glatte façader, været en erstatning for tidligere tiders udskårne bindingsværk med englehoveder, navne og gudelige indskrifter. Og så var det praktisk med dem, især inden man i 1771 — på Struensees initiativ — fik malet gadenumre — matrikelnumre — på de enkelte ejendomme. Man averterede jo også dengang, og selvfølgelig kunne man nok lokalisere et hus uden skilt, f. eks. henvise til den ejendom i Lille Kongensgade på Christianshavn, „hvor 2 grønne træer er udenfor døren“, eller oplyse, at vedkommende annoncør boede tæt ved træet i Dronningensgade. Men der var ikke altid træer i nabolaget. Man kunne ganske vist afhjælpe denne mangel ved, som det var tilfældet med et hus på Christianshavns torv, at male en række træer i baljer tværs over hele façaden. I baroktiden yndede man i det hele taget at udstaffere husene med mest mulig farverigdom. Og blev træet hugget om, kunne ejendommen, hvis façade det havde skygget over, få navn efter det. „Linden“ hed

Til de husskilte, der minder om længst forsvundne træer i det christianshavnske gadebillede, hører tavlen på Torvegade 58, et brænderiskilt fra 1788.

et hus i „Opfostringsgaden“ på Christianshavn, både husnavn og gadenavn længst gået i glemme. Men brænderiskiltet: I den grønne Lind, Torvegade 58, opsat 1788 har vedligeholdt erindringen — i datiden med praktisk betydning — om et lindetræ, der her må have været kendingsmærke, og hvis navn blev overflyttet til huset.

Allerede fra ældre tid var det — som allerede foran nævnt — almindeligt, at de enkelte huse havde navne. Det andet hus fra „I den grønne Lind“, Torvegade 54, blev kaldt „Den gamle Falk“, tavlen her ligeledes bevaret. „Hvalfisken“ hed et hus i Dronningensgade og „Hummeren“ et i Sofiegade. „De grønne Træsko“ og „De fire Amagere“ var også navne, der nu næppe kan stedfæstes. Man ved nu heller ikke, hvorfor mere sindbilledlige motiver her og der er anvendt som husskilte. „Ørnen som dræber en slange“ i det forsvundne Wildersgade 27, og „Det martrede hjerte“ overfor i nr. 34. Pladen sidder så højt, at detaljerne næppe

kan skelnes fra gaden, og symbolikken er sig selv ikke umiddelbar forståelig. Svævende genier holder Frederik Vs kronede navnetræk over hjertet, som der er slået tre smedesøm i! Det hviler på en ambolt, ved hvilken forskellige hamre. Faktisk var det en smed, der boede i huset dengang, i 1764, en nagelsmed! Naglerne i hjertet! Er skiltet virkelig, hvad man nu nærmest ville kalde en dårlig brander?

Bagerkringlen på façaden, Torvegade 22, er også kronet. Den rettighed fik alle bagere, fordi deres kolleger kæmpede særlig tappert mod tysken under Wiens belejringer? Bagergård var ejendommen fra dens første tid til den seneste. Meningen med dette skilt er tydelig nok, som man også nok forstår hensigten med snedker Valentin Brygers høvl over døren til Prinsessegade 13-15, og de to blokkedrejerskilte, dels på det forsvunde Torvegade 12, og det, som stadig ses på Wildersgade 18. Også Jesper Rohdes vinhandlerskilte fra Strandgade 20 er nu på museum. Det ene forestillede spejderne, som vendte hjem fra togtet i Kanaans land med tunge vindrueklaser.

Slutstenene med hver sit udhugne anker, som de findes over portene til Overgaden 39 og 50, er nærmest at betragte som bygherrens, ankersmeden Hans Caspersens bomærke, og endelig stråler et malet og forgyldt våbenskjold på baghuset i Strandgade 4.

Til de forsvundne husskilte må også henregnes det maleri af et skib, som sad over gadedøren til det gamle Torvegade 73, „Skibet“, enten nu ejendommen havde fået navn efter maleriet eller dette sit emne efter husnavnet? Gårdens grundplan var jo ikke ulig formen på et skib med stævnen spidsende til imod Torvegade.

„Skibet“ var vist ved dets undergang den sjoveste ejendom på Christianshavn, og navnlig gårdspladsen et ægte levn fra Holbergtidens København. Gammeldags var bygningen også i den forstand, at der stod grundmur til gaden, bindingsværk mod gården, selv barokgavlene. Og svalegangen med dens stolper og planke-

Amagergade 11 med den sidste svalegang på Christianshavn stammer fra Holbergs tid.

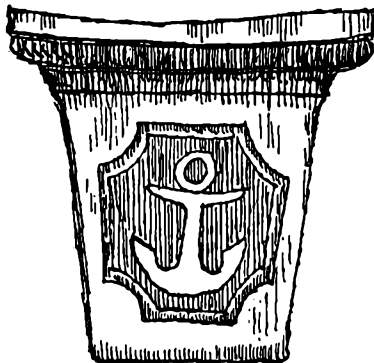
gulve under det ludende teglhæng. Hvorfor blev det hele ikke pakket sammen og gemt bort til hovedstadens „gamle By“, som det vel engang må blive til alvor med?

Blot at tænke tilbage på den lavloftede sal, der gik gennem hele huset — og udsigten! Den kunne nu ikke minde om Holbergs tid. Da spærrede vold og port i forening for ethvert videre udsyn mod Amagerland.

Holberg kan så udmærket have set bygningerne rejse sig bag stilladserne, den første ejendom på pladsen, som lå øde indtil den første storbrand i 1728.

På nutidens Christianshavn er der kun bevaret een virkelig sva-
legang, opgangen til forhuset Amagergade 11. Muligvis gemmer dette også levn af Christianshavns ældste bebyggelse, for huset står tildels på Nikolaj Schwabes grund. Denne del af det, en lav, enetages våning, købte vognmanden Ole Josephsen i 1746 og satte siden en etage på, samt føjede fire fag til. Han byggede også sidehus og baghus, det sidste med vognremise og stald til 18 heste. To vognmænd fulgte efter ham, og derpå tre slagtere. Siden kom gården i forfald og dens tilstand i dag er ynkelig nok.

Alligevel er den nu det sted på Christianshavn, hvor man bedst kan få fornemmelse af, hvordan man byggede i Holbertiden.

KVARTERETS VARTEGN

I 2

DET er et festligt syn, et af de festligste i hovedstaden, Frelserkirkens spir, som det hæver sig skyhøjt mod himlen, festligt, ikke mindst, når man ser det fra den anden side stadsgraven, — ser kirke og tårn rejse sig bag voldens grønne bælte, og næsten bedst om efteråret, eller i våren, når farverne er stærkest og det klare solskin giver spiret den allermest strålende, glødende glans.

Man kan slet ikke forestille sig Christianshavn uden dette sit vartegn, og kan kun glæde sig over, at der ikke var råd til at rejse noget spir, dengang selve kirken blev bygget. Så havde man måske nok haft et kønt spir. Der var projekteret et i lighed med Petri kirkes, som ingeniørene er at foragte. Men så havde Thura ikke fået lejlighed til at løse opgaven på sin geniale måde. Tillige på en uhøjtidelig og fornøjelig måde, som måske ikke helt svarer til det fromme formål. Hvem tænker forøvrigt på, at „Manden på Vor Frelser“ i virkeligheden er Kristus med sejrspanen? Man kan jo ikke komme ham på nært hold. Han er skjult bag den store gyldne kugle, når man er nået til tops ad den udvendige spiraltrappe, har passeret de utallige lave trin, efter med en vis usikker fornemmelse at have sat foden på det første, bulede, tilsyneladende så skrøbelige. Det irrede kobber virker ikke slet så tillidsfuldt som tømmerværket, man er passeret på vejen op gennem selve tårnet, det mæg-

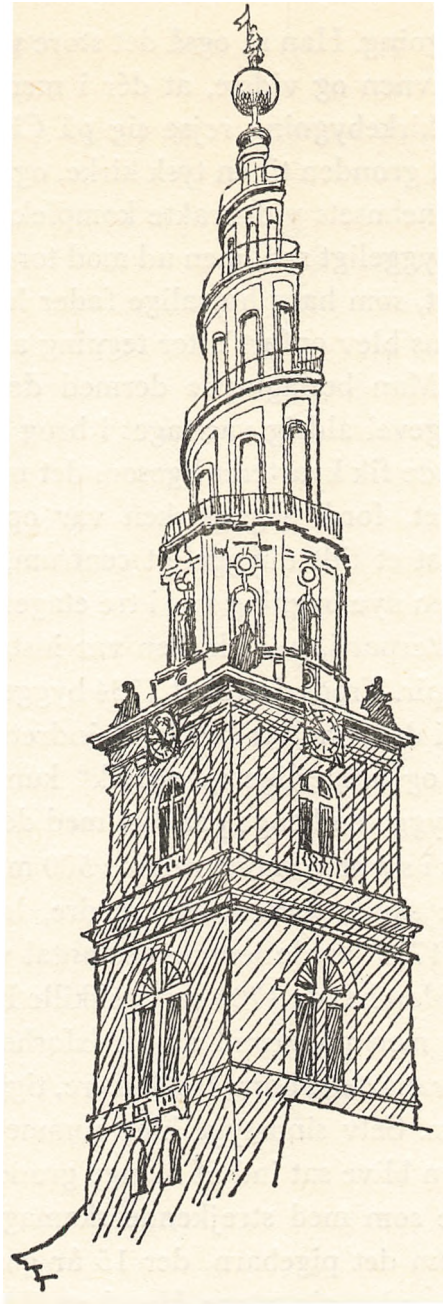
tige tætte fletværk af firskårne bjælker, den konstruktion, der i virkeligheden bærer spiret.

De kunne også et og andet, de gamle. Og så udsigten! Man kunne have undt Christian den Fjerde at stige derop, i stedet for den spirrevip til Frederik den Femte, selvom den „ejegode Frederik“ endnu ikke var så ødelagt af alkohol og erotik, at han ikke kunne støtte på benene. Han tog turen helt op, da tårnet blev indviet, standsede efter hver omdrejning og svang hatten som en nådig hilsen til folkemasserne dernede på gaderne, i denne afstand ret de usselige myrer, som de egentlig burde være i forhold til den enevældige arvekonge.

Det var som sagt Laurids de Thura, som byggede spiret. Tiltrods for, at han selv i sin Vitruvius havde spået, at det snart ville stå opført efter det udkast, Christian V havde bifaldet. Men da han siden havde fået arbejdet overdraget og mærkede, at det var femte Frederiks hensigt „at give denne kirke en særdeles prydelse, og ej just noget sædvanligt eller almindeligt“, så stjal han, som han selv åbent indrømmer, ideen til sneglespiret fra en kirke, han i sine yngre år havde set i Rom. Men han gav rigtignok ideen sin egen udformning. Det slanke Frelzers spir blev noget helt andet end det lavere og langt mindre elegante forbillede.

Arbejdet stod på gennem årene 1749-52. I foråret 50 blev kuglen — verdenskuglen — og statuen hejst på plads under højtidelige ceremonier og uden uheld af nogen art. Indvielsen fandt sted godt to år senere, i august 1752, da kongen altså benyttede sig af den „snegletrappe, som leder en curieux lige til det allerøverste uden mindste fare eller ubekvemmelighed.“

Majestæten kunne med velbehag skue udover sin hovedstad endelig genrejst efter branden i 28, lade øjet løbe rundt indenfor den grønne voldkrans, fæstne sig ved dette eller hint, måske navnlig det nye, også på Christianshavn. Der lå den nye Bjørns plads, og hvor den hørte op, på den anden side kanalen Den kgl. Gryn-

Christianshavns vartegn er Thuras geniale spiralsnoede spir på Frelsers kirke.

mølles anselige bygning. Han så også det store vestindiske sukker-raffinaderi ved havnen og vidste, at dér i nærheden ville inden længe en helt ny kirkebygning rejse sig på Christianshavn, han havde selv skænket grunden til en tysk kirke, og lige for hans fødder bredte sig Børnehusets vidtstrakte kompleks, måske ikke helt igennem noget opbyggeligt syn, men ud mod torvet lå den anselige nye fløj med spiret, som hans højsalige fader havde ladet bygge.

Det nye Børnehus blev opført efter tegning af Philip de Lange i årene 1739-41. Man beslaglagde dermed den ene halvdel af torvet, som jo alligevel aldrig var taget i brug efter sit egentlige formål. På den måde fik kvarteret ligesom det midtpunkt, som det hidtil havde savnet, fordi sognekirken var opført så underligt afsides. Ganske vist et lidt uhyggeligt centrum, som kun udadtil tog sig godt ud. Den nye bygning var i tre etager med mansardtag og fremhævet midterparti, hvor kirken var installeret. Spiret var altså også et kirkespir. Trods det, at et 1734 bygget rasphus ikke betalte sig, blev der i de „hvælvte kældere“ indrettet farverasperier, hvor de „vildeste og uregerlige mandfolk“ kunne tæmmes. Man måtte yderligere bygge en længe parallel med den nye, blot et par år efter denne, der i sig selv kunne rumme 500 mennesker.

Pladsforholdene skulle være blevet bedre, hvad de også nok kunne trænge til. 1739 havde lemmernes antal været 387, og der var plads til 200! Man havde 1708 søgt at skille Børnehuset fra det egentlige tugthus, men på grund af pladsforholdene med ringe held. Forbrydere, vanartede børn, landløbere, tiggere levede stadig i et sammensurium. Selv sindssyge blev sommetider indsat, og i det hele kunne man blive sat ind af mange grunde. Det skete med religiøse sværmere som med strejkende skomagervende. Mange sad en evighed, som det pigebarn, der 15 år gammelt var blevet pågrebet i selskab med nogle tatere. Hun kom ikke ud, før hun var 51. Omvendt slap mange, der var dømt på livstid, ud efter få års forløb, kvinder i almindelighed, når nogen tilbød at ægte dem. Det

hændte endda, at en grov forbryder blev sat på fri fod mod at forlade kongens riger og lande, fordi „han var af et farligt og ilde-sindet gemyt“!

Den strenge justits hjælp altså heller ikke her. Det skete dog vist kun en enkelt gang, at en kvinde, som havde myrdet sit barn, blev henrettet udenfor på torvet, til skræk og advarsel for sine med-fanger, der skulle overvære begivenheden.

I tiden 1767-86 blev der indsat henved 7500 fanger, af hvilke de 5600 atter kom ud i den samme periode, mens henved 1500 døde. Epidemierne i 1772 og 1786 ryddede op i fangebestanden.

Et fremskridt var det, da Struensee i 1771 berøvede forældre retten til at indsætte deres vanartede børn uden lov og dom, en bestemmelse, „som kunne misbruges og give anledning til at unge mennesker af passion eller familie-hensigter kunne fornærmes.“

Endnu under Frederik Vs regering blev Christianshavn sæde for et nyt stort institut, på sin vis med et lignende formål som Børnehuset, men mere på frivillighedens grund. Det var opfostringshuset, en mellemting af en opdragelsesanstalt, en skole og et fattighus, „hvor henved 200 drengébørn kunne opdrages og oplæres til manufaktur og søfarten.“ Udsigterne var med vore øjne set ikke alt for tillokkende: „Drengene skulle underholdes på det tarveligste, men dog med det udfordrende til deres sundheds konservation. De skulle have bondeføde, klæder og husgeråd, så ringe og så hårdt, som sundheden vil tåle, og opfødes og opdrages således ved hårdt arbejde, at de må anse enhver emploi og kondition, som dem siden forekommer og bydes, som en forbedring i deres vilkår.“ Alligevel var der snart lange ekspektancelister!

J. C. Conradi byggede Opfostringshuset, en langstrakt bygning i rokokopræget barokstil. Man savner nutildags de to frontoner, der oprindeligt flankerede den større i midten. Til at bestride udgifterne fik stiftelsen ret til at holde et lotteri på 20 serier, den første begyndelse til det senere klasselotteri!

Trods den gode tilslutning måtte Opfostringshuset allerede 1777 rømme Christianshavn for at blive installeret i Store Kongensgade, og bygningen, som kun blev forladt med sorg, ja under protest, blev nu søkvæsthus, i hvilken anledning der fandt store udvidelser sted, blandt andet med den plads bag Frelserkirke, hvor krudttårnet indtil da havde stået.

Et statsinstitut lå på det tidspunkt allerede på den anden side kirken, overfor hovedindgangen på den hidtil ubebyggede grund, nemlig den oprindeligt private fæskole, som han selv kaldte den, stifteren P. Chr. Abildgaard, den senere stadsfysikus, der 1773 havde grundlagt læreanstalten, som fra 1776 blev Den kgl. Veterinærskole. Den blev snart et ret betydeligt institut med auditorier og samlinger. „Skolen er allerede meget berømt“, skrev Paludan.

Som sagt foran købte staten efter grosserer Borres død hans store gård og lod den indrette som kaserne, Strandgades kaserne, den første i kvarteret, blot en halv snes år senere fulgt af Wildersgades kaserne, som den hed i nyere tid, — indrettet på nabogrunden, hvor kræmmerlavet havde haft sin fabriksvirksomhed, „det store tøj-manufaktur“.

Mærkeligt nok var det, at soldaterne, trods den store gårdsplads, stillede på selve gaden, som Thomas Overskou har fortalt. Han sad som lille dreng med næsen mod vinduet på den anden side gaden, hvor han boede med sine forældre, i et af husene i „Sladderrækken“, som man kaldte dette stykke af Kongensgade, et af de allerførst bebyggede på Christianshavn.

Især morede det drengen, når den uordentlige hob, der var spredt over hele gaden, pludselig blev til to snorlige rækker, når nemlig kommandoen lød: Richtet euch!

Og soldaterne i deres farvestrålende uniformer, rød trøje med blå besætning og hvidt lædertøj, rundpuldede hatte med hvide fjer, afmarcherede til trommer og piber eller „dundrende janitsharmusik“, under en skov af blinkende bajonetter. Det var mari-

ne-regimentet, hvis mandskab ellers „var i folkemunde som en horde fra udlandet, især Tyskland, sammenløbet pak, der, endog under den strengeste krigstugt, ideligen gav anledning til afstraffelser for drukkenskab, tyveri, slagsmål og desertation.“

De kunne altså nok trænge til det Herrens ord, som de blev udkommanderet til at høre, når de var stampet op ad trapperne til pulpituret i Frederiks tyske kirke. Det var på det øverste pulpitur, de havde deres pladser. Det mindst fine naturligtvis. Men så var de da altid så meget nærmere Vorherre, nærmere end selve majestæten, når han sad i sin opstadsede kongeloge, vis-à-vis præsten, og denne som en trold af en æske, pludselig kom frem på prækestolen ovenover alteret på kirkens modsatte væg.

Denne placering af stolen skulle understrege, at forkyndelsen, ordet, var det vigtigste element i den lutherske gudstjeneste.

Kirkerummet var iøvrigt orienteret på tværs, ikke i øst-vest, som det var skik fra gammel tid, og så at sige tapetseret med pulpiturer, med glasvinduer til at skyde for, hvis man kedede sig under prædiken. Kun det øverste galleri, soldaternes, var åbent!

Frederiks kirke var en centralkirke ligesom Vor Frelzers, dog uden dennes barokdrøjde, heller ikke med murstenskirkens varmttonede farve. Den var ganske vist bygget af tegl, men af gule sten, og kun facaden blev beklædt med sandsten. Stilen er rokoko. Byggearbejdet stod på i fire år, 1755-59, hvorefter spiret først blev opsat en halv snes år senere. Det var tegnet af C. D. Anton, svigersøn af Eigtved, som havde bygget selve kirken, men døde under opførelsen.

Denne var blandt andet motiveret med, at de tyske soldater i garnisonen på Christianshavn kunne søge dette kirkehus. Tysk menighed med egen præst havde der jo været siden Frederik III's tid. Den havde delt Frelzers kirke med den danske, ikke altid uden gnidninger. Det var ikke så godt, når den tyske søndagstjeneste måtte holdes mellem 12 og 2, en ubelejlig tid og for kort, „når

månedlig kommuniondag indfalder.“ Det var jo en ufravigelig pligt at søge Guds hus dengang, også når fredagstjenesten, som det en tid var tilfældet, blev holdt klokken fem — om morgenen!

Den tyske sognepræst Josias Lorck havde sin store andel i, at den nye kirke blev rejst. Blandt hans nærmeste medarbejdere var bryggeren Peter Casse. Selvfølgelig havde det knebet med at skaffe penge. 10.000 rigsdaler var kommet ind ved indsamlinger i kirkerne landet over, og 40.000 ved to lotterier til fordel for opførelsen. Den sidste omstændighed skabte navnet Lotterikirken.

Også placeringen havde det været vanskeligt at få fastlagt, men af „særdeles kongelig nåde“ fik man omsider skænket saltværkets grund ved laboratorierne. Man måtte tillige købe et stykke af Vestindisk kompagnis plads. For det blev fra allerhøjeste side krævet, at kirken skulle ligge — som point-de-vue — for enden af Strandgade. Resultatet blev det meget smukke gadebillede, der endnu kendes, og det kan ikke nægtes, at Frederiks kirke blev bedre placeret end Vor Frelser, så underlig bortgemt, som denne ligger.

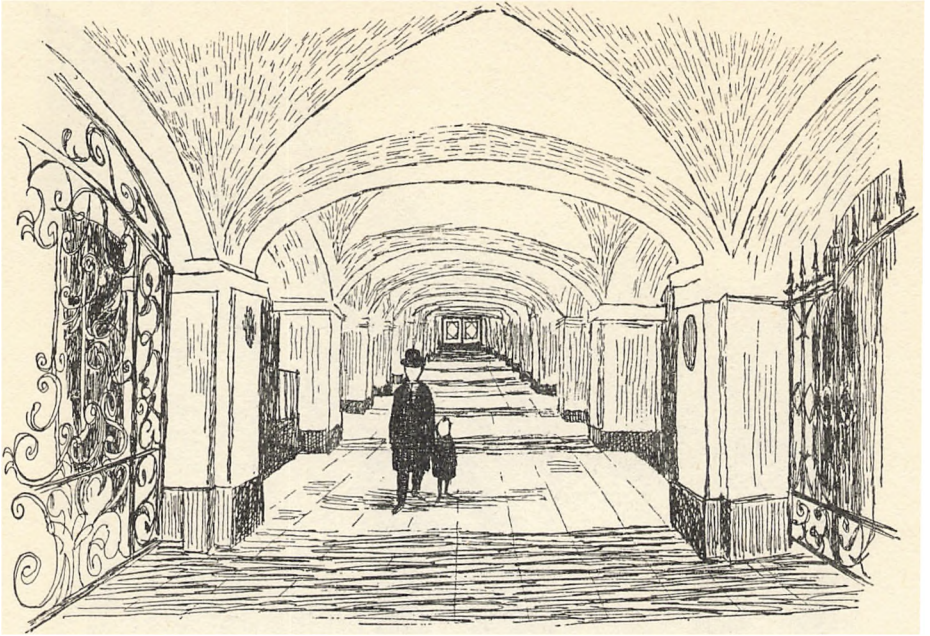
Et vigtigt aktiv blev i længden de 36 gravkapeller, hvor mange fornemme folk gennem tiderne blev stedt til hvile. Frelserkirkes værger så ondt til denne gode indtægtskilde og prøvede forgæves på at få den gamle bestemmelse oplivet, at de, der lod sig begrave udensojns, også skulle betale til sognekirken.

Gravkrypten, der lå under det højtliggende kirkegulv, „havde sin indgang og sine lufthuller udefra“, således at „de levendes forsamling i kirken ej forulejliges af de i kirken begravedes dunster.“ Selv under den store pest i 1711 havde man — i samme omfang som ellers — begravet de døde i kirkerne, også i Vor Frelser, blot befalet, at de nye grave skulle fyldes med sand, på grund af den onde stank, de forårsagede!

Stanken i Vor Frelser kirke, som også Luxdorph nævner i sin dagbog, var nu ikke forbeholdt pesttiden. Den kom af kirkens mildest talt ubehagelige og uappetitlige naboskab, renovationskulerne.

I samklang med Christianskirken danner Asiatisk kompagnis palæer et stemningsfuldt gadebillede.

I Christianskirkens krypt med dens 36 gravkapeller har mange fornemme folk fra bydelen og hovedstaden i det hele taget fundet deres sidste hvilested.

Det snart hundredårige, lidet lækre naboskab med både rakkerkule og latrinkule. Igennem umindelige tider var „skarnagerne“ med deres fyldte tønder skumplet gennem byen, over Knippelsbro, ud til Christianshavns vold. De spildte til tider så meget på turen over broen, at natmanden skrev ekstra regninger for at gøre rent efter dem. Både dagrenovation og natrenovation — latrinen — blev benyttet til opfyldning. Efterhånden som byen blev større og større, blev det værre og værre at afvikle dette hygiejniske spørgsmål, hvis man da kan kalde de tiders løsning for hygiejne! Til forskellige tider blev der givet ordre om, hvor der specielt skulle opfyldes, 1726 således „under den vejrmølle, som står på venstre hånd af Christianshavns port“, altså Lille Mølle, og langs med „det nye værk“ helt ud til Kvintus, hvor der nok kunne bruges nogle hundrede tusinde læs! Natrenovationen blev som hidtil kørt ud til

kulerne bag ved Frelsers kirke i Bådsmadsstræde ved volden — på Artillerikasernens nuværende grund. 50 år senere blev forholdene omordnet. De overdækkede skraldevogne skulle køre i fods-gang, altid i højre side af gaden, og skulle aflevere deres *fulde* vognladning på lossepladsen. Var læsset ikke fuldt, gik man uden videre ud fra, at de havde spildt af det eller losset det andetsteds, og så blev kusken enten stillet i gabestokken eller kom på en promenadetur med den spanske kappe.

Blot få år senere måtte man imidlertid nedlægge kulen derude bag kirken. Den var da anvendt gennem mere end 100 år, og nu så fyldt, at den flød over i regnvejr, ud i kanalerne, så det generede både fartøjer og tovværk. Man anlagde så endelig en ny losse-plads, udenfor Christianshavn, mellem Amagerbro og nuværende Kløvermarksvej, forøvrigt i nærheden af hvor en losseplads af anden art var etableret, nemlig for de helt forulykkede skæbner, der blev sat punktum for med et hug af bøddelens økse.

Frelsers kirke slap så endelig for det kedelige naboskab. Dens omgivelser var alligevel ikke de bedste. Ganske vist var det kalk-brænderi og savværk længst borte, som landbygmester Krieger og admiral Kaas i 1726 havde anlagt i nærheden af renovationsplad-sen. Det blev flyttet, fordi det lå for nær ved krudttårnet bag kir-ken. Også det kom nu væk. Borte var også Philip Langes salpeter-værk på grunden lige overfor. Det havde ikke kunnet svare sig. På grunden ligger derimod stadig det beboelseshus, som Lange lod bygge til bolig for sig selv, nu inspektørbolig for Prinsessegades skole. I stedet for værket kom der senere en fiskelimfabrik! Den blev snart flyttet. Sognepræsten havde klaget over den modbyde-lige lugt, som fulgte med fabrikationen. Det kunne også lige have passet, når man nu endelig var sluppet af med latrinstanten!

Store ting var sket på Christianshavn gennem det 18. århun-drede. Bydelen havde fået et nyt ansigt kan man godt sige, for om en ansigtsløftning tør man vel ikke tale, selvom de to kirketårne

med deres spir var blevet det mest fremtrædende i kvarterets nye fysiognomi!

For at skabe en kortere kirkevej for dem, der boede Neden Vandet, var der „til stor bekvemmelighed“ og på privat initiativ anlagt en fodgængerbro over kanalen ved Sankt Annæ gade, „Snurrebroen“, således kaldt efter de „snurrer“, der skulle hindre kørende trafik. Navnet beholdt den, efter at den 1786 var ombygget til en kørebros.

Volden var stadig kvarterets grænse. Ny var derimod den lille accisebod ved Amagerport. Ny var også Langebro, skønt det havde knebet med at få ombygningen betalt, ja, det var næsten på et hængende hår, at broen var blevet nedlagt! Landmilitæretaten havde trofast igennem det hele århundrede betalt for ombygninger og vedligeholdelse. Indtil der i 1795 var tale om en hovedreparation eller ombygning, som sædvanlig forårsaget af en hovedreparation af Knippelsbro. Så ville man ikke mere. Broen havde ikke længere nogen betydning for fæstningen. I krigstilfælde ville man endda slet ikke kunne bruge den. Den lå jo udsat for beskydning fra Kalvebodstrand, hvis en fjende skulle sætte sig fast der.

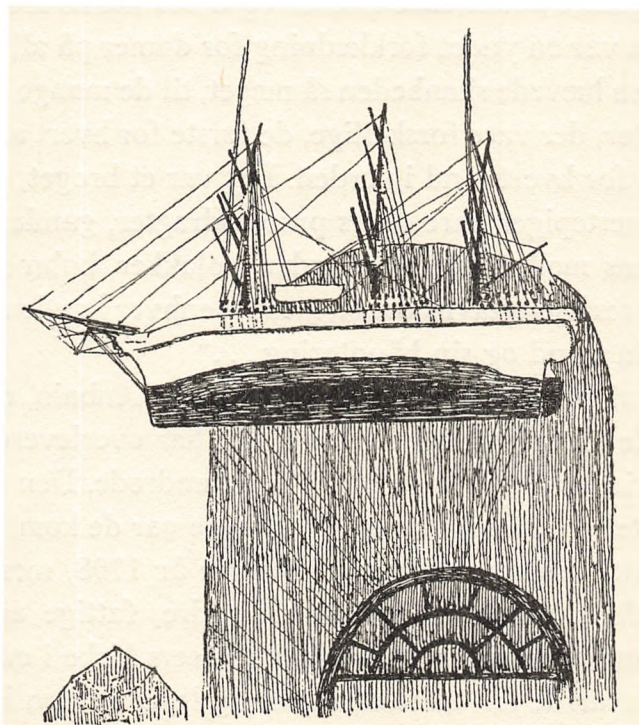
Borgerrådet, byens 32 mænd, mente ganske vist noget andet. Det ville medføre usikkerhed for alle militære dispositioner på Amager, hvis man kun havde een brugbar bro, og desuden kunne man af mere civile grunde heller ikke undvære broen, hverken når Knippelsbro skulle repareres, eller i ildebrandstilfælde, da Christianshavn „måtte sættes i øjensynlig fare, når brandanstalterne ikke straks kunne komme dem til hjælp, og hus- og grundejendommenes forringelse på Christianshavn dermed opkomme, hvis værdi for den største del måtte forsvinde fra det øjeblik, en nu afbrudt kommunikation med København trues med usikkerhed.“

Men betale ville hverken de 32 mænd eller magistraten. Det måtte tilkomme de „fonds“, som hidtil havde bestridt udgifterne, altså militæretaten! Kancelliet fældede dog den salomoniske ken-

delse, at de skulle betales af henholdsvis staden, havnen og militæretaten, hver med en trediedel. Ingen af de tre institutioner havde lyst til at påtage sig ombygningen. Arbejdet blev så givet i privat entreprise til hofarkitekt Kirkerup, en af datidens grundspekulanter og bygherrer. Han påtog sig at opføre broen, samt at holde den ved lige i en periode på tyve år, naturligvis mod at oppebære de tre institutioners årlige bidrag og tillige passagepenge for broen. For at kunne opkræve de sidste lod han bomhuset bygge på Christianshavnsiden.

Inden de 20 år gik, var Kirkerup død, og det havde vist sig, at de 32 mænd i hvert fald havde ret, når de hævdede, „at den lange fred og rolighed, rigerne hidindtil havde været velsignet med, ikke er nogen sikker borg for sammes bestandige nærværelse.“

Kirkerup døde 1811, midt i den lange krigstilstand, der fik så skæbnesvangre følger for både landet og dets hovedstad.

MEMOIRER OG MENNESKER

13

AFVEJEN for en kinafarer, hed det endnu omkring år 1800. Koffar-dimatroserne, som for på varmen, var let kendelige ved deres specielle kostumering, ligesom så mange andre af gadens figurer. Gadebilledet i datiden var mangfoldigt og afvekslende: „ligefra amagernes gamle hollandske klæder og deres kønne fruentimmerdragter, som var en yndet forklædning for damer på alle maskera-der, fordi den hævede skønheden så meget, til de mange bønder- og matrosdragter, der vare forskellige, de første for hvert amt i landet og de sidste for hvert land i verden. Det var et broget, bevægeligt maleri. Tjenestepiger bare deres provinsdragter, gamle mænd gik med fortidens moder, kinesere, jøder, polakker, bøhmere så man hyppigt i deres hjemstavns dragt, næsten enhver havde sit særegne snit, efter sin stand og sin håndtering . . .“

Det er Carl Bernhard, alias A. N. de Saint-Aubain, der har ordet, en af de to strålende fortællere, der har overleveret glimt af livet på Christianshavn først i det 19. århundrede. Den anden memoireforfatter er Thomas Overskou. Begge var de kommet til verden på Christianshavn, og begge i samme år 1798, men i et særdeles forskelligt milieu. Overskous forældre, fattige arbejdsfolk, boede i Dronningensgade ligeoverfor Frelsers kirke i en lille kælder, „som de havde for en særdeles billig leje, da den ikke kunne

benyttes til næringsbrug.“ Carl Bernhard blev født en månedstid senere som søn i en patricierfamilie, i selve det „gamle rådhus“. I virkeligheden er det ham, som har ansvaret for den, som det synes, falske tradition, det vil sige, det var „vintappersvenden, som proppede ham med de forfærdeligste græuelthäten om ulykkelige slagtofre for den strenge justits, hvor scenen altid var henlagt til de gamle skumle rådhus-kældere,“ men hvælvingerne, som han husker, må han selv tage ansvaret for. De har aldrig eksisteret!

Desværre er Carl Bernhards erindringer kun fragmenter. Overskous mere fuldstændige har yderligere den særlige værdi, at de skildrer tilværelsen, som den da formede sig i et småkårs hjem. Faderen var mestersvend på sukkerhuset Union, — hvis brand i Overskous første barndom blev anledning til hans første sorg. Ikke fordi faderen mistede sit arbejdssted, det havde han endnu ingen sans for, men en tysk arbejder Johan Skomager, som drengen holdt meget af, brændte ihjel. Makaber er historien om, hvordan hans levninger siden blev fundet. Nogle håndlangere troede, det var røget kød, som var styrtet ned fra sukkermesterens køkken og var med god appetit begyndt at fortære dem til deres frokost!

Siden flyttede familien til „Sladderrækken“ overfor kasernen i Kongensgade, og den lille Thomas kom i skole hos en gammel „lære-moer“ i Prinsensgade. Hun skulle have 8 skilling om ugen! Da Overskous atter flyttede, i 1806, til Studiestræde, kom drengen til på nærmeste hold at opleve bombardementet, og efter den første rædselsnat søgte moderen med børnene som tusinder andre flygtninge ud på Christianshavn — „Natten var skrækkelig for byen, men vi mærkede det kun af den uhyre mængde tilstrømmende flygtninges klager og den uafladelige skyden og tummel.“ Og næste dag søgte man helt ud på Amagerland, fordi der gik rygter om, at fjenden nu også ville bombardere Christianshavn, siden han „fra Frederiksberg slot i kikkerter havde set den uhyre menneskemasse, som var flygtet derud.“

Men kapitulationen kom, englændernes besættelse, deres rov af flåden og deres „sidste skændselsdåd“, ødelæggelserne på Holmen. Det var en lille trøst i ulykken, at de ikke kunne finde bundventilen til dokken på Christianshavn og derfor ikke fik den ødelagt.

Efter 1807 fulgte så krigen med blokade og dyrtid. Dyrtid for de fleste, men rigdom for andre, kaperne og deres redere, blandt dem en mand som Jakob Holm, der udrustede kaperchalupper i stort antal, Bonaparte, Tigeren, Vennerne, Dannebrog — hvad de nu allesammen hed. Hans interesse for kapervæsenet steg, „dels fordi der var meget at tjene ved det, og dels fordi det var retfærdigt at kapre.“ Også de menige kapergaster tjente godt — efter deres omstændigheder. Overskous mor kendte en „kapermadamme“, hvis mand havde været med til at tage to store engelske skibe og straks havde solgt sin prisepart for nogle 1000 rigsdaler. Konen svømmede i bancosedler og begyndte straks at vende op og ned på den lille lejlighed, de boede i, på hjørnet af Søndervoldstræde. „Madam Keiser“ skulle vise sig for sin gamle veninde, og sendte bud, om ikke sukkerhuskonen ville komme ud og gøre rent hos hende. Men Overskous moder var syg, da hun skulle stå op midt om natten for at være på Christianshavn præcis klokken fire. Drengen bad selv om at måtte gå ud og sige fra, og fik med betænkelighed lov til det. Han har levende skildret sin farefulde færd fra Studiestræde til Søndervoldstræde: „Det er et forskrækkeligt vejr og en slem vej, min dreng, for du må gå langs med volden og over Langebro, den anden vej kan du ikke finde til Søndervoldstræde.“ Og moderen kyssede ham til farvel: „Vær ikke bange, Gud vil være med dig og bevare dig.“ Han nåede frem under frygt og anfægtelser, især da han ved Frederiksholms kanal måtte passere de øde skumle mure af det nedbrændte lange hømagasin, og siden forbi „den lange uhyggelige reberbane.“ Og så stod han for første gang i „et fornemt hus.“ I kapermadammens to små og meget lave værelser med hvidtede vægge var sammenpakket en mængde kost-

Så pynteligt dørpartiet, Wildersgade 15, end kan have forekommet, har det dannet indgangen til armod og elendighed i de usunde kælderlejligheder.

bare møbler og luksusgenstande, deriblandt et forgyldt papegøjebur og en lysekrone, men ved siden af denne en jernlysestage med en tælleprås i og derhos en sodet kaffekedel med et stykke brænde under på et mahognibord. Ægteparret nåede aldrig at flytte hen i „den store lejlighed i Brogade, hvor der var pigekammer.“ Det gik dem som så mange andre. Kaperlivet havde sin risiko. Manden mi-

stede højre arm ved en entring foråret efter, og de måtte flytte hen på et loftskammer i Amagergaden.

Fredeligere tilstande kom igen, på Christianshavn efter et par års forløb afbrudt af vistnok det mest dramatiske optrin i bydelens historie.

Carl Bernhard har fortalt om den sensationelle begivenhed. Han var med sine forældre flyttet hen i Overgaden 2 og sad Sankt Hansdag 1817 og læste i sin Horats, uden at ane, hvad der var i gære blot de få hundrede skridt borte, henne på torvet. Ikke førend han hørte hovslagene af en galopperende hest nede på gaden. Fra vinduet så han en barhovedet karl i et underligt rødbrunt kostume sprænge ned ad Langebrogade, hen imod Langebro. Så hurtigt gik det, at han troede, hesten løb løbsk med manden.

Men så kom der en anden, også brunklædt mand, løbende ned ad gaden fra torvet, en mand, der lignede en af vildmændene i det danske våben, med sit store skæg og en mægtig kølle i hånden. Efter ham kom to soldater med bajonetter på gevæerne. Men han slap fra dem, op ad voldskråningen ved den gamle brandstation, „stod nu et øjeblik mod den klare himmel som en herkulesstatue med sin kølle i hånden“, og forsvandt så.

Det var fangerne henne i tugthuset, der havde gjort oprør. De brunlige dragter var de værste forbryderes, rasphusfangerens uniform, brun trøje med gule ærmer, båret af også Slaglille-Fanden, Peter Bajads, Jøde-Moses, Vildtyskeren, som de hed, hovedmændene for sammensværgelsen.

Denne var af ældre dato, mindst to år gammel, og formålet var egentlig kun at bryde ud i samlet flok, videre havde man ikke tænkt. Det lykkedes kun for få. Af de to Carl Bernhard så, blev den ene grebet på Gammeltorv! Han på hesten nåede til Køge. Så var den frihed fløjten.

De andre rasede som vilde dyr indenfor vinduerne i fængslet. Tilskuerne stod i ærbødig afstand for ikke at blive ramt af de

kastevåben, murbrokker, tagsten, værktøj, hvad det nu var, som ramlede ned over pladsen. Så marcherede regimentet fra kasernen op på torvet. „Geværerne bleve ladede, det lød ganske anderledes end til manøvre, folk bleve ganske tavse derved.“ Og tilskuerne begyndte så småt at liste af, flere forsvandt, da der var rumlet tre kanoner over stenbroen. De svingede ind på torvet og kørte op med mundingerne mod tugthuset.

Ud fra husenes øverste etager, ved torvet og i gaderne omkring fængselskomplekset, stak bøssepiber frem af loftsluger og tagvinduer. Og så bragede den første salve, det første kanonskud!

„Et kanonskud midt inde i en by, rettet mod et af dens huse og under en oprørsk tumult lyder ganske anderledes end ethvert andet skud“, siger Carl Bernhard.

Efter det tredie drøn væltede en tyk røg ud af taget. Men det var ikke kanonilden, der havde tændt. Nej, fangerne selv havde stukket ild på en del hør, der lå på loftet, og da der var skudt hul i taget, fik flammerne luft.

Midt under det hele kom Frederik VI selv ridende fra Frederiksberg slot mellem sine „røde fjer“, de upopulære adjutanter med deres vajende fjerhatte. Og nu gav fangerne op. Fordrevet af ilden kom de luskende ud, blev bundet og ført fra den brændende bygning til Søkvæsthuset.

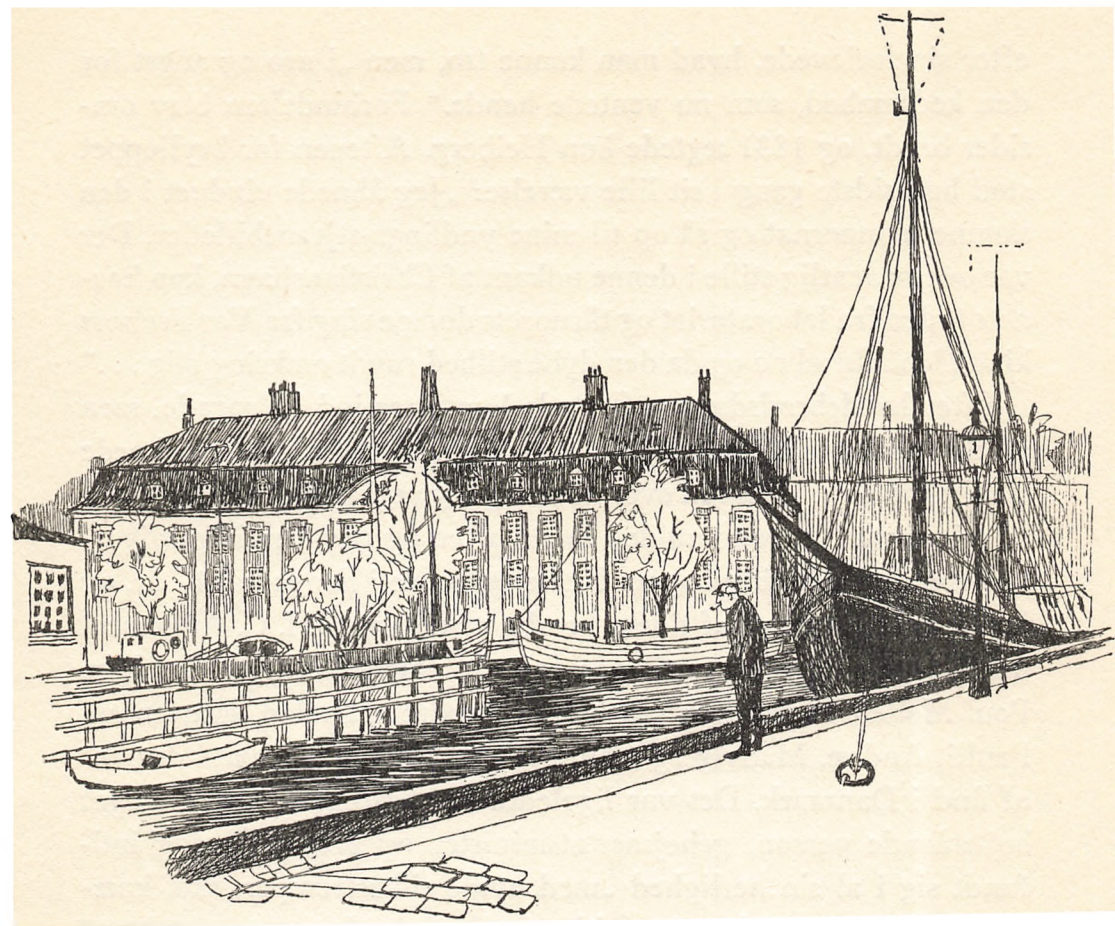
Her lå de i gården hele natten på den bare jord, bagbundne, de fleste endda på maven, så de ikke kunne vende sig. Soldaterne gik imellem dem: Lig ned der! hed det med mellemrum. Og så efterhånden blev de værste urostiftere hentet frem, ind for den hastigt nedsatte standret.

Selve kvarteret var nærmest i belejringstilstand, i det mindste den del, som lå oven vandet. Broerne var besat med soldater, bådene trukket over på den anden side kanalen. „Hvem der var på Christianshavn, måtte blive på Christianshavn.“ I hvert fald natten til ende.

Endnu den næste nat levede de syv, som standretten havde dømt til døden, blandt dem Slaglille-Fanden og Peder Vovehals. Den følgende formiddag blev de ført til skafottet, rejst, hvor nu Artillerikasernen ligger. Hundreder af træføfler klaprede gennem gaden, og bedre så fangerne ikke ud, efter at de havde tilbragt natten i regn under åben himmel. De skulle allesammen se til, når de syv mistede hovedet. De, som havde reddet halsen i første omgang, kunne alligevel ikke vide sig sikre. Tre måneder senere blev endnu 10 dømt til døden, de seks skulle endda lægges på stejle.

I det hus, hvor den unge de Saint-Aubain hin midsommerdag havde set de flygtende fanger, ja, måske i det samme værelse boede siden den unge jomfru Pätges, bedre kendt som Johanne Louise Heiberg, hos sin svigermoder fru Gyllembourg. Født Buntzen var denne en kusine til Carl Bernhards mor, som atter var søster til den yngre Andreas Buntzen. Den ældre Andreas Buntzens store gård lå på hjørnet af Overgaden oven Vandet og Bådsmadsstræde. Det var, som barnebarnet har fortalt, „en meget gammeldags gård . . . hvortil der hørte en stor have, der var omgivet af en høj mur, ligesom en kirkegårdsmur.“ Halvt kirkeligt lød det også, når den fløj, hvor kontorerne var, spøgefuldt blev kaldt „klosterfløj-en“. Sønnen boede på gården i Overgaden fra sit bryllup i 1809 med Camilla du Puy, datter af syngemesteren, som samme år måtte forlade landet med få timers varsel, forvist på grund af sit forhold til prinsesse Charlotte! Træt af rejsens besværligheder skrev Don Juan'en fra Bremen til sin datter: „Jeg tænker så ofte, du ville have det meget bedre på Christianshavn, i den store sorte sofa, rygende en cigar med Busse og ventende på en lille tallerken tilberedte champignons . . .“ Han kom aldrig tilbage igen, i de 12 år han endnu levede, han så lidt som P. A. Heiberg, fru Gyllembourgs første mand.

Johanne Louise Pätges havde haft tilknytning til Christianshavn, inden hun kom til at bo i herskabsgården i Overgaden. Men

I Søkvæsthuset, det oprindelige Opfostringshus fra det 18. århundrede, boede gennem en årrække i det nittende ægteparret Johan Ludvig og Johanne Louise Heiberg.

forholdene var ikke så store i det gamle Brogade 4, hvor faderen havde sin ølstue. Balletbørn ved det kgl. Teater dansede hun og søsteren på billardet for gæsterne. Fru Heiberg har selv fortalt dette i sine berømte erindringer. Hun har også skildret tiden hos fru Gyllembourg i Overgaden, hvor hun boede i det lille hjørneværelse, så lille, at Heiberg kaldte det „Lygten“. Men hun havde udsigt både mod volden og helt ned til Langebro. I sidste retning stod hun ofte og stirrede „feberagtigt“, ikke i længselsfuld venten

efter sin forlovede, hvad man kunne tro, men „i uro og angst for den kedsomhed, som nu ventede hende.“ Forbindelsen blev omsider brudt, og 1831 ægtede hun Heiberg. Aftenen før brylluppet stod hun sidste gang i sit lille værelse: „Jeg åbnede vinduet i den skønne sommernat og så op til mine yndlings-stjernebilleder. Der var overordentlig stille i denne udkant af Christianshavn, kun hornets tuden fra laboratoriet og tårnurets dumpe slag fra Vor Frelzers kirketårn afbrød nu og da den dybe stilhed rundt omkring mig . . .“

Efter hvedebrødsdagene flyttede hun atter ind i Brogade, men på den anden side gaden, i det senere nr. 5. Svigermoderen boede stadig hos dem. „Herved overlader jeg dig regimentet og stiger ned af min trone“, sagde hun den første aften og gav samtidig svigerdatteren husholdningsbogen. Heibergs boede i Brogade i 11 år, og hos dem kom mange af tidens kendte mænd, også H. C. Andersen, der bragte sine eventyr til den fejrede skuespillerinde. Her kom Poul Møller, Hertz, Oehlenschläger, brødrene Ørsted, Martensen, Paulli, Andræ, Madvig og mange andre, næsten alt, hvad der var af ånd i Danmark. Det var ligeledes her i Brogade, at en meget højtstående person, gehejmestatsminister og greve, en dag indfandt sig i al sin herlighed „med hvide silkestrømper, sko, knæbenklæder og med brystet fuldt af alle de ordener, som et bryst kan bære.“ Han troede, de gamle dage ikke var forbi, og at en stormand som han med held kunne gøre kur til den unge Thalias datter. Men han troede forkert.

Heibergs flyttede fra Brogade i 1842, men vendte efter et par års forløb atter tilbage til Christianshavn. De fik deres bolig i Søkvæsthuset. Fru Heiberg har med næsten sværmerisk kærlighed skrevet om haven ved deres lejlighed, som hun ofrede uendelig omhu. Men hvor hun siden så mangan midnatsstund vandrede i ensomhed og „med usigeligt vemod“ så op til Heibergs oplyste vinduer, bag hvilke han syslede med sine astronomiske studier, der mere og mere optog ham.

Fru Heiberg opdagede Amager. Den flade ø, hvor ingen københavner kom, dens sletteskønhed fandt hun stort behag i. Hvor ofte vandrede hun ikke „ud af den kjære Amagerport! Ti minutters gang — og alt, hvad der hed by og København var forsvunden.“ Og således blev hun inspireret til „En søndag på Amager“. Hun skrev selv både ordene og musikken. Alle vegne, i skoven, på kafeer, i gader og stræder hørte man de populære sange. Men fru Heiberg har også fortalt, hvordan Heiberg en dag kom hjem og havde købt en skillingsvise af en dreng på gaden. Hun spillede den straks og sang i jublende glæde, atter og atter —: Den tapre landsoldat! Til sidst var hun så hæs, at hun ikke kunne få en tone frem. Ånden fra 48, krigsbegejstringen havde dengang grebet alle, også børnene på Christianshavns vold, som hun så lege danske og slesvig-holstenere.

En af datidens åndspersonligheder, på sin vis den største af dem, havde næppe sin gang hos Heibergs i Brogade, endda han boede på Christianshavn, få skridt fra dem om hjørnet i Strandgade 6, nemlig N. F. S. Grundtvig. Det var i årene 1829-40. Men Grundtvig havde boet på Christianshavn siden 1823, da han var blevet kapellan ved Frelsers kirke. Her blev digtet „Nytårmorgen“ til, og her udgav han sit skrift „Kirkens genmæle“, der vakte så overordentlig opsigt og bragte ham H. N. Clausens injurieproces på halsen. Det blev et skel i hans liv. Grundtvig havde længe været utilfreds med forholdene indenfor statskirken, og inden retssagen var afsluttet, nedlagde han sit præsteembede. Man havde nægtet ham at måtte synge nogle af hans egne salmer i kirken. Den signede dag — hans gendigtning af den gamle dagvise måtte ikke lyde i Frelsers kirke i 1826 ved tusindårsfesten for Ansgars komme.

Grundtvig var nu i en årrække uden præsteembede, om ikke uden menighed i hele denne periode. 1832 overlod man ham Frederiks tyske kirke til aftensangs-gudstjeneste, og her samlede han i de følgende syv år en fri menighed.

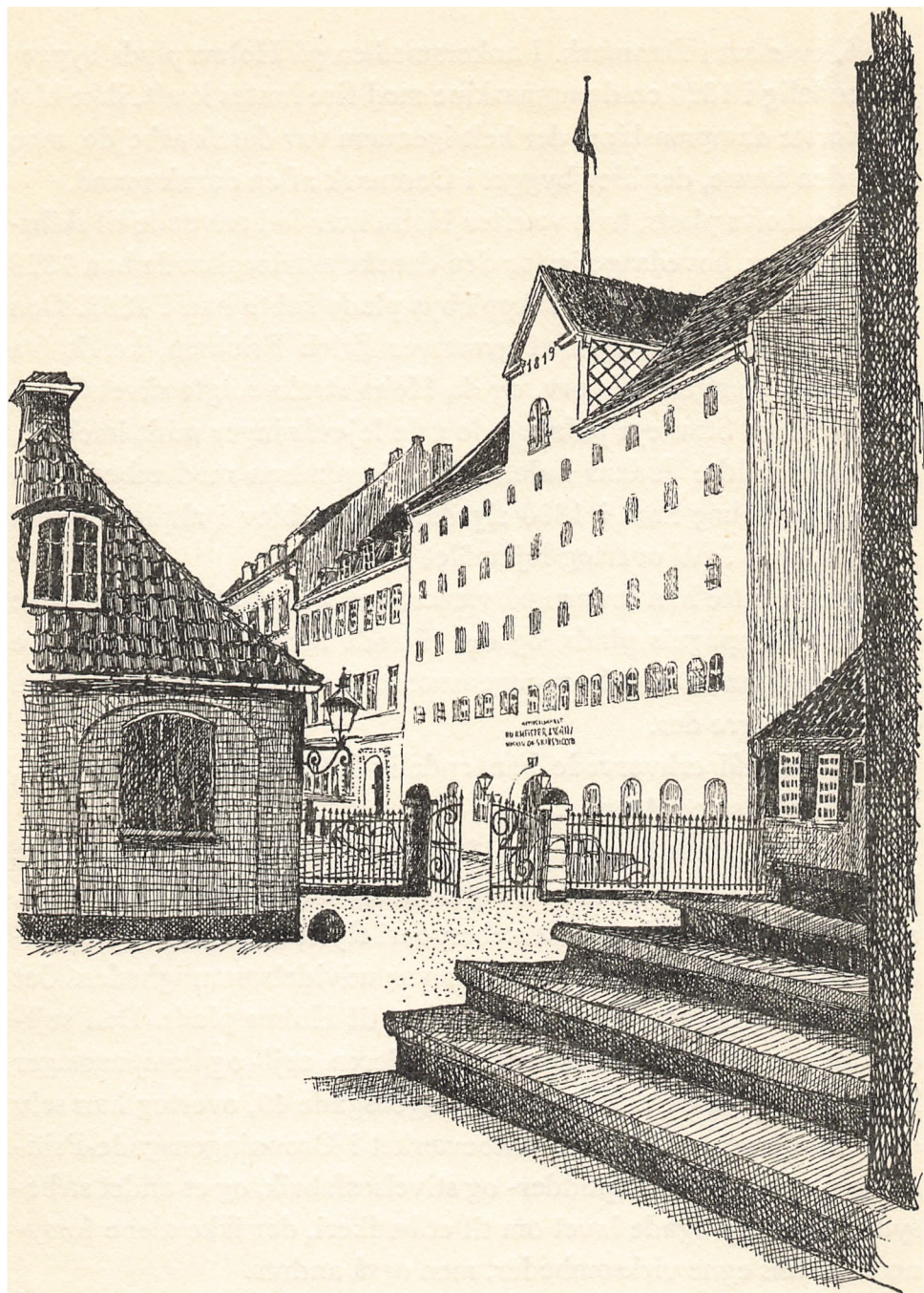
Det fik næppe praktisk betydning, at Jakob Holm havde tilbudt ham at holde gudstjeneste på et af sine takkeloffer.

Ellers har Jakob Holms navn ingen plads i åndshistorien, men desto mere kendt er det i Danmarks økonomiske historie. I den første halvdel af det 19. århundrede var det indenfor handelslivet på Christianshavn det næsten altoverskyggende. Et synligt udtryk fandt dette blandt andet i den omstændighed, at han efterhånden kom i besiddelse af så godt som alle de gamle „pladser“.

Holm begyndte forholdsvis småt som urtekræmmer i Lille Torvegade 21. Det var et uanseligt tre etages hus på kun 4 fag. Alle-rede 1799 købte han den store ejendom Strandgade 8 med både baghus og stalde. Også som urtekræmmer var han noget for sig. Han forstod at skaffe sig en kundekreds over hele byen og var ikke blot en lille lokal handlende, der forsynede folk i kvarteret. Hver dag kørte karlen med hans vogn over Knippelsbro til både Frederiksberg og Østerbro.

Fra 1798 var Holm reder, en virksomhed, som han siden drev i det helt store, og hvor han på flere måder var en foregangsmand. Han udredede de første danske skibe på sejlads i sydhavet. Det var hans skibe, der foretog de første jordomsejlinger, og hans flag var fra 1820'rne kendt i alle verdens havne.

Fra 1814 blev han tillige skibsbygger, og efter at han i 1819 havde købt den anselige ejendom Strandgade 4 og ombygget den, erhvervede han i 1822 skibsværftet på den såkaldte von Ostens plads og havde hurtigt mange arbejdere i gang. At der 1822 var 56 tømmere-mænd i arbejde på Holms værft var dengang for et privat værft enestående, og gav genlyd i datidens avispresse. Von Ostens plads købte han af den kendte kommunalpolitiker L. N. Hvidt, og 1824 overtog han fra Fabritius de Tengnagel den plads, som han siden lod kalde Holms plads. På Holms værft blev det første danske fyrskib „Læssø Trindel“ bygget i 1829, og omtrent samtidig fik han bestilling på „Frederik den Sjette“, det første dampskib,

Strandgade 4, før Holms pakkhus, nu B&Ws museum, set fra Christianskirkens trappe.

som blev søsat i Danmark. I ankersmedien på Holms plads byggedes endelig i 1826 en dampmaskine med fire hestes kraft, ikke blot den første dampmaskine, der helt igennem var dansk arbejde, men også den første, der blev bygget i Danmark af en dansk mand.

Bodenhoffs plads, hvis værfter Holm især lod anvende til skibsreparationer, hovedsagelig for den danske marine, havde han 1829 lejet af admiralitetet, men Applebys plads købte han i 1833. Den havde en tid været ejet af grosserer Erich Erichsen, kendt fra gården på Kongens Nytorv, og da Holm straks solgte såvel Overgaden 2 som Stanleys palæ og de usle lejevåninger midt imellem, som man kaldte Jødens bule, stod hele pladsen med reberbanen og øvrige anlæg ham i 1800 rigsdaler. Den blev i almindelighed udlejet, og B & W overtog lejemålet i 1851.

Endelig satte han kronen på værket ved i 1843 at erhverve selve Asiatisk kompagnis plads, og det tiltrods for, at en række andre forretningsmænd havde sammensvoret sig for at hindre, at han også blev herre der.

Til overmål erhvervede han endelig i 1844, året før sin død, Larsens plads ved Amalienborg.

På Holms plads lå også fra 1825 en oliemølle. Holm var tillige fabrikherre i større stil. På Amager lå nogle af hans virksomheder, andre på Christianshavn. Et sæbesyderi flyttede han 1811 fra landet til Dronningensgade, fordi der var udvidelsesmuligheder. Det var dette værk, som siden blev flyttet til Holms plads. Den sejldugsfabrik, som han sammen med broderen, sejl- og kompasmager Peter Holm, havde anlagt i Dronningensgade 49, overtog han selv efter broderens død i 1812. Sæbeværket i Dronningensgade-Prinsensgade blev 1824 en pudder- og stivelsesfabrik, og et andet sæbesyderi i Kongensgade lavet om til et bødkeri, der ikke alene forsynde Holms egne virksomheder, men også andres.

Jakob Holm var på flere måder en fremsynet mand. Det var nye toner, der lød, når det, da sejldugsfabrikken blev opført, blev for-

langt, at bygningerne skulle være „lyse og rummelige og dertil sunde“, og det tyder naturligvis også på social forståelse, at han lod den store grundmurede reberbane ved Langebrogade bygge om til boliger for sine folk, der kom til at sidde i dem for en billig husleje. Så uanselige „Holms huse“ nu forekommer, og de fleste vist endnu uden lys og gas, var det for den tid et socialt byggeforetagende af format. Det siges, at Grundtvig kom i forbindelse med Holm ved at anmode ham om hjælp til de fattige, og man har ment, at han også har haft en finger med ved ombygningen, i hvert tilfælde sikkert hans gode ven Lorentz Simonsen, kateketen ved den tyske kirke.

Er Jakob Holm den forretningsmagnat, der betyder mest for selve Christianshavn i første halvdel af det 19. århundrede, så havde andre stormænd indenfor datidens forretningsverden også tilknytning til bydelen. Josef Hambro af uformuende jødisk slægt arbejdede sig op til at blive handels- og industriherre i større stil med en formue, overvejende skabt ved bankierforretninger med den danske stat. På Bodenhoffs plads anlagde han den første danske dampmølle, dertil en rismølle, et skibsbrødbageri og et salteri, i forbindelse med hvilket sidste han nævnes som landets første konservesfabrikant. A. N. Hansen, der siden fik *sit* navn, overtog virksomhederne, da Hambro fra 1842 bosatte sig i London.

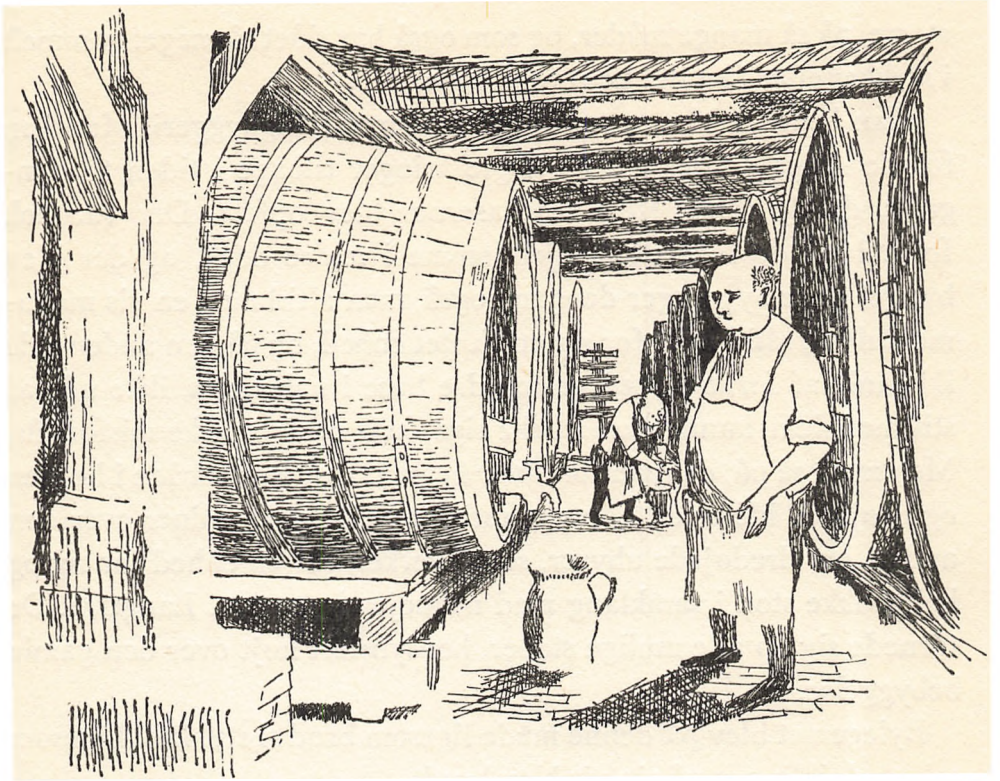
Engelskorienteret var ligeledes stegekøbmanden Alfred Hage, der to år senere nedsatte sig i hovedstaden, hvor han navnlig drev en meget omfattende kornhandel. Hage konkurrerede i grandezza og overdådig gæstfrihed med det 18. århundredes storkøbmand. Hans længst forsvundne gård, oprindelig led i det Vestindisk-guineiske kompagnis bygninger, lå syd for Knippelsbro, ud til havneløbet, og her førte han et meget herskabeligt, ja næsten fyrsteligt hus med strålende festaftener, baller og assembleer: „Det var med en næsten beklemmende højtidelig følelse, man satte foden på den tæppebelagte trappe for at gå op til festsalene“, så

fornemt virkede det altsammen. Her kom ikke blot ungdommen, men i det hele Københavns mest kendte personligheder, skuespillere, malere, komponister. Og aktiv politiker, som husherren var, samledes her tillige en række af det national-liberale partis ledere.

Politiker var også C. A. Broberg, kaffegrosserer, der nu besad Niels Brocks tidligere gård, Strandgade 36, og nær forbundet med Tietgen spillede en vigtig rolle i datidens forretningsliv såvel som i det politiske.

Nok så verdenskendt som disse blev i længden et endnu ikke nævnt christianshavnernavn fra den første halvdel af det 19. århundrede. Som Jakob Holm var P. F. Heering også urtekræmmer, da han i 1838 købte kaptajn Kofoeds store gård og blev stor-købmand og reder på Christianshavn, om ikke i samme stil som Holm. Han lod dog bygge ikke mindre end 10 fartøjer, en hel lille handelsflåde, som stod sundet ud lastet med træ fra Østersølandene, danske landbrugsprodukter og den kostelige kirsebærlikør, der fyldte mindst, men betød mest for firmaets ry. I de store kælderrum ligger stadig de mægtige egetræsfade, mange af dem århundredgamle og mærket med slægten Heerings våben. Her lagres den ædelige kirsebær-brændevin, når de dybtrøde bær fra Sjællands frugthaver har gennemgået den omstændelige proces, der omdanner dem til det verdenskendte produkt Cherry brandy eller som det nu hedder Cherry Heering.

Heerings gård beslaglægger den dag i dag en af de oprindelige storgrunde fra Christianshavns første udstykning. En storgrund, der tilmed er udnyttet i nøjeste overensstemmelse med Christian IVs planer, med hovedbygningen lagt ud til kanalen, pakhuse og andre udenomsbygninger bagud mod Kongensgade. Et virkeligt handelshus, et industrielt foretagende med forbindelser langt ud i verden. Og dertil en produktion, som den salig konge sikkert ville være den første til at værdsætte. Det kan siges, at Heerings gård på det allernøjeste hævder traditionerne fra hans dage.

I kælderen under Heerings gård i Overgaden neden Vandet lagres den verdenskendte kirsebærlikør på århundredgamle vinfade, prydet med slægten Heerings våbenskjold.

Heering overtog gården i 1838. Da var der næsten gået 200 år siden Christian IVs død, og man stundede mod et nyt 48, der på sin vis blev lige så skelsættende.

En ny tid var undervejs. En tid med politisk frihed. Bødker-sønnen fra Christianshavn, C. C. Hall, skulle være en af dem, der prægede den. Ikke i kraft af selverhvervet eller arvet rigdom, men i kraft af sit politiske snilde.

Men også på anden måde en ny tid, industrialiseringens epoke. Nu skulle de virkeliggøres, alle de drømme, som var drømt gennem de svundne århundreder, og i et format, som man slet ikke havde kunnet forestille sig. Et format, der siden da er blevet større og

større, på så mange måder, og som også har slået så meget gammelt i stykker eller fået det til at forsvinde.

Man behøver blot at tænke på moderne boligbyggeri. Man kan for den sags skyld godt gå nogle åringer tilbage i tiden til dengang, da de første store lejekaserner blev opført. Der var nok forskel på de forskellige ejendomme i ældre dage, og der blev bygget store bygninger dengang også, men altid med en vis monumentalitet, altid hver for sig en sluttet enhed, og på den anden side ikke ude af forhold med de mindre huse i nabolaget, ikke ude af stil med dem, kunne man måske sige, hvis det blot ikke misforstås. Men tænk så på, da man for alvor begyndte at bygge både i højden og drøjden, idéforladte kasser med den ene rad vinduer over den anden, hundredøjede uhyrer, som hverken var en enhed for sig og heller ikke stod i samklang med naboejendommene. Langt fra. De tårnede sig op alle mulige steder, hensynsløst højt over den gamle bebyggelse.

Bylegemet blev på denne måde ligesom brudt i stykker. Ligesom selve udviklingen på sin vis blev brudt.

Hvornår skellet skal sættes, er ikke let nøjagtigt at sige. Man kan vælge året 1848, men man kan for Københavns og dermed Christianshavns vedkommende også vælge årstallene 1856-57, da portene forsvandt, og hovedstadens gamle landbefæstning dermed endelig var nedlagt.

Men forud var gået en lang og heftig kampagne. Københavnerne havde som i sin tid svenskerne og med større held løbet storm mod deres egne volde. De snærede efterhånden hovedstaden som en spændetrøje, bidrog til at opretholde de forfærdende hygiejniske forhold, mere og mere uudholdelige som byen voksede. Boligforholdene var elendige, kloakvæsen havde man endnu ikke og renovationen hvilede fremdeles på det gode gamle hævdvundne tøndesystem, hvis forudsætning var lokum i gården, stinkende latrinkuler ved hvert eneste hus.

Der måtte ske noget, og da man dengang ikke kunne forestille sig, at byen ville vokse blot tilnærmelsesvis så meget, som sket er, og vokse hurtigt, ikke drømte om nutidens moderne trafikmidler, ja, så måtte voldene væk, så der blev plads til at bygge på, i rimelig nærhed af byen, væk måtte de, så meget desto mere, som de efterhånden ikke betød noget som forsvarsværker.

De kom væk, selvom det tog tid, og selv om man med vor tids viden om udviklingen kan beklage det. Og portene, der i en sjælden grad var lagt for had blandt befolkningen, de forsvandt med det samme. Først Nørreport allerede i 1856, i 1857 Vesterport, Østerport og — Amagerport.

Fru Heiberg var endnu ikke flyttet fra Christianshavn, da hendes kære Amagerport faldt. Og H. C. Andersen levede i bedste velgående, han som en snes år før havde givet sin poetiske karakteristik af Amagerport, som — livets og dødens port.

„Det er den første store port, igennem hvilken den uskyldige amagerpige første gang træder fra sit Arcadien ind i den brogede hovedstad. Under denne hvælving har den gamle amagerkone engang som barn vandret med bankende hjerte og dyb længsel efter al den herlighed hun snart skulle se med fader og moder. — Med hvilke ganske andre følelser ruller ikke synderen sidste gang ud af den? — Med hvilket blik må ikke han betragte disse mure? — Det må dog være en ganske underlig følelse, hvormed han ser genstandene omkring sig. Hvor frygteligt at se den store bølgende menneskemasse omkring sig, og vide, at når disse om nogle minutter vende tilbage, da er man død, er udreven af det hele samfund, i et ganske andet væsen, i en ganske anden stilling —“.

Livets og dødens port? Nej, den var alene dødens port, ville normalt en københavner fra dengang hævde, den hindrede fremskridtet, udviklingen. At den forsvandt måtte tages som symbol på at *livet* skulle have sin gang.

DET SIDSTE ÅRHUNDREDE

I 4

DEN berømte maler Vilhelm Marstrand skrev i 1871 et brev til sin søn, der studerede maskinteknik i USA, og han fortalte om „det af et stort aktieselskab stiftede jerndampskibsbyggeri og maskinfabrik, som bliver åbnet på den ø, der er dannet mellem Ly netten og Holmen. Her nærer man store forhåbninger til denne sag og der vil blive anvendelse for mange gode kræfter.“ Profes soren kunne ikke vide, at Poul Marstrand senere, i 1897, som ma skinfabrikant skulle komme til at konkurrere med netop det nævnte aktieselskab om retten til det patent, som blev af største betydning for firmaets udvikling, Rudolf Diesels.

Der er gået lang tid siden 1897 og længere siden 1871, men kontinuiteten mellem de nævnte hændelser og aktieselskabets virk somhed i dag er tydelig nok. Man kan føre linjen længere tilbage i tiden. Burmeister & Wain, eller dengang Baumgarten & Bur meisters maskinfabrik blev jo flyttet til Christianshavn blot to år før det skelsættende år 48 og var allerede blevet et betydeligt fore tagende, inden Amagerport faldt. Man kan også sige, at B & W som skibsbyggeri i dag fører traditionerne videre fra Christians havns allerførste dage, eftersom firmaet beslaglægger den grund, hvor bydelens første skibsbyggeri stod, Jonas Trelunds, det der var Daniel Balfours helt tilbage i Christian IVs tid.

Men man kan dårligt fortælle om selskabets udvikling igennem det sidste århundrede på samme måde, som der i det foregående er fortalt om de gamle virksomheder. Ligesom det at skildre selve Christianshavns historie i samme periode så detaljeret, som det foran er gjort, ville kræve mindst ligeså mange sider til, som der allerede er trykt her foran.

I denne bog er der jo i det hele taget først og fremmest lagt vægt på at vise, i hvor vid udstrækning nutidens Christianshavn er afhængigt af fortidens, af de for mere end 300 år siden lagte retningslinjer, og det gælder også bygningerne fra ældre tid, i hvert fald hvad angår de arealer, de optager, for de gamles vedkommende naturligvis også deres udseende.

Det gælder derimod ikke for B & Ws vedkommende. Med dette foretagende forholder det sig på samme vis som med det mere moderne byggeri, der også breder sig ud over alle gamle grænser, sletter dem, så de oprindelige proportioner går tabt. Der ses helt bort fra anlægget på Revshaleøen, det nyvundne land, som næppe kan siges at høre under Christianshavn, i hvert fald ikke under det gamle Christianshavn.

På den anden side er grænserne for det areal, som maskinfabrikken på selve Christianshavn beslaglægger, jo dog i nogen grad afhængig af ældre tiders forhold. Kanalen ligger der da fra gammel tid, og den gamle Grønnegaards havn eksisterer i ganske vist mindre udstrækning som bassinet på Holms plads.

Der ville vel alligevel savnes noget, hvis der ikke her til slut blev gjort rede for også denne udvikling, og det samme må vel siges om den almindelige topografiske udvikling på Christianshavn.

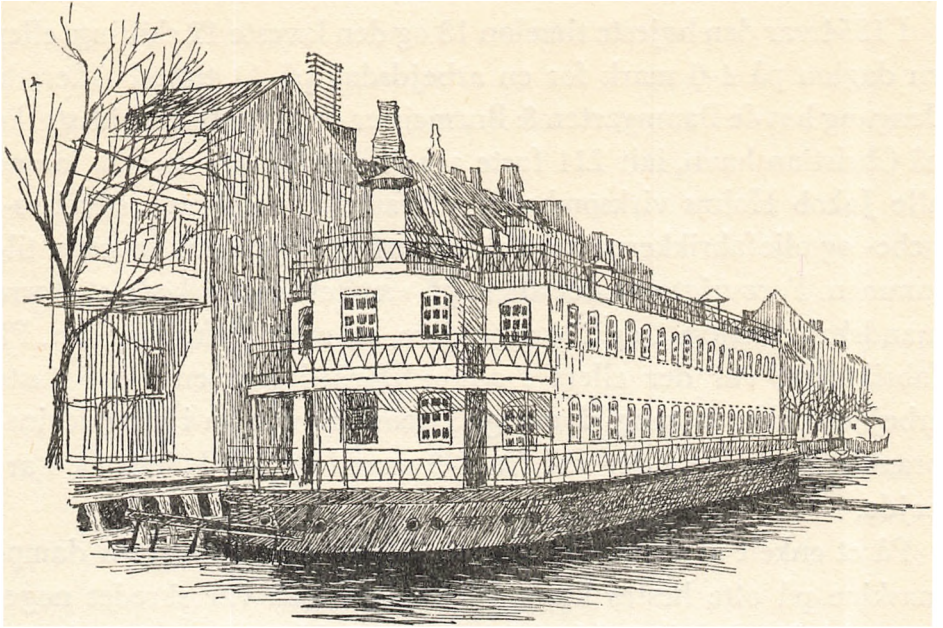
Så her skal gøres forsøg på i meget kortfattet form at fortælle om, hvorledes bydelen igennem det sidste århundrede har skiftet tildels både anlægsform og udseende.

B & W har faktisk ansvaret for, at en af Christian IVs gader blev nedlagt, en mindre gade ganske vist, Lille Sofiegade, der

løb mellem Overgaden neden Vandet og Wildersgade, idet det projekterede stykke videre frem til Strandgade næppe nogensinde blev anlagt. Efter at Baumgarten & Burmeister i 1846 havde købt den første grund på Christianshavn, identisk med en af de oprindelige storgrunde, dengang kaldt Kjerulfs have, et forlystelsesetablisement, der mod nord stødte ud til netop Lille Sofiegade, og i de følgende år indtil 1868 et omtrent tre gange så stort areal, dels på den ene, dels på den anden side af gaden, lykkedes det 1869 at få skøde på selve denne af kommunen, formedelst et beløb på 6000 rigsdaler. Også Overgaden ud for selskabets ejendomme er på lignende måde overtaget fra kommunen, helt overflødig efter at B & W i 1870 havde erhvervet laboratoriets område, den hidtil da største udvidelse af firmaets grund. 1898 overtog selskabet den tidligere v. Ostens plads, og 1928 Holms plads, samt den tilhørende store ejendom på den anden side Strandgade, nr. 4. Endelig købte B & W efter krigen ejendommene mellem Strandgade og havnen hen til Torvegade. At selskabet også har erhvervet et område på Wildersplads, tidligere tilhørende A/S Københavns Flydedok, har ikke ændret de matrikulære forhold.

Det var B & W, som byggede den første Knippelsbro af jern, ved hvilken lejlighed broens beliggenhed blev ændret, så den kom til at føre fra Slotsholmsgade til Torvegade.

B & Ws første skibsværft, det der i 1872 blev afløst af virksomheden på Revshaleøen, lå ikke på firmaets egen grund, derimod på lejet areal. Baumgarten & Burmeister havde først tænkt på at erhverve en del af terrænet på Gammelholm, nærmest Nyhavn, men det endte med, at man af Jakob Holm & Sønner lejede et stykke af Engelskmandens plads ud til havnen og kanalen. Dette firmaets første skibsværft blev tillige landets første jernskibsværft, hvorfra leveringen af det første jernskib „Troppetransportfartøjet nr. 1“ i 1854, blev fulgt af en række andre leverancer til både staten og private.

Udfor den af B & W beslaglagte, lukkede del af Overgaden og de bygninger, som længst har tilhørt firmaet, ligger det flydende marketenteri, som populært kaldes Frikadellen.

„Skibsbyggerarbejdet var dengang et slid i langt højere grad, end det er nu“, skriver Kjærbøl. „På grund af mangel på kraner og spil blev materialerne i stor udstrækning båret på skuldrene. Skulle der hænges plader op, foregik ophængningen almindeligvis ved hjælp af firskårne taljer, og til arbejdet hørte en forsanger, som — medens sjakket trak i løberen — foredrog en noget ensformig vise, hvis tekst nærmest lød:

Å hiv, å høj,
å uller me'en,
å en lille tørn endnu,
å en lille tår til,
å hiv, å høj.

Skal man karakterisere livet blandt skibssmedene på Engelskmandens plads, må det blive med slid, slæb og drikkeri . . .“

I 1854 var den højeste timeløn 18 og den laveste 12 skilling, eller en dagløn på 4-6 mark for en arbejdsdag på 11 timer! Allerede dengang havde Baumgarten & Burmeister den største arbejdsstyrke på Christianshavn, ialt 211 faste arbejdere. Så stor en stab kunne alle Jakob Holms virksomheder i kvarteret, sejldugs-, stivelses-, sæbe- og oliefabrikkerne samt skibsværftet næppe nok mønstre til sammen. Forøvrigt var det alene på værftet, der virkede et større mandskab, mellem 1 og 200 arbejdere, alt efter beskæftigelsen. På fabrikkerne var der ellers i almindelighed kun en 3-4-5 faste arbejdere, ikke engang så mange i gennemsnit som i brændevinsbrænderierne, hvor der var fra 4-9 mænd og 1-4 kvindfolk i arbejde.

På et enkelt af disse, det største, havde man tilmed en dampmaskine på otte hestes kraft. Mekaniseringen var skredet noget fremad i den forløbne tid af århundredet. Henved en snes dampmaskiner var nu i drift på Christianshavn, også en enkelt på 12 hestes kraft hos Baumgarten & Burmeister. Den største på 36 hk stod tillige med to andre hos A. N. Hansen, i hans store kombinerede virksomhed på Bodenhoffs plads. Her var også til stadighed henved 80 mand i arbejde. Men værdien af den årlige produktion blev her anslået til 900.000 rigsdaler, mens Baumgarten & Burmeister med deres tre gange så mange folk kun anslog værdien af deres årsproduktion til 220.000 rigsdaler. Det var ikke altid antallet af arbejdere, det kom an på i denne forbindelse. A. N. Nyholm med en arbejderstab på 10 mand + en dampmaskine på 12 hk producerede på sin oliemølle for 300.000 og C. L. Olsen — det førnævnte største brænderi — for 91.000 rigsdaler årligt. Det er de fire største tal, der opgives, men for adskillige virksomheders vedkommende, nemlig samtlige Jakob Holms, stod rubrikken blank i industritællingen fra 1855.

Endnu på det tidspunkt herskede der gammeldags patriarkalske tilstande i flere industrielle virksomheder. De folk, som arbejdede

i brænderier og møller fik foruden deres kontante aflønning tillige kost og logis hos driftsherren. Møllerierne var efter datidens forhold ret betydelige virksomheder. Interessenterne i Lille Mølle havde 14 mand og C. C. Augustinus hele 26 i arbejde, og begge steder var vindkraften suppleret med dampkraft.

Alt i alt var omkring et tusinde voksne mænd i fast arbejde på Christianshavns fabrikker, og hertil kom et mindre antal drenge, kvinder og piger. Men desuden var der naturligvis flere arbejdere på Christianshavn, blandt andet på de store handelspladser, og alle var de „næsten . . . tvungne til at boe derude.“

Ikke fordi der i almindelighed var uvilje mod at have sin bopæl på den anden side broerne, i det mindste ikke, når man først een gang var kommet der. Tværtimod. Man vil, blev der skrevet i 1867, „når man kender lidt til befolkningen herude, snart blive slået af den mærkværdige forkærlighed, som mange nære for Christianshavn, det er ganske almindeligt, at fattige folk have boet 20-30 år i træk på denne side af havnen, ja, der ere familier, som i flere generationer have levet herude og derfor betragte sig ikke som københavnere, men som christianshavnere . . .“

Og dertil kom altså, at den arbejderbefolkning, der havde sin daglige dont i kvarteret, *måtte* bo der og hellere end flytte langt bort, tog „til takke med den usleste bolig herude.“

Ja, det var reversen af medaljen! Allerede for 100 år tilbage var store dele af Christianshavn udpræget *slum* — som det tildels er tilfældet endnu i vore dage.

Som nævnt var det overbefolkningen af København, der havde fået hovedstaden til at sprænge sin ham, fæstningens snærende bælte. Var voldene ikke faldet endnu, så vidste man, deres fald var bestemt. Før eller senere måtte fæstningsterrænet give plads for nye beboelseskvarterer, nærmere byen end dem, der allerede var begyndt at rejse sig på „broerne“. „Broerne“, der havde navn efter de brolagte hovedlandeveje, byens udfaldsveje.

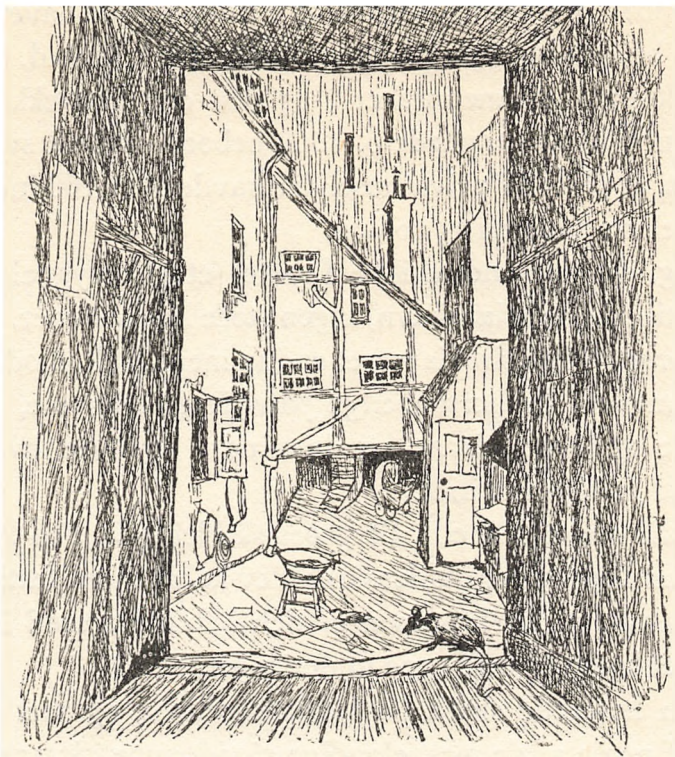
Kun på Christianshavn var forholdene anderledes. Vel var der også her bygget udenfor volden, på Amagerbro, hvor forøvrigt Burmeister & Baumgarten havde organiseret opførelsen af mere sunde og tidssvarende arbejderboliger. Men Christianshavns vold agtede man på det tidspunkt foreløbig at skåne, således at den kunne danne forsvar mod en fjende, der eventuelt gik i land på Amager.

Nutiden kan ikke noksom prise denne forsigtighedsregel. I datiden så de forskellige kredse noget forskelligt på det.

For at forstå fortidens vurderinger er det jo nødvendigt at kende deres forudsætninger. Dengang var det umuligt at forudse, hvilken fart udviklingen ville tage gennem det næste århundrede. Selv en så fremsynet byplanlægger som arkitekten, professoren og kammerherren Meldahl kunne ikke forestille sig andet, end at København i løbet af det første halve århundrede ville finde mere end rigelig vokseplads indenfor søerne, på det område, der blev ledigt ved nedlæggelsen af landbefæstningen på Sjællandssiden.

Med datidens trafikmidler var afstandene store. Blot det at bo på Amagerbro og arbejde på Christianshavn opfattedes som meget besværligt. Som det udtrykkeligt blev fremhævet dengang: „Ganske vist er der også her bygget på Broen, men når Christianshavn selv allerede er en udkant af byen, bliver Amagerbro, hvis bebyggede dele tilmed ligger i betydelig afstand fra voldene, så meget udkant, at man aldrig vil kunne vente, at nogen større del af den befolkning, som har sit erhverv i byen, vil søge derud . . .“

I 1867, det år, da fæstningsterrænet overgik til Københavns kommune, boede der på Christianshavn — fraregnet fanger, arbejdsdshuslemmer og militærpersoner — henved 14.500 mennesker eller omtrent $\frac{1}{10}$ af hele hovedstadens befolkning. Rent umiddelbart set — ved blik på et kort — skulle man ikke tro, bydelen var så overvættet tæt befolket. Men der var adskillige ting at tage i betragtning, dels at en stor del af kvarterets areal var benyttet som

Som for allerede hundrede år siden er dele af Christianshavns bebyggelse udpræget slum med usunde, mørke lejligheder og snævre mildest talt uhygiejnske baggårde.

handelspladser, værksteder, kirkegårde, fabrikker og værksteder, dels at kvarteret ikke var lige tæt befolket. Der fandt en sammenklumpning sted. De 14.500 indbyggere var „sammenpakkede i ikke mere end 373 beboede ejendomme“, altså cirka 40 personer pr. hus. Men — mens der i den del af Christianshavn, der lå indenfor kanalen, var 157 beboelsehuse med et indbyggertal af 30 pr. hus, var der mellem kanalen og volden bosat henved 9000 i kun 216 huse, altså mere end 40 i gennemsnit. Og hertil kom yderligere, at det var påfaldende så mange „indskrænkede og lave huse på 2 etager“, som fandtes netop her, ja, i en af Christianshavns mest uanselige gader, Amagergade, boede der rundt regnet 1000 mennesker! Som

det hed i 1867: „Dronningensgade og Prinsessegade have hver især ligeså stor befolkning som mangen dansk lille kjøbstad, henholdsvis ca. 1200 og 1300 mennesker“, og den ene husrække i Overgaden oven Vandet rummede o. 1500 beboere. Hertil svarede det naturligvis, at af de 17 privathuse, der havde over 100 indbyggere, lå de 15 mellem kanalen og volden.

Dengang, da der endnu ikke fandtes etagebebyggelse i mere moderne stil på Christianshavn, ingen store lejekaserner, har modsætningsforholdet på sin vis været endnu mere grelt, modsætningsforholdet mellem de herskabelige patricierejendomme, navnlig i Strandgade og Overgaderne, og de mindre lejehuse, hver for sig overfyldt af fattige familier.

Mange vil huske Vilhelm Bergsøes skildring i „Fra Piazza del Popolo“, om lægen, der i koleraåret blev kaldt til en fattig patient på Christianshavn, beskrivelsen af den håbløse armod i et usselt logishus, i et kammer helt oppe under taget.

Koleraen huserede slemt på Christianshavn, og vist blev som følge heraf nogle af de mest elendige ejendomme i kvarteret revet ned. Men langt fra dem alle. En beretning fra 1867 har skildringer af sådanne, skildringer, der i deres mere nøgterne form siger sparto til Bergsøes, af huse, som fra kælder til kvist var tæt besat. Fattige var der nok af i kvarteret. Hvert tredje, hvis ikke hvert andet menneske i det, levede dengang mere eller mindre af fremmed hjælp!

Rent bortset fra, at der lejlighedsvis nævnes „qvisterne i kjeldereren“, altså de egentlige kviste i modsætning til veritable loftskamre, så var der ikke så langt fra kælder til kvist dengang, da adskillige huse kun havde en eller to etager. Men alle var taget i brug til sidste kvadrat- og kubiktomme. I en af de værste ejendomme siges forhuset at bestå af „kælder, lidet lavere end gaden, stue og kvistetage, hvortil nogle steder kommer endnu en kvistetage oppe under hanebjælkerne, der stærkt minder om Venedigs berygtede blykamre, hvor man stivner om vinteren og smelter om

sommeren, men som dog stadig beboes af hele familier.“ Der var i dette hus samt i baghuset ialt 65 lejligheder med over halvfjerdehundrede beboere, hvoraf henved fjerdedelen logerede hos de forskellige lejere. Og selve ejendommens tilstand? „Der er ikke en eneste lejlighed, som er holdt vedlige i den forstand, hvori vi efter almindelige begreber opfatte ordet: . . . regnen går stundom gennem taget, kvisten, stueetagen og ned i kælderen. Trappetrinenes afslidte fjæle ere bedækkede med tykke kager, rækværk og bagklædning mangle på trapperne til kvisterne, man træffer gulve i værelserne, hvor der er ligeså mange huller som jævne flader, og hvor ethvert forsøg på at skure ville være en latterlighed, man træffer ildsteder, fælles for flere familier, der ere i den grad nedfaldne, at kun et hjørne står endnu, hvor der er meget knap plads til en gryde, man træffer køkkengulve, hvor den oprindelige murstensbeklædning er afslidt og kun en skrøbelig fjæl tilbage, så beboerne en smuk dag falde igennem.“

Og de fattige? Hvordan tog de det? Overvejende med resignation: Det kan nu engang ikke blive anderledes — og det var en undtagelse, når en enkelt havde sit private, lidt besynderlige håb: „Så længe til alle de tyskere, som blev sendt herover, da vi mistede Slesvig, blive sendte tilbage, kan værten sagtens få alle sine lejligheder bortlejede, men det bliver nok godt engang, for det er spået, at i 1870 skal vi få Slesvig tilbage, og alt blive godt i Danmark.“

Nu blev der ganske vist hjulpet på forskellig vis, fra både offentlig og privat side. Fra et skrift udgivet af Christianshavns Understøttelsesforening stammer ovenstående meddelelser om „Elendighedens boliger“. Der fortælles også om, hvilke horrible forhold, der herskede i Søkvæsthuset eller navnlig forhen havde hersket der, dengang halvandet hundrede husvilde familier, alt ialt halvsjettehundrede personer, var indkvarteret i bygningen med dens store sale, hver ved sækkelærredskillevægge inddelt i henved en halv snes „lejligheder“, alle opvarmet af én og samme kakkelovn og med

fælles køkken i kælderen. Siden var forholdet dog bedret noget, så der kun boede 70-80 familier! Tidligere havde tallet været 650, eller ialt halvsyvende hundrede mennesker!

Der var også knyttet en husvilde-afdeling til „Frelserens Arbejdshus“, der oprindeligt havde været installeret i det såkaldte, nu forsvundne „Gule Palæ“ på hjørnet af Sofiegade, men iøvrigt efterhånden disponerede over flere bygninger i kvarteret.

Christianshavns private stiftelser var forbeholdt søens folk, såvel „Bombøbøssen“ — i 1844 flyttet til Brogade, men 1891 til sit eget nybyggede hus i Overgaden oven Vandet — som Søetatens enkebolig, opført 1864-65 i Bådsmadsstræde, og endelig „Sømandshjemmet“, oprettet 1876, men 1911 omdannet som „Prinsesse Maries Hjem for gamle Sømænd og Sømænds Enker.“

Der blev i 1867 klaget over, at der igennem adskillige år ikke var opført et eneste nyt beboelseshus på Christianshavn, og på den anden side også kun få af de uforsvarligt elendige beboelsesejendomme dødsdømt ved myndighedernes indskriden. Det var ikke, fordi man i det hele stillede for store krav, eller var det blodig ironi, når pastor Munck, forfatteren til den ovennævnte lille bog, hævdede, at man f. eks. måtte affinde sig med, at der var huse, „hvor man helst måtte lade være at tænke på ildløs, fordi det ikke kunne indses, hvorledes beboerne skulle slippe godt fra det . . .“ Sligt stillede man i Vorherres og brandvæsenets hånd, og således var der flere forhold, man mente at måtte slå sig til tåls med: „Der er ejendomme på Christianshavn, hvor trappegangen er så smal, at de levende nok kunne komme ud af huset, men de døde kun med den største vanskelighed, det er umuligt at transportere endog en middelmådig ligkiste ned. Nu, der er ganske vist noget uhyggeligt ved at møde en død på trapperne, båret på to mænds skuldre, men det kunne aldrig nogensinde falde os ind at ytre den mindste klage derover, de døde have ingen skade deraf, og de levende i grunden heller ikke.“

Det skal næppe fejle, at der den dag i dag er ejendomme på Christianshavn, som denne beskrivelse passer på, til punkt og prikke. Og det er da iøvrigt tilfældet, at adskillige af de huse, som fornuftige og velmenende folk allerede i 1867 måtte finde uegnede til menneskeboliger, står endnu, hvis de ikke i løbet af den sidste snes år eller så endelig er gået al kødets gang.

Men selvom det først er gennem de sidste 20-30 år, det christianshavnske bybillede for alvor har ændret karakter, så betyder det nu alligevel ikke, at det Christianshavn, som blev beskrevet i 1867, blev i behold indtil vore dage. Der skete trods alt en del, både ondt og godt, gennem de sidste årtier af det nittende og de første af det tyvende århundrede.

Christianshavns midtpunkt, det mest centrale bygningskompleks, var ganske vist fremdeles fængselet, „Børnehuset“, som det endnu ned i dette århundrede blev kaldt, skønt det allerede 1790 som officiel titel havde fået betegnelsen: Tugt-, rasp- og forbedringshuset i Kjøbenhavn. Kvindefængsel blev det fra 1870, men stadig så skummelt som nogensinde, ikke mindre efter ombygningen i 1863-66 til et trøstesløst kompleks af skiddentgule mursten. Det fik tilmed et supplement på den anden side gaden, en lignende ked-sommelig og uhyggelig kasse på grunden lige overfor Frelser kirke, der hvor indtil 1857 Veterinærskolens mere indbydende bygninger havde ligget.

Samme triste præg, omend i noget mildere grad, prægede også de militære bygningsværker fra datiden. Artillerikasernen i Bådsmandsstræde, ombygget 1863, og Skydeskolens kaserne i Panterens bastion, opført 1876-77.

Og det kunne naturligvis ikke undgås, at den samme halvskumle stil prægede de lejekaserner, der her og der skød i vejret, som allerede sagt så underlig uforholdsmæssige, set sammen med den gamle lavere bebyggelse. Da den Buntzenske gård for enden af Langebrogade blev bygget om, i 1891, skete det ganske vist i en

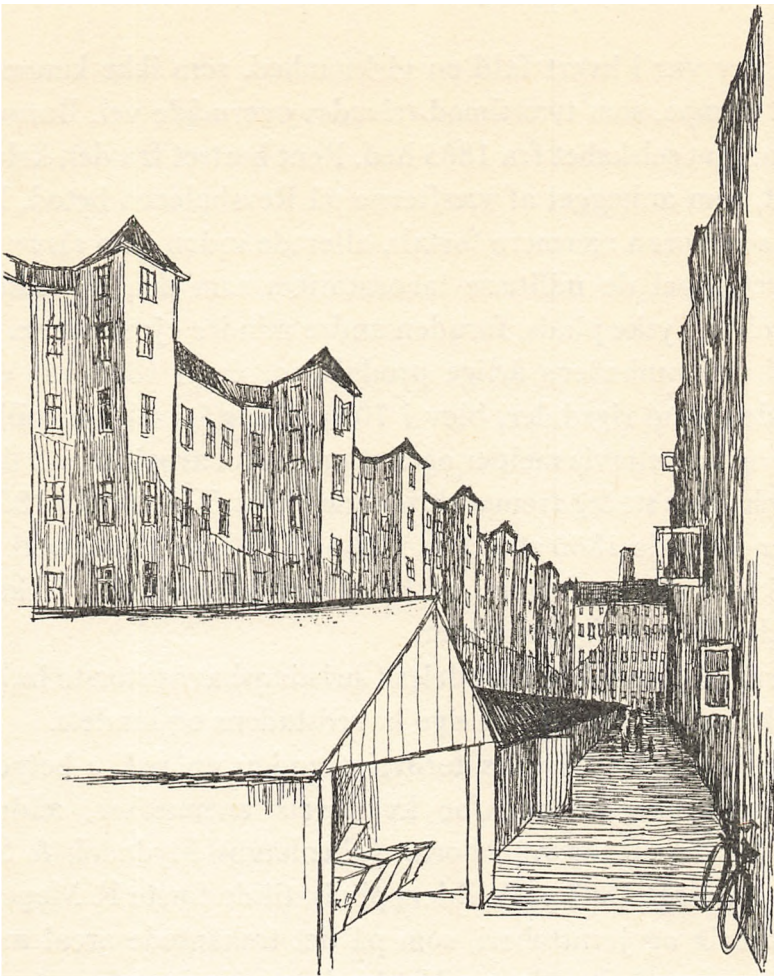
efter tidens anskuelser pyntelig, nærmest nyklassisk stil, men de etagehuse, der blev placeret på den gamle havegrund bag ved herskabshuset, langs med volden, er slet og ret gule murstenskaserner uden videre udsmykning. Og selve den lejekaserne, der flankerer Buntzens gård til den anden side, på hjørnet af Søndervoldstræde — hvor den afløste den berygtede „Jødens bule“ — selvom den er bygget af røde sten, så danner den absolut ikke noget videre oplivende islæt i gadebilledet, navnlig ikke fordi den i sin massivitet virker altfor knugende på genbohuset på den anden side strædet, det gamle fornemme Stanleys palæ.

Men her og der i kvarteret blev der naturligvis også bygget „pænere“ huse, etagehuse med flere kruseduller!

Kruseduller var jo længe tidens løsen, prægede ikke blot husene, også veritable ingeniørværker som de to broer over havnen, Knipelsbro fra 1907 med de mærkelige jerntårne, såvel som Langebro fra 1903, Svingbroen med sin romantiske overbygning, muligt inspireret af Kronborgs arkitektur?

Langebro skulle have skiftet navn og hedde Christian IXs bro — det blev ikke til noget. Men den skiftede beliggenhed. Den gamle træbro havde forbundet Vester Voldgade og Langebrogade, men den nye jernbro, Svingbroen, blev lagt mellem de to nye boulevarder, Vestre og Amager. Færdselen til de hastigt voksende Sundbyer blev således ført uden om Christianshavn, og selvom det hed sig, at der blev lagt jernbanespor på den nye bro, for at Christianshavn — som i nogen tid havde stået i stampe — kunne blive sat i forbindelse med fabrikkerne sydpå ved Kalvebodstrand, så fik kvarteret alligevel ingen jernbaneforbindelse.

Under forhandlingerne, der i borgerrepræsentationen gik forud for broens vedtagelse, var der en mand, som så mindeligt bad for, at dog et par af bastionerne på Christianshavns vold måtte blive bevaret! Nu regnede man så nogenlunde sikkert med, at det skulle gå Christianshavns vold som selve byens. Der er da også blevet

Trods sit forjættelsesrige navn svarer »Aladinkvarteret«, opført omkring 1912, med sin meget intense udnyttelse af grunden langt fra til moderne krav.

udarbejdet planer, efter hvilke volden skulle fyldes i stadsgraven, det hele altså tromles fladt og dækkes med gader og huskarreer, fadæsen fra selve København gøres om igen! Men det skete som bekendt ikke.

Christianshavn stod i stampe i årene inden sidste århundredskifte, blev det som sagt hævdet. Jaja, måske nok selve bydelen, forsåvidt som der ikke i større udstrækning fandt nybyggeri sted.

Men der var i hvert fald en virksomhed, som ikke kunne siges at stå i stampe, som tværtimod trivedes overmåde vel, Burmeister & Wain, som selskabet fra 1865 hed. Rent bortset fra den kolossale tilvækst, som anlægget af værfterne på Revshaleøen betød, havde B & W som foran nærmere fortalt, allerede inden man skrev 1900, erhvervet såvel de militære laboratoriers som den såkaldte von Ostens eller Tyske plads, foruden andre mindre ejendomme. Værdien af virksomhedens årlige produktion, der i 1855 var et par hundrede tusind rigsdaler, blev i 70'erne anslået til 5-6 millioner kroner, og naturligvis melder også stigningen i arbejderantallet om virksomhedens stadig fremadskridende vækst. Tallet, som 1855 var 220, var allerede 1860 steget til 400 og i 70'erne til henved 1200, men i tiden omkring århundredskiftet beskæftigede B & W henved 3000 arbejdere og funktionærer.

Det var på den måde fremdeles Christianshavns største industrielle virksomhed, for ikke at sige hovedstadens og landets.

Men på den tid trivedes forøvrigt endnu en række betydelige fabriksvirksomheder indenfor kvarterets enemærker, ældre og yngre. Til de sidstnævnte hørte Københavns Flydedok & Skibsværft, grundlagt 1897 på Wilders plads, til de første F. Mogensens maskinfabrik og jernstøberi, som på det trekantede areal mellem Prinsessegade, Sofiegade og Voldgade stadig hævdede traditionerne efter englænderen Thomas Potter, grundlæggeren af det første danske jernstøberi. I Potters gamle gård, Overgaden oven Vandet 10, etablerede Fritz Hansen i 1872 sin møbelfabrik, for iøvrigt sidenhen, i 1917 at flytte ind i Stanleys gård, hvor W. Løweners jernstøberi før havde haft til huse. Ligesom Jensen & Møllers bisquitsfabrik i Dronningensgade 73-75 havde remplaceret A. H. Tønderings jernstøberi.

Disse virksomheder ligger, som det vil ses, alle indenfor det fra ældre tid bebyggede område af Christianshavn, mens to andre, nyere fabrikker, nu de eneste, der varetog det ellers hævdevundne

„tobaksspinderi“ på Christianshavn, havde fundet plads udenfor den ældre bygrund, nemlig overfor Frelsers kirke i Prinsessegade. Det var Nobels og Brødrene Brauns tobaksfabrikker. Andre ældre virksomheder af denne eller anden art var forsvundet eller flyttet til andre bydele. Der krævedes jo med tiden større plads, og desuden medførte udviklingen, at visse kategorier af ældre industri-virksomheder med tiden blev enten overflødige eller nedlagt som følge af den voksende centralisering. Bryggeriet „Rabeshave“, oprettet 1850 og fem år senere det største af Christianshavns bryggerier, bestod endnu efter århundredskiftet, og det samme gjaldt det største førømtalte brænderi, nu kaldt Christianshavns spritfabrik, Wildersgade 46. I fuldt flor var på det tidspunkt også de forskellige møllerier, A. N. Hansens på Bodenhoffs plads, Lille mølle og Christianshavns dampmølle, Torvegade 2, de sidste lagt ind under De danske dampmøller. Men deres æra var snart ude.

De gamle sukkerraffinaderier på Christianshavn var længst borte — Christianshavns dampmølle havde jo arvet pladsen og tildels bygningerne efter det Schimmelmanske — men godt en halv snes år ind i det 19. århundrede fik kvarteret et nyt, „Phønix“ opkaldt efter byens ældste på Slotsholmen og med et meget anse- ligt bygningskompleks på den tidligere Applebys plads.

Opført 1912-13 er det præget af de dages forkærlighed for bastante røde murstenshuse, ofte påvirket af barokkens bredt bug- nende former. Samme stilmode gjorde sig også gældende ved en af de offentlige bygninger fra datiden, Marinehospitalet i Båds- mandsstræde, taget i brug i 1915, såvel som ved flere privatbyg- ninger, f. eks. hjørneejendommene ved torvets sydside, og ikke mindst prægede den afløseren af Hages gård ved Knippelsbro, et helt kompleks opført ved anlægget af Knippelsbrogade i 1912.

Mindre imponant virker det omtrent samtidig fuldførte ejen- domskompleks „Gamle Christianshavn“, bygget ud mod Vold- gaden og Prinsessegade på den brandtomt, hvor L. P. Holmblads

Lysetøberi indtil et par år før havde stået. „Grønnegaarden“ mellem de to fløje synes nødtørftig nok og har vel endda bevirket, at man kunne udnytte den øvrige del af grunden desto mere intenst, men der er trods alt anslået nye toner med dette byggeri. Det var næppe nok tilfældet med det en halv snes år før byggede „Alad-dinkvarter“, indtil vore dage den eneste virkelige udvidelse af Christianshavns boligkvarterer.

Det var den kendte bankdirektør Heide, der tog initiativet til køb af Bodenhoffs plads og opførelsen af det nye kvarter, beklageligt nok med en kraftig udnyttelse af arealet. Ellers blev på den måde de gamle dages drøm om en „marineby“ i dette nabolag så nogenlunde realiseret, eftersom boligerne i stor udstrækning blev taget i besiddelse af folk fra Holmen og Burmeister & Wain.

Så solide de store murstenshuse ved Torvegade både virkede og var, fik de alligevel ikke nogen lang levetid. Mangen gammel falddefærdig rønne har allerede overlevet dem, for det gik med disse etagehuse som med Langebro, svingbroen fra 1903, bygget efter alle kunstens regler af jern og beton, og uden alt for smålig hensyntagen til omkostningerne. Broen ville jo komme til at gøre tjeneste igennem mindst eet århundrede, mente man. Jovist, inden der var gået et kvart, var man beredt på at bygge en ny bro, ja to ny broer, for også Knippelsbro fra 1907 var allerede ude af stand til at svare til trafikens krav.

Selvfølgelig har man i vore dage haft øjnene opladt for, at der var dele af Christianshavn, som trængte til at saneres, alene af boligtekniske hensyn. Men det var den næsten kraftigste drivfjeder indenfor moderne byplanlægning, færdselsproblemerne, der først hidførte en sanering — og det ikke af de mest saneringsmodne, de elendigste og fattigste ejendomme i kvarteret. Nej, af de til dels velbyggede husrækker i Torvegade. Man ønskede nemlig at skabe en bred gennemgående færdselsåre fra Østerbro til Amager. Forsåvidt optog man arbejdet, der var påbegyndt først i

århundredet, som man dengang havde udvidet Christen Bernikows stræde og anlagt Christian IXs gade. Nu skar man tværs igennem „Mayonaisekvarteret“: den snævre og ilde berygtede Holmensgade blev til den nye brede færdselsåre Bremerholm, fortsat i Havnegade og den nye Knippelsbro.

Det er ikke her stedet til at komme ind på de langvarige og heftige diskussioner, den snakken frem og tilbage om bro eller tunnel, høj eller halvhøj bro, der opstod omkring vedtagelsen af de nye halvhøje broer, både Langebro og Knippelsbro. Mens den oprindelige Knippelsbro havde stået i forbindelse med Brogade, og Knippelsbro 1869 havde ført fra Slotsholmsgade til Torvegade, udmundede Knippelsbro 1907 endelig midt imellem Brogade og Torvegade. Det samme blev forsåvidt tilfældet med den nye Knippelsbro fra 1937, men således, at den nye og bredere Torvegade ligesom opslugte Brogade, der helt er forsvundet, ganske vist først efter at den atter havde optaget al færdselen fra selve København, nemlig i den periode den interimistiske Knippelsbro stod, så længe den nye halvhøje bro var under opførelse.

Og nu i antagelig bredde fører hen over havneløbet, fortsat i den tilsvarende brede Torvegade med den ene moderne og den ene gammeldags husrække.

Det første nybyggeri i denne forbindelse ændrede dog ikke gadearealets udstrækning. Det var det, som fandt sted på torvet. Hovedstadens første og mest omtalte „Lagkagehus“ blev opført, der hvor kvindefængselets sortsmuskede facadefløj før havde stået. Også på resten af fængselsgrunden på den anden side den nye Mikkel Vibes gade blev der bygget en beboelseskarré. Ja, om det så var de tidligere fængselsbygninger overfor Frelseren, blev de lavet om til beboelse.

Iøvrigt bør her mindes om, at fængselets nedrivning gav anledning til en heftig kampagne for at bevare det frie udsyn til Frelseres kirke. Tegneren Axel Nygaard fremsatte i denne forbindelse

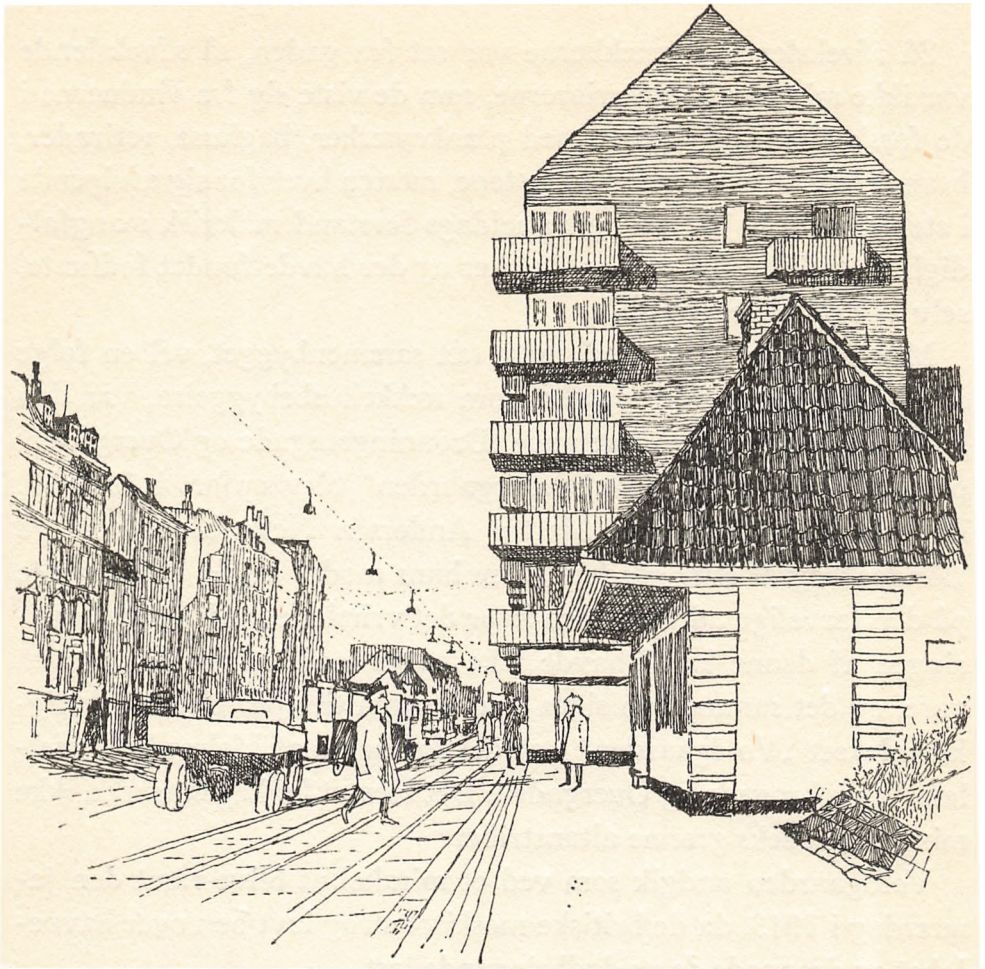
sin private løsning, fængselsgrunden frilagt som torv, fisketorv: „kanalen opfyldt med fiskerbådene, som lægger til ved bolværket . . . og torvet selv, domineret af kirken og indrammet af en ganske lav bebyggelse! Det ville blive et karakteristisk billede, en seværdighed, som ville fylde alle turister med beundring og som i skønhed kunne hamle op med de berømte torve i gamle franske byer . . . Andre byer ville i forgæves misundelse søge at efterligne det, som København her så at sige fik foræret, blot ved at rive et gammelt fængsel ned. . .“

Andre byer kom ikke til at nære nogen misundelse! Hovedstadens vise fædre fulgte ikke forslaget, vel nok også af finansielle grunde — skønt „Lagkagehuset“ i de første år blev sagt at være alt andet end en god forretning.

Det blev så flankeret af andre moderne karreer, to på hver side. De første, mellem Wildersgade og kanalen, en kommunal beboelsesejendom og „Bartolomæusgaarden“, blev bygget, endnu mens karreen mellem Torvegade og Brogade stod. Siden fulgte „Salvatorgaarden“ — populært kaldt „Hornfisken“ — og endelig komplekset „Ved Volden“, hvis arkitekt på sin vis søgte at råde bod på den skete skade — ved ikke at sammenbygge to fløje, således at der fra Torvegade ved Amagerport er udsigt imod Vor Frelzers kirke. Apropos Amagerport, så blev den lille accisebod sat på ruller og flyttet et stykke tilbage af hensyn til gadens udvidelse.

Kæmpekarreerne langs Torvegade står i et sælsomt modsætningsforhold til bebyggelsen på gadens anden side, en bebyggelse, der i det væsentlige svarer til den, som de har afløst, afvekslende og broget både i henseende til de enkelte ejendommers størrelse og til deres alder. Ikke mindst gjaldt dette karreen ud til volden mellem Sankt Annæ gade, Prinsessegade og Torvegade, der var gennemskåret af den ved saneringen forsvundne del af Amagergade.

Det var en mærkelig fornemmelse at færdes rundt i disse forladte ejendomme i den korte periode, de stod rømmet, inden ned-

Nutidens brede Torvegade med én gammeldags og én moderne husrække er her set fra foden af volden ved Amagerport med den nogle alen tilbageflyttede Accisebod i forgrunden.

rivningen begyndte, snart klavrende til vejrs ad en af de ilde berygtede snævre trappegange, snart mageligt skridende ad mere normale trappetrin. Men egentlige patricierhuse var der ingen af i karreen. Til gengæld nogle højst karakteristiske gamle småhuse, dels det gamle værtshus „Slukefter“ på hjørnet overfor Frelseren og logishuset „Konstantia“, nr. 46 i Prinsessegade. Samt først og fremmest det allerede omtalte „Skibet“ ud til volden.

Så afvekslende husrækkerne var set fra gaden, så afvekslende var ikke mindre gårdinteriørerne, som de viste sig fra vinduerne i de forskellige lejligheder, med plankeværker, baghuse, retirader, brandgavle, tagrygninger, skorstene, næsten hver for sig afvigende i størrelse og højde, en i gammeldags forstand malerisk mangfoldighed, oplivet af de træer, der her og der havde fundet fodfæste, selv i de mindste baggårde.

Mere ensartet, men også mere tæt sammenbygget, vel en følge af oprindelig at være opstået som rækkehusbebyggelse, var den karré mellem Sankt Annæ gade, Dronningensgade og Overgaden, på hvis plads „Christianshavnergaarden“ blev opført i 1936-37. Det var i denne karré, Martin Andersen Nexø blev født, på „Anden bagsal over gården“, som hans moder sagde for at pynte på den tarvelige adresse, men hvor det vrimlede med rotter. Saneeringen af denne karré havde ikke noget med trafikordningen at gøre, og det samme kan siges med hensyn til opførelsen af boligkomplekset „Voldgaarden“ i stedet for nogle af Holms huse mellem Langebrogade og Overgaden. Det blev et lagkagehus med ikke mindre end seks grønne altanstriber.

Voldgaarden undgik som ved et mirakel at blive ramt den januar dag i 1943, da de britiske moskitos strøg lavt hen over havneløbet og droppede deres dødbringende last.

Krigsudbruddet satte en stopper for alt, hvad der hed sanering og den fredelige udvikling i det hele taget. Og Christianshavn undgik så langt fra at mærke krigens direkte følger, at den praktisk talt blev krigsskueplads. Nemlig den mørke augustnat i 1943, da flådens fartøjer blev sænket. Brag på brag drønedes fra Holmen ind over kvarteret, og mellem dem hørte man skydning af rifler og maskingeværer. „In's Keller h'rein“, brølede de støvletrampende krigere til nysgerrige i Langebrogade, og omme i Voldgaden kørte tyskerne en kanon op mod skydeskolen, hvor en enkelt mand holdt stand, så længe han endnu havde ammunition.

Det vil huskes, at også B & W blev besat af Wehrmacht'en. De grønne vrimlede en sommeraften ind gennem porten i Overgaden, skreg og truede med geværerne mod de mange folk i vinduerne på den anden side kanalen.

Og siden kom den 21. januar 1943, bombardementet af B & W, da de engelske flyvere vel nok traf deres mål, B & Ws maskinværksteder, så driften blev forstyrret, men også ramte mere uheldigt, både på Islands Brygge og i Sukkerfabrikkernes store kompleks. Det sidste turde være forståeligt, og som sagt var det mere end mærkeligt, at Voldgaarden mellem Sukkerfabrikken og B & Ws maskinhal ikke blev ramt. Den nærmeste bombe lå næppe halvtreds alen derfra, i bolværket på den anden side kanalen.

Det var også en dramatisk nat på Christianshavn. Der var jo alarmtilstand, og ingen vidste, om englænderne kom igen med det samme. Stod man den nat på taget af den 7 etager høje „Voldgaard“, måtte man mindes de gamle billeder fra bombardementet 1807. Det flammede op på begge sider, både fra Sukkerfabrikken og fra en gammel fabriksbygning ved Knippelsbro, den sidste rest af Schimmelmanss sukkerhus.

Senere fulgte igen sabotagen på B & W, da sabotører satte over kanalen, og endnu senere sabotagen på Langebro, der også kom til at berøre Christianshavn, forsåvidt som Knippelsbro i den anledning kom under skarp bevogtning. Husker man ikke billedet af de lange køer op over brobakken, langsomt avancerende mod den tyske vagtposts nåleøje.

Efter krigen er der egentlig ikke sket så meget på Christianshavn, den indledte udvikling næppe nok fortsat. Jo, der er dog bygget nye boliger, delvis for aldersrentenydere ved Lille Mølle, der hvor før lå en gammel gasbeholder, og på det allersidste er som foran omtalt en del af kvarterets allerældste bebyggelse forsvundet, „Det gule palæ“ tilligemed naboejendommene ved Prinsessegade og Sofiegade.

Det nytter jo ikke noget at græde over, at den slags „romantiske“ rottereder omsider går alt kødets gang. De kan måske nok være interessante at se på — for dem, der ikke skal bo der, under ofte rent ud forfærdende hygiejniske forhold. Man vil dårligt tro, at dér virkelig lever mennesker, når man kigger ind i Store Søndervoldstrædes stinkende baggårde. Og selvom gårdspladsen er mere rummelig bag den i sin enkelthed smukke gule facade, Amagergade 11, selvom den bruntjærede svaletrappe er uhyre morsom og malerisk, som også boligkommissionen måtte indrømme i sin beretning for 1946 — så alligevel! „De lavtliggende opholdsrum er fugtige fra kælder til loft. Husets byggemåde er brandfarlig, og det viser sig ved nærmere eftersyn at være fuldstændig udslidt og udtjent“.

Man må altså trods alt glæde sig, når denne og andre usle røner giver plads for en moderne boligbebyggelse, herligt beliggende i det nære naboskab af Christianshavns vold.

Men på begge sider af Torvegade, som den fører ned fra Knippelsbro, ligger fremdeles tomterne efter den forsvundne bebyggelse, begge hullerne interimistisk udnyttet, grunden syd for broen nærmest som et „grønt område“, en mindre lystskov.

Måske har det til dels sin årsag i, at man først for ganske nyligt er kommet til ende med udarbejdelsen af en generalplan for Københavns fremtidige udvikling.

„Christianshavn hører rent historisk sammen med den gamle bykærne“, hedder det i skriftet, som redegør for denne plan, — „men funktionelt — med sit præg af boligkvarter uden nævneværdig citydannelse og klart adskilt fra det øvrige centrale område ved havneløbet — har det meget tilfælles med brokvartererne. Det bør ligesom de indre brokvarterer bibeholdes og til en vis grad ren dyrkes som boligområde. Med den særlige bebyggelseskarakter, med kanalerne og voldterrænet kan det blive et værdifuldt og særpræget hovedstadskvarter.“

Det lyder absolut lovende, ligeledes, at man efter nærmere undersøgelser er kommet til det resultat, at det vil være tilstrækkeligt med „en udhuling af karreer og istandsættelse eller fornyelse af de enkelte forhuse og nogle af sidehusene.“ På den måde skulle man altså kunne bevare blandt andet et så karakteristisk gadebillede som det langs Overgaden fra volden til torvet. For selvsagt ville det miste sin karakter, hvis de fornemme gamle patriciergårde, Stanleys, Potters, Steinfass's kom til at ligge indeklemmt mellem nye etagehuse i et helt andet format. De gamle huse kan kun virke rigtigt i så nogenlunde deres oprindelige milieu, altså med bibeholdelse af de mindre anselige, hvert for sig måske ikke så arkitektonisk værdifulde lejhuse.

Men man studser, som det jo stadig hedder, noget ved at læse videre om de store fabrikker, sukkerraffinaderiet og Burmeister & Wains „motorfabrik“, som trods deres tilknytning til havnen ikke kan anses for helt hensigtsmæssig placeret, og hvis bortflytning fra kvarteret burde lettes!

Vistnok indrømmes det, at disse virksomheders tilstedeværelse historisk set er særdeles naturlig, men ønsker altså i det hele de industrielt prægede virksomheder fjernet fra kvarteret.

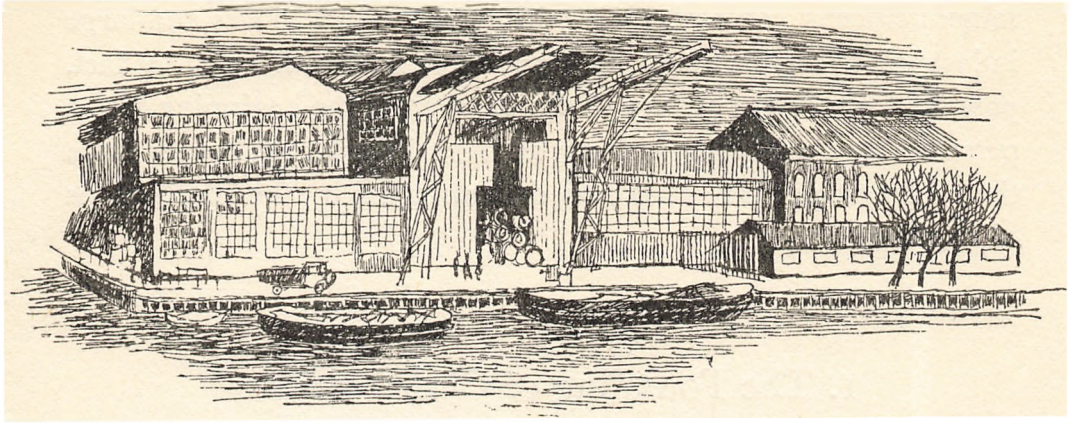
Med kendskab til de mange mer eller mindre dristige planer, der gennem de svundne århundreder har været lagt til udbygning af den danske hovedstad, stiller man sig på forhånd en smule skeptisk overfor det gennemførlige i en plan med så omfattende økonomiske konsekvenser.

En historiker, med sans for både fortid og nutid og navnlig for kontinuiteten mellem begge, må i denne forbindelse have flere, for ikke at sige syv sind over een dørtærskel. Der er altid noget betagende ved at kunne følge en linje i lige løb tilbage gennem tiderne, og for at vende tilbage til Christianshavns grundlægger, højsalig kong Christian IV, så er der næppe tvivl om, at han ville kunne godkende udviklingen som den har formet sig til denne dag, med

samme glæde se sine planer opfyldt, både hvad angår udnyttelsen af kvarterets privathavne ved B & W som ved Sukkerfabrikkerne, og med hensyn til de store boligkarreer, der ganske vist er „god købstedsbygning“ i et format, den hensovede monark ikke kunne forestille sig.

Hvordan det nu går eller ikke i det lange løb, så vil man sikkert endnu en tid lang på Christianshavn høre den durende lyd af de store maskiner i B & Ws hal mellem kanalen og havneløbet, ligesom man i frokostpausen vil se smede og arbejdere fra fabrikken trække frisk luft på den lukkede del af Overgaden neden Vandet — hvis de da ikke hører til dem, der har taget opstilling ved gelænderet på Børnehusbroen over kanalen.

ENGLISH SUMMARY

TRANSLATED BY WILLIAM SAXTORPH

PAINTED on one of the walls of a tavern in a basement at Christianshavn there is a portrait of King Christian IV. (illus., p. 7), and in fact this part of Copenhagen is named after its founder, the king, who had it built in the 17th century as an independent town, just outside the old capital, and only separated from it by the then wider strait dividing the Isle of Amager from Zealand.

Christianshavn is not only the last remaining part of Copenhagen where the green walls of the King's Town are still intact, but generally many monuments from the early days are still to be found here, and here alone among the older quarters of the capital the very first houses that were erected are still standing. In fact, the fascinating atmosphere of modern Christianshavn is due to a shifting pattern of county-town and metropolis, of old and new. Seventeenth and eighteenth century buildings, fine patrician residences as well as the humbler dwellings of less pro-

minent citizens, contrast oddly with huge modern blocks and large industrial enterprises such as Burmeister & Wain. It is, in fact, possible to trace the history of the town from the beginning to the present day merely by looking at the still existing houses from the different periods, as is also demonstrated by the illustrations of this book.

1. The Founding of Christianshavn

Within the borders of present-day Denmark Christianshavn is the only one left of a series of towns and boroughs named after their founder, King Christian IV., an enterprising and vigorous monarch who reigned from 1588 to 1648 and who did much for the advancement of the capital. The fortifications and the streets were laid out and constructed by the Crown in the years following 1617, while the building sites, the majority of which were still under water, were to be turned over to private persons without payment against the obligation to fill them up and build on them. According to the original project the new town should have been parcelled out into about one thousand small lots for one-family-houses (illus., p. 11), but this plan was abandoned in favour of not more than some sixty larger lots that were taken over by people of considerable means (illus., p. 46).

In fact the original plan was given up altogether. In accordance with the period's ideal of centrally arranged townbuilding it had been the intention to centre the town around a rectangular square with the streets radiating from it, but now it was, in fact, built after a chess-board pattern, with streets intersecting at right angles. The only streets not following this pattern were those along the walls (illus., p. 19). As the model was Dutch even to the canal dividing the town into almost equal halves (illus., p. 15), so Johan Sem the

engineer who first conducted the construction work for the Crown, was a Dutchman.

The fortification works were completed in 1628 by the construction of a bridge across the moat to the highway on Amager.

2. The Bridge to Christianshavn

The now existing Knippelsbro (illus., p. 27) is from 1937, but the first one was built by Christian IV. at about the same time as the work on the town was begun, that is in the years 1618-1620. At that time it was considered to be an exceptionally good work of engineering, particularly in view of the currents prevailing in the narrow strait. It consisted of an earth-dam and a wooden structure with a drawbridge to span the water (illus., p. 31). Booths and stalls sprang up on the bridge so that Langebro as was its first name (it was only later that it got its present name after Hans Knip the bridgemaister) for some time was in a fair way to develop into a covered bridge like London Bridge and many other ones abroad, while the approach on the Christianshavn side soon became a regular street.

3. Early Building Activities

A large number of prominent persons, nobles as well as commoners, subscribed for building sites in the new town of Christianshavn, among them representatives of some of the oldest names of Danish nobility such as Rantzau, Sparre, Grubbe, Beck, Galt, Juel, Urne, Lykke and Bille, and also various officers of the Crown, as for instance the Scotch born shipbuilder David Balfour, and a number of the capital's most prominent merchants, several of whom

were of Dutch descent. Danish by birth was, however, Mikkel Vibe, the Mayor, who built some of the very first, still existing houses in the town (illus., p. 33). They were buildings in Dutch Renaissance style, or Christian IV.'s style as it is popularly called in Denmark; solid red brick-houses adorned with sandstone ornaments and Italianate gables and various interior decorations such as painted wooden ceilings and the like (illus., p. 35). Mikkel Vibe had two identical houses built and on the neighbouring site, now Nos. 26-28 Strandgade, three likewise identical houses were erected in the same style but with the gables facing the street. Originally the sites went from street to street with stables, storehouses and the like at the back facing the less impressive back-streets (illus., p. 39). These houses were intended to be let to citizens of substance, and the whole neighbourhood was built on speculation, although, of course, on a higher social level than the low half-timbered houses of one or two floors only built elsewhere in the town for renting to tenants of moderate means.

A characteristic feature of the new town of Christianshavn was constituted by the private harbours at the strait. Some of these were subsequently replaced by the town's first shipyards as was, in fact, the case in the area now occupied by Burmeister & Wain.

4. Royal Borough

By the building of Christianshavn the citizens of Copenhagen were deprived of their former winter-harbour, Grønnegaards havn, of which some remnants still exist within the area of Burmeister & Wain (illus., p. 45).

By 1635 little more than one fourth of the total area of Christianshavn was built-up, but already in 1639 the town, as previously promised, was granted the full chartered rights and pri-

vileges of a royal borough, so that citizens of Christianshavn got their own Mayor and City Council, Court of Justice and also Coat of Arms (illus., p. 47). The building activity continued, and the town got its own, though temporary, church and its first school, a kind of grammar-school.

From the beginning the town had a mixed population speaking different languages, so that the first vicar had to conduct service in two languages, but already in 1641 Christianshavn got a German vicar in addition to the Danish. The congregations, however, had to share the church. This first church building has long ago disappeared and so, with a few rare exceptions, have the humbler houses of that time (illus., p. 51).

5. King and Townsman

Among Danish kings Christian IV. stands out in popular tradition as a hero, renowned for bravery and courage and — more or less correctly — also for justness. Unfortunate in his foreign policy he won glory by his personal conduct during the naval battle against the Swedes at Kolberger Heide where privately equipped men-of-war were also in action. Among these was one commanded by a captain who lived in the still existing Mikkel Vibe's House (illus., p. 57). The Mayor Jacob Madsen, the owner of several merchant ships, conducted extensive business with the Crown and finally took over the building of the Exchange at Slotsholmen to cover part of his claims against the King's Government, and it was only after his death that it was returned to the Crown. As a sea-port Christianshavn, of course, had its darker sides also: taverns and inns with picturesque names such as "The Old Hawk" (illus., p. 67) and loose women some of whom ended their lives at the sword of the executioner for childmurder. Christian IV. who was

scrupulous in all matters, great and small, has left letters in his own handwriting with instructions for the appointment of a special executioner for Christianshavn.

6. War and Absolute Monarchy

When the Swedes besieged Copenhagen and her sister-town on Amager 1658-1660 Christianshavn got her own military commander and her own defence. The height of the walls at that time is indicated in the passage cut through the walls where once stood the long gone gates of Amagerport (illus., p. 71). Many sorties were made through this gate, among them one in which the Swedish King Karl Gustav narrowly escaped capture. When the Swedes tried to storm the city in the night between the 10th and the 11th February 1659 one of the main assaults was directed against the walls of Christianshavn (illus., p. 77), but was happily repelled, here as elsewhere.

During the political revolution of 1660 a certain antagonism arose between the citizens of Christianshavn and those of the capital who fully supported the king's assumption of absolute power, and it was probably due to this fact that a previously filed lawsuit was used as a pretext to prosecute the Mayor and members of the City Council of Christianshavn. At the same time the citizens of Copenhagen agitated for the incorporation of Christianshavn in the old capital.

7. Last Years of Independence

The assaults during the siege had revealed the weak points in the fortifications, and in 1668 work was begun to extend and modernize the walls of Christianshavn, among other places where

the street of Langebrogade is now situated (illus., p. 84). The town grew, and in 1662 the so-called Børnehus at one and the same time a children's reformatory, a prison, and a manufacturing industry was erected on the central square. There were a few other factories and some breweries, but handicraft and trade predominated. Several wealthy merchants lived at Christianshavn as for instance the profiteer and parvenu Jokum Irgens who entertained on a lavish scale both in Amsterdam and in his house at Christianshavn which, by the way, at a later period was to be used as barracks (illus., p. 85). Among the prominent citizens can be mentioned the naval hero Cort Adelaer; he had originally served in the Dutch and then in the Venetian Navy and finally became Danish Admiral General and head of the East India Company, among whose possessions was the fortress of Dansborg depicted in a relief over a gate in Strandgade (illus., p. 93).

In the first real estate register of Christianshavn some 325 buildings are registered, but the year before, in 1674, Christianshavn has been incorporated in Copenhagen.

8. Walls and Buildings

During the years 1685-1692 the walls were extended to their present length (illus., p. 108), and it was planned to lay out new quarters intended for the settlement of people of alien creeds, such as Jews and members of the Reformed Church. The new parish church Our Saviour's (Vor Frelzers Kirke), built by the Norwegian Lambert van Haven and inspired by Dutch church architecture, was erected at about the same time (illus., p. 103). The organ is decorated with rich carved foliage supported by elephants (illus., p. 105). These years also saw the construction of the military powder

mill and the military laboratories, with dwellings for the workers, where Burmeister & Wain's large machine shop is now situated, and generally the period was one of brisk building activities.

9. The Population

Two famous sons of this country, the naval hero Peter Tordenskjold (illus., p. 113) and the nestor of Danish literature Ludvig Holberg both lived for a short period in Christianshavn in the years following 1700. People of position and wealth as well as poor people lived in the town, and also many soldiers who, according to the practices of those days, were quartered in private lodgings many families often being packed together in one single room. Typical for the middleclass houses of the period are the gabled Baroque dormers (illus., p. 120). There were some manufacturing industries and also breweries and distilleries, some of which were marked by still existing signboards on the housewalls (illus., p. 119). In 1690 the town got a new connection with the capital, the present Langebro, originally a footbridge reserved for military purposes.

10. The Wharves

The planned grand extension of the town did not materialize, but the Naval Shipyards were placed in the area instead. Further south the so-called Wharves developed; farthest north was Bjørn's, later Wilder's, Wharf, built on reclaimed land and connected with the older parts of the town by a bridge (illus., p. 129). The Wharves consisted of quays, factories, and warehouses belonging to private persons or companies, such as the West Indies and Guinea

Company and the Royal Greenland, Iceland, Finmark, and Faroes Trading Company. The last one was later succeeded by the still existing Greenland Trading Company whose wooden sailing ships are still to be seen in the canal (illus., p. 132). But above all the Asiatic Company that flourished in the period prior to 1800 should be mentioned. Its still existing premises at Strandgade with warehouses facing the harbour were built by Filip de Lange and Nikolaj Eigtved respectively (illus., p. 137).

11. Patrician Residences and Burghers' Dwellings

A great number of big traders and merchants, some of them of foreign descent, lived in 18th century Christianshavn, as for instance: Appleby, Bjørn, Brown, Fabritius, and Holmsted to mention only a few representative names. Foreign experts, preferably English, were called in to supervise the manufacture of cloth and linen. Stanley's House at No. 6 Overgaden (illus., p. 149), a building inspired by English Rococo, is, however, named after a sculptor, the English born S. C. Stanley, who was a professor at the Royal Academy of Fine Arts. Potter's House in Overgaden likewise got its name after an Englishman, the first iron founder of the capital. Gisbert Behagen, who built the premises at No. 26 Strandgade (with a very beautiful Rococo staircase), was born in Hamburg (illus., p. 151). Besides these, and similar buildings, there exist in Christianshavn a great many humbler and less conspicuous houses from the 18th century, some of them marked by old signboards such as, for instance, No. 8 Sophiegade where fishmongers have plied their trade for about two hundred years, or "The Green Linden Tree" at Torvegade (illus., pp. 157 & 159). A typical courtyard with external stairs and galleries from this period can still be seen in No. 11 Amagergade (illus., p. 161).

12. The Landmark of Christianshavn

The most conspicuous work of architecture in Christianshavn is the tall twisted spire which the Danish architect Laurids Thura added in 1750 to the existing building of Our Saviour's. It is inspired by a structure in Rome of similar design, and the spire is crowned by a statue of Christ with the Banner of Victory (illus., p. 165). A church was also built within the premises of the new prison, erected at about the same time, and in 1755 the construction of a new church for the German congregation, Frederiks Kirke, was begun. It is in Rococo style with closed gallery-pews, and according to reformed practice the pulpit is placed above the altar (illus., p. 171). Under the church there is a crypt with 36 family-vaults (illus., p. 172). The town also got two barracks whose partly even older buildings are still existing (illus., p. 85).

From 1795 the reconstructed Langebro became an integral part of the streets of the capital.

13. Memoirs and People

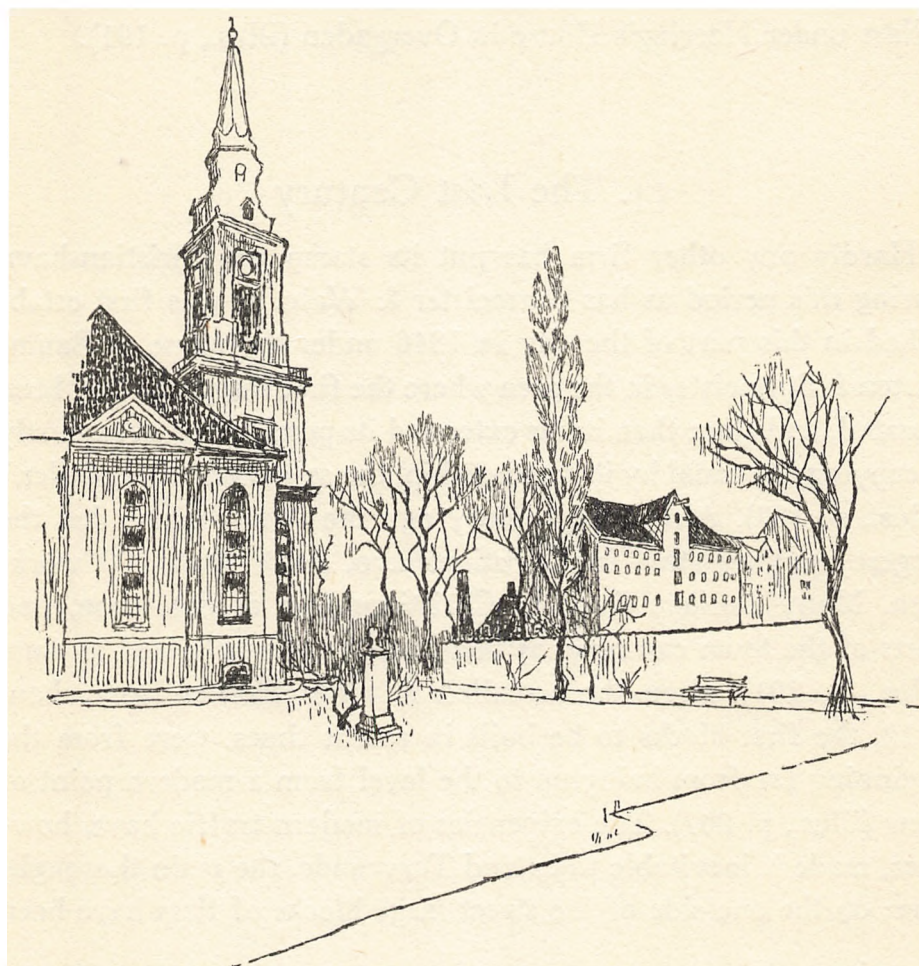
Two authors have contributed to our knowledge of life in Christianshavn in the first half of the 19th century by the facts contained in their autobiographies. One was born in a patrician family, the other was the son of poor parents and was born in one of the cellar-rooms so frequently used for human habitation in those days (illus., p. 179). Both have related the dramatic events of the convicts' mutiny in 1817 that had to be suppressed by force of arms. Seventeen of the convicts were executed. The famous poet Johan Ludvig Heiberg and his wife, the not less celebrated actress Johanne Louise Heiberg, were both bound by close ties to Christianshavn, and lived for some time in a flat in the Søkvesthus,

originally built in the 18th century as an educational establishment for boys (illus., p. 183). N. F. S. Grundtvig, one of the most outstanding representatives of Danish culture, also lived at Christianshavn for some years, subsidized by the merchant and ship-owner Jacob Holm, who eventually came to own all the wharves. Holm's Wharf with its large warehouse, now the museum of Burmeister & Wain, is named after him (illus., p. 187). Among other merchants and industrialists can be mentioned Joseph Hambro, from 1842 a resident of London, and Alfred Hage. For more than a hundred years the well-known liquor Cherry Brandy, or Cherry Heering as it is now called, has been matured in the casks in the cellars under Heering's House in Overgaden (illus., p. 191).

14. The Last Century

Hardly any other firm has put its stamp on Christianshavn during this period as has Burmeister & Wain. It was first established in this part of the city in 1846 under the name of Baumgarten & Burmeister in the area where the first shipyards had been situated, and since then it has extended its possessions, even partly occupying the canal by its canteenship, the so-called "Frikadellen" (illus., p. 197). Already a century ago the firm commanded the largest working staff in Christianshavn, more than 200 workmen. Many workers lived in Christianshavn at that time, and parts of the town can now, as then, best be characterized as slum (illus., p. 201). Even the so-called Aladdin Houses from about 1912, the first blocks to be built in recent times, were from the beginning far from being up to the level from a modern point of view (illus., p. 207). The exigencies of modern traffic have, however, made it inevitable to extend Torvegade, the main thoroughfare; on the one side of the street large blocks of flats have been

erected and the old octroi house had to be moved back to make place for the new street (illus., p. 213). According to the latest plans for the future development of the capital it is intended to transform Christianshavn into a neighbourhood of dwelling-houses and move the larger industries such as Burmeister & Wain to some other place, but for a long time to come it will still be one of the characteristic features of life in Christianshavn to see the fitters and workers from Burmeister & Wain come out during their lunch interval to get a breath of fresh air on the bridge across the canal (illus., p. 218).

PERSON-, STED- OG SAGREGISTER

I almindelighed er kun stednavne på Christianshavn medtaget.

- Abel Cathrine 95f.
Abildgaard, P. Chr. 168.
Abraham, Joseph 118.
Accisebod 23, 174, 212f.
Adelaer, Cort 93f, 107, 134, 152; —, Sivert 134.
Ahlefeldt, Frederik 70.
Aladdinkvarteret 207, 210.
Almindelige handelskompagni 130.
Amager(land) 13, 16, 20, 23ff, 27ff, 35, 41, 47, 63, 66, 69f, 73, 83, 96, 121, 162, 185, (193), 206, 210.
Amagerbro (= Knippelsbro) 24, 28, 121.
Amagerbro 173, 200.
De fire Amagere 159.
Amagergade (-stræde) 18f, 55, 87, 161f, 180, 201; —, nr. 1-9 156; — nr. 11, 162f, 201, 210.
Amagerport 19, 23, 62, 70ff, 83, 85f, 121, 172, 174, 185, 193f, 212f.
Andersen, H. C. 184, 193.
Andræ 184.
Anton, C. D. 169.
Aptek 110f.
Appleby, Peter 128, 144, 146, 148, 154; —s plads 128, 131, 133, 146, 188, 209; —s reberbane 133, 178, 189.
Arsenaløen 125.
Artillerikasernen, se Bådsmadsstrædes kaserne.
Arv, Nik. Jansen 107, 111, 127.
(Ost)asiatisk kompagni(s plads) 123, 127, 134-142, 145, 152f, 188.
Augesen, Niels 78.
Augustinus, C. C. 199.
Aumann, Johan 87.
Bådsmadsstræde 18, 49f, 95, 117, 126f, 130, 173, 182, 204, 209; —s kaserne 173, 182, 205.
Balfour, David 34, 41, 194.
Bartolomæussen, Jakob 110f.
Bartolomæusgården 212.
Bastian, Jakob 50.
Battier, Christoffer 139f.
Baumgarten & Burmeister 194, 196, 198, 200.
Bautler, J. 145.
Bebyggelsen 7f, 10f, 13, 16f, 36-40, 44, 48ff, 68, 84ff, 93-96, 107f, 130, 143f, 147-171, 199-206, 209-216; byggegrundes overtagelse 22f, 32-35, 38, 44, 48f, 55f, 86f, 106f; bodebyggeri 37-40, 50f, 96; gaderne 18, 23, 106, 158f, 176; kirkebyggeri 44, 51ff, 64, 87f, 90, 101f, se Frederiks og Frelsers kirker; pakhuse 37, 39, 107, 136f, 150, 155, 187, 190; projekter 16f, 32, 99f, 101, 124, 211f, 216f, spekulationsbyggeri 37f, 51.
Beck, Jokum (Joakim) 50, 86, 94, —, Sivert 33.
Behagen, Gisbert 144, 146, 151f.
Bergsøe, Vilhelm 202.
Bernhard, Carl 91, 176f, 180ff.
Bernini, Giov. Lorenzo 104.
Berntsen, Arent 29.
Bille, Anders 33.

- Bjørn, Andreas 126, 128ff, 133, 144, 148, 164;
 —, Karen 150; —s plads 126, 128-131, 133f,
 164.
 Bjørnsholm (= Bjørns plads) 130.
 Bjørnsen, Jørgen 56, 95.
 Blåtårn 48, 78, 80, 95.
 Bocksen, Daniel 119.
 Bodenhoff, Andreas 131; —s plads 131, 188f,
 198, 209f.
 Bombebøssen 204.
 Bomhuset 175.
 Borkardsen, Gert 58.
 Borre, Peter 131, 146, 148, 152, 168.
 Bortman, kommerceråd 146.
 Both, Henr. Volr. 69, 72.
 Brandstation 180.
 Brd. Brauns tobaksfabrik 209.
 Brechwoldt, Hans 134.
 Bredal, Erik 53.
 Broberg, C. A. 190.
 Brock, Niels 150, 152, 190.
 Broer, se Børnehusbroen, Knippelsbro, Lange-
 bro, Rødebro, Snurrebroen.
 Brogade 30f, 94, 111, 120f, 136, 146, 179, 204,
 211f; —, nr. 4 183; —, nr. 5 115, 184f.
 Brown, John 139, 141, 144.
 Brumann, Andr. 86.
 Bryger, Valentin 160.
 Brænderigården 119.
 Buntzen, Andreas, æ. og y. 182; —s gård =
 Overgaden o. Vandet 2.
 Burmeister & Wain (B&W) 8, 19, 45, 84f, 87,
 128, 188, 194, 197, 208f, 215-218; —s mu-
 seum 187.
 Bur-Wain 130.
 Burton, Samuel 146.
 Busch, Didrik 87.
 Bussier, Paul 20.
 Byfoged 43, 96f; —s instruks 43f.
 Byfængsel 44, 48, 90, 97.
 Bülche, Harder 97.
 Bülow, Anne Sofie 150.
 Byssing, Rasmus 78f, 95, 101.
 Byvåben 46f.
 Børnehusbroen (= Rødebro) 218.
 Børnehuset 88f, 105, 110f, 123, 166f, 180f,
 205, smlgn. Tugthuset.
 Børsen 23, 58f, 65f.
 Børtning, Peder 95, 101f.
 Boetticher, læge 111.
 Carl Gustav 68, 70f, 74.
 Caspersen, Hans (el. Johs.) 154, 160.
 Casse, Peter 155, 170.
 Chardin, Nikolas 154.
 Charlotte, prinsesse 182.
 Christian IV, kafé 9.
 Christian IV 9-14, 16ff, 20-29, 32, 36, 40f, 45,
 51f, 54ff, 58f, 63-66, 87, 92, 100, 164, 190,
 217.
 Christian (V), udvalgt prins 23.
 Christian V (92), 102, 164.
 Christian VI 123.
 Christian VII 140, 150.
 Christian IXs bro (= Langebro) 206.
 Christianshavnergården 214.
 Christianshavns bro (= Knippelsbro) 24, 31.
 Christianshavns dampmølle 209; — kvinde-
 fængsel 205, 211; — spritfabrik 209; — un-
 derstøttelsesforening 203.
 Christiansholm 126.
 Christianskirken 45, 106, 187, smlgn. Frede-
 riks kirke.
 Christiansen, Bertel 23.
 Condevin, Claus 34.
 Conradi, I. C. 167.
 Danielsen, Jørgen 22.
 Danneskjold-Samsøe, Fr. 124ff.
 Danske kompagnis skydebane 130.
 Depenbroch, Johan 119.
 Didrik, Ernst 119.
 Ditlevsen, Henrik 46.
 Dokken 126ff, 178.
 Drejer, Jakob Hansen 50.
 Dronningensgade 18f, 36, 38, 49f, 55, 86,
 116f, 119f, 145, 156-159, 176, 188, 201, 214;
 —, nr. 3 145; —, nr. 7 156; —, nr. 29-37
 95; —, nr. 49 188; —, nr. 73-75 208.
 Dumreicher, J. H. 127.
 Dyck, William 145.
 Eigtved, Nikolaj 136f, 169.
 Ekserserhus, Borgerligt 111.
 Enevoldsen, Hans 58.
 Engelskmandens plads 196ff, se også Apple-
 børs plads.
 Enhjørningsapoteket 110f.
 Eriksen, Erik 188.

- Essington, John 144f.
 Fabriksdrift, se industri og fabriksdrift.
 Fabritius (de Tengnagel), C. A. 139, 141, 144, 150, 152, 186.
 Den gamle Falk 67, 159.
 Feddersen, Frans, bogholder 145, 152f.
 Fenger, Peter 146.
 Fenger & Borre 146, 148.
 Fiskere 116, 122, 157f.
 Fisketorv 121.
 Fjeldsted, Mikkel 115, 119.
 Folchersam, oberst 115f.
 Flådens leje 124f, 133.
 Folkehold 118f, 153, 198f, 208.
 Forlov 97f.
 Frederik III 59, 65, 68, 70f, 74, 76, 78-81.
 Frederik IV 104, 112.
 Frederik V 138, 140, 164, 166, (170).
 Frederik VI 181.
 Frederiksholm 125.
 Frederiks tyske kirke (= Christianskirken) 166, 169-75, 185.
 Frelsers kirke 15, 52, 85, 101-105, 107, 118, 123, 163-166, 168-170, 172f, 176, 184f, 205, 209, 211ff.
 Frelserens arbejds hus 204.
 Fremmedbosættelse 48, 93, 100f, 117f, 147.
 Frikadellen 197.
 Friis, Mogens 97.
 From, Hans 87.
 Fuchs, Adolph 72-75.
 Fæstningsværkerne 27, 41, 65, smlgn. Volden.
 Galt, Peder 33, 55f.
 Gamle-Christianshavn 209f.
 Gedde, S. G. 133.
 Gerner, Henrik, digter 100; —, Henrik, fabriksmester 127.
 Grams plads 128.
 Grubbe, Sivert 33, 36, 50, 147.
 Grundtvig 150, 185, 189.
 Grynølle, Den kgl. 164, 166.
 Grøn, Erik Pedersen 97f.
 Grønlandske handel 130ff.
 Grønlandske, islandske, finmarske og færøske handels plads 130f.
 Grønnegårds havn 26, 41, 45, 66, 106, 128, 195.
 Grønnegård, Iver 145f.
 Guldberg, Ove Høegh 139f.
 Gule palæ 204, 215.
 Gyldenløve, Ulrik Christian 70; —, Ulrik Frederik 91, 110.
 Gyllembourg, Thomasine 182ff.
 Gähler, justitsråd 114.
 Haaber, justitsdirektør 139f.
 Håndværkere 46, 67, 91f, 119, 159f.
 Hafniensi, Dion, Severini 52f.
 Hage, Alfred 189f.
 Hages gård 209.
 Hambro, Joseph 189.
 Hall, C. C. 191.
 Handel og søfart 34, 47, 58, 93f, 107, 114, 130f, 134-138, 141, 150-153, 186, 189ff, 200.
 Handelsboder: på Børsen 59; ved Knippelsbro 31.
 Hansen, A. N. 189, 198, 209; —, Hans 96.
 Frits Hansens Møbelfabrik 208.
 Haven, Lambert v. 102.
 de la Haye, Abr. 20, 33, 35.
 Havneforhold 37, 40, 48, 66f, 101f, 107; smlgn. pladserne, privathavne.
 Heering, P. F. 190f.
 Heerings gård 40, 56, 115, 154f, 190f.
 Hegerfeld, Herman 34, 86.
 Heiberg, Johan Ludvig 183ff; —, Johanne Louise 182-185, 193.
 Heide, A. 210.
 Heinemarck, Jonas 94.
 Hellekande, Rasmus Jensen 50, 56.
 Hellekrans, Peder Jensen 97.
 v. Helsing, kammerjunker 115.
 v. Hemmert, Peter 152.
 Henrettelser 62f, 166, 182.
 Herbach, Casper 64.
 Hertz, Henrik 184.
 Hjort, Naman 95.
 Hjørring, Anders 72, 82.
 Hoffmann, Georg 87, 100, 124, 126.
 Holberg, Ludvig 105, 115, 156, 162.
 Holm, Jakob, kasserer 139f; —, Jakob, industrimand 178, 186-189, 198; —, Peter 188.
 Holm & Sønner 196.
 L. P. Holmblads lysestøberi 209f.
 Holmen 124f, 127, 130, 178, 210, 214.

- Holms huse 84, 128, 189, 214; — plads 45, 186ff, 195f.
- Holmsted, Frederik 114, 130, 144f, 147.
- Hoppe, Hans 86f.
- Hornfisken (= Salvatorgården) 212.
- Hummeren 159.
- Husnavne 38.
- Husskilte 119, 157-160, 162.
- Hvalfisken 159.
- Hvidt, L. N. 186.
- Ibsen, Anders 116.
- Ildebrandshuse 119f.
- Indkvartering 116.
- Indlemmelse i København 12, 65f, 96, 98f.
- Industri og fabriksdrift: båndfabrik 145; bisquitfabrik 208; bryggerier 91, 209; bryggergårde 91, 94, 119f, 155; brænderier 119, 158f, 209; bødkeri 188; Børnehuset 88f, 110, 166; dampmaskiner 188, 198f; dampmøller 189, 199, 209; farverier 110, 119, 145; fiskelimfabrik 173; glasværk 110; grynmølle 164, 166; guldlæderfabrik 145; hestemøller 91; jernstøberier 146, 208; kalkbrænderi 173; klædefabrik 145, 168; laboratorier, militære, se disse; linned-spinderi 110, 144f; lysestøberi 210; lærredsfarveri 145; maskinfabrikker 188, 194, 198, 208; møbelfabrik 208; møller 119, 145, 199, 209; oliemøller 109, 146, 155, 188, 198; pibefabrik 146; pudder- og stivelsesfabrik 188, 198; reberbane 128, 133, 189; risemølle 189; salpeterværk 173; salteri 189; saltværk 126, 170; savværk 173; sejldugsfabrik 188f, 198; skibsbrødsbageri 189; skibsbyggerier, se disse; spritfabrik, se brænderier; sukerraffinaderier 128, 145f, 150, 166, 177, 209; sæbesyderier 90f, 109, 145f, 188, 198; tapetfabrik 145; tobaksfabrikker (-spinderi) 118, 146f, 209; voldmøller 86f, 109.
- Irgens, Jokum 85f, 92f, 106f, 127, 148.
- Islandske og finmarkske handels plads 130f.
- Italiender Benjamin, Gebrøders 146f.
- Jakobsen, Bertel 86.
- Jansen, Jan 55; —, Walther 115.
- Jeger, Herman 90f.
- Jensen, Peter 87.
- Jensen & Møllers bisquitsfabrik 208.
- Johansen, Hans 78-81, 94.
- Jonge, Nikolaj 29f.
- Josephsen, Ole 162.
- Judichær, Olaus 124.
- Juel, Jens 33.
- Jurisdiktionsforhold 66f.
- Jødenes bule 188, 206.
- Jøder, se fremmedbosættelse.
- Kaas, admiral 173.
- Kalvebodstrand, 16, 26, 72ff, 82, 122, 172, 174, 206.
- Kanalen 8, 11, 15, 17-20, 23, 38, 48, 52, 62, 67, 100, 121, 126f, 130f, 148f, 153f, 173f, 181, 190, 195, 197, 212, 215, 218.
- Kapervæsen 58, 178.
- Karstensen, Ingvald 97.
- Kaserner 85, 106, 110, 145, 168, 173, 182, 205, 214.
- Keyser, P. 115.
- Kirke 44, 51ff, 64, 87f, 90, 101f, 104, smlgn. Frelsers k.
- Kirkegård 111.
- Kirkerup, Andreas 174f.
- Kivnæs 28.
- Kjerulfs have 196.
- Kjærbøl, Johannes 197.
- Klöcher, Herm. Lengercken 126.
- Knip, Hans 30, 49f, 60.
- Knippelsbro 24f, 27-30, 94, 106, 121f, 127, 172, 174, 186, 189, 196, 206, 209ff, 215f.
- Knippelsbrogade 209.
- Knippensbro (= Knippelsbro) 30.
- Knippenshus 30.
- Kock, Nikkel 60, 94.
- Koefoed, H. P. 154f, 190.
- Kongens gård 88.
- Kongensgade (= Wildersgade, smlgn. denne) 18, 37f, 40, 50, 87, 93, 147, 155, 168, 177, 188, 190; —, Lille 158.
- Konstantia, logihus 213.
- Kornerup, Søren 79.
- Kreyer, Lorenz 109.
- Krieger, J. C. 122, 173.
- Krigstilstand - 1658-60: 68-79; 1700: 111f; 1807: 177f; 1943-45: 214f.
- Krudttårn 100f, 168, 173.
- Kræmmerlavets klæde- og lærredsfabrik 145, 168.

- Københavns flydedok A/S 196, 208; — fæstningsterræn 200; — magistrat 13, 22, (30), 40f, 48, 63, 65f, 101f, 104, 133, 148, 174, Laboratorier, Militære 105f, 126, 170, 184, 196, 208.
- Lagkagehuset 8, 211f.
- Landmilitæretaten 105, 174.
- Lange, Philip de 136, 166, 173.
- Langebro (= Knippelsbro) 106, 121.
- Langebro 30, 122, 133, 174f, 178, 180, 183, 206, 210f, 215.
- Langebrogade (= Brogade) 30f.
- Langebrogade 84, 87, 109, 122, 180, 189, 205, 214.
- Larsen, Kasper 157f.
- Lauridsen, Daniel 58; — , Johan 37f, 43, 97; — , Jørgen 86.
- Lehn, Abraham, d. æ. 112, 114, 118, 120, 146; — , Abraham, d. y. 114.
- Lentz, Jokum 120.
- Lewenstein, Andreas 110.
- Lille Mølle 71, 86, 100, 119, 145, 172, 199, 209, 215.
- Lille Torvegade, se Torvegade.
- Linden 158.
- Lindenov, Otte 36.
- I den grønne Lind 159.
- Lorck, Josias 120; — , Thomas 34, 62.
- Lorentz, mester 63.
- Lotterikirken (= Christianskirken) 170.
- Luxdorph 170.
- Lycke, Søren 144, 153.
- Lydtsen, Peder 58.
- Lykke, Falk 33, 88; — , Kaj 80, 95.
- Lægaard, etatsråd 114.
- W. Løweners jernstøberi 208.
- Madsen, Jakob 58ff.
- Madvig 184.
- Mandern, Carel van 94.
- Mandixen, Hans 50.
- Marinehospitalet 209.
- Markussen, Knud 34.
- Marsvin, Ellen 64f; — , Otte 64f.
- Marstrand, Paul 194; — , Vilhelm 54, 194.
- Martensen 184.
- Matrikler 96, 108.
- Meldahl 200.
- Meller, Johs. Christensen 107, 112.
- Mikkelsen, Jakob 34; — , Hans 86.
- Mikkell Vibes gade 211.
- F. Mogensens maskinfabrik og jernstøberi 208.
- Moltke, A. G. 140.
- Moth, Johan 106; — , Seville Amalie 106.
- Motzmans plads 126.
- Munck, Vilhelm 204.
- Munk, Jens 33; — , Kirstine 64.
- Mushart, generalmajor 115.
- Müller, Frederik Antoni 106; — , Henrik 92f, 97.
- Møller, Poul Martin 184.
- Nansen, Hans 95.
- Nexø, Martin Andersen 214.
- Nielsen, Anders 97; — , Christen 119; — , Espen 61, 87; — , Hans 109.
- Niesso, Bendix 153.
- Nobels tobaksfabrik 209.
- Noll, Thomas 50.
- Normand, Jak. Jensen 74.
- Numsen, general 133.
- Nyboder 17, 59, 63f, 124ff.
- Nybørs 92f.
- Ny-Christianshavn 101, 124ff.
- Nygaard, Axel 211f.
- Nyhavn 124, 126.
- Nyholm 101, 124f.
- Nyholm, A. N. 198.
- Ochsen, H. 148.
- Olsen, C. L. 198.
- Olufsen, Anders 34, 38f, 96, 155f.
- Opfostringsgaden 159.
- Opfostringshuset 167f, 183.
- Oprør i tugthuset 180ff.
- Orlogsværftet 101, 124-127, smlgn. Holmen.
- Orning, Erik Ottesen 56.
- Ostasiatisk kompagni, se Asiatisk kompagni.
- Osten, Jan van 128, 133, 186.
- v. Ostens plads 128, 133f, 186, 196, 208.
- Ostindisk kompagni 107, 134.
- Overgaden 8, 15, 18, 110, 119, 134, 153.
- Overgaden neden Vandet 50, 56, 61, 87, 95, 110, 115, 120, 154f, 160, 191, 196f, 202, 215, 218; — , nr. 33 154; — , nr. 37 119; — , nr. 39 154f, 160; se også Heeringsgård.
- Overgaden oven Vandet 38f, 49f, 86, 94f,

- 115, 145, 147ff, 154ff, 160, 180, 182ff, 188, 202, 204f, 208, 214, 216; —, nr. 2 154, 180, 182ff, 188, 205; —, nr. 6 147ff, 208 (smlgn. Stanleys gård); —, nr. 10 146, 154, 208; —, nr. 12-14 155f; —, nr. 14-22 39; —, nr. 18-22 156; —, nr. 24-26 155; —, nr. 30 95; —, nr. 32 95, 154; —, nr. 34 95; —, nr. 50 154, 160; —, nr. 56 95, 117, 182.
- Overskou, Thomas 168, 176ff.
- Paludan 25, 28, 168.
- Parsbjerg, Sidsel 30, 94.
- Paulli 184.
- Pedersen, Hans 49; —, Søren 97.
- Pelli, Antoni 117f.
- Phønix, sukkerraffinaderi 85, 209, 215f.
- Pladserne 11, 126-136, 186ff.
- Plov, Jørgen 20.
- Plum, Claus 34.
- Poltzenhagen, Peder 49.
- Pompe, Anders 91.
- Portechaiser 137.
- Portstrædet (= Voldgaden) 87.
- Post, Johan 34, 41, 86.
- Potter, Thomas 146, 154, 208.
- Potters gård 155, 208, 216.
- Poulsen, Iver 34; —, Jens 36.
- Povelsen, Svend 69.
- Pramkanal 21f.
- Prinsensgade (Prinsessegade) 18, 36, 38, 49f, 52, 86f, 115, 145, 177, 188.
- Prinsessegade 18, 38f, 160, 173, 201, 208f, 212f, 215; —, nr. 13-15 60; —, nr. 46 213.
- Prinsesse Maries hjem 204.
- Privathavne 37, 40f, 66f, 93, 106f, smlgn. pladserne.
- Privilegier 21, 46ff, 65, 76, 79, 81.
- du Puy, Camilla 182; —, Edouard 182.
- »Rådhus« 9f, 43, 87, 95, 112, 153, 177.
- Rådstue(ret) 78, 92, 95.
- Rabe, Ambrosius 49, 61.
- Rabeshave bryggeri 209.
- Rakkerkulen 111, 172f.
- Rantzau, Breide 33; —, Frantz 45.
- Ramshart, Peter 114.
- Rasmussen, Jakob 91f.
- Reesen 29, 99f, 109.
- Reformert kirke 101, 107.
- Renovationsforhold 111, 170, 172f.
- Retsvæsen 43f, 48.
- Revshalen 13, 26, 28, 45.
- Revshaleøen 99, 195f, 208.
- Reventlow, Chr. Ditlev 114.
- Rohde, Jesper 160; —, Mathias 153.
- Rollefink, Herman 23.
- Rothe, Tyge 148, 150.
- Rødebro 121f.
- de Saint-Aubain, A. N., se Carl Bernhard.
- Saltholm 136.
- Saltkompagni 41, 107.
- Saltværket 126, 170.
- Salvatorgården 170.
- Saly 140f.
- Sankt Annæ gade 18f, 36, 38f, 43, 49-52, 102, 104, 116, 150, 174, 212, 214; —, nr. 14 38, 51.
- Schack, Hans 69, 73, 87, 105.
- Schimmelmann(s sukkerraffinaderi) 128, 146, 209, 215.
- Schmidt, J. C. 145.
- Schottmann, J. B. 153.
- Schwabe, Nikolaj 33f, 38f, 157, 162.
- Schøller, Iver Caspersen 94.
- Seehus, Morten 129.
- Selby, Charles 150.
- Sem, Johan 16-21, 32f.
- Simonsen, Lorentz 189.
- Sinclair, Daniel 36.
- Skade, Ove 94.
- Skibet, Torvegade 160, 162, 213.
- Skomager, Johan 177.
- Skov, Mikkel 71.
- Skibsbyggeri 41, 56, 91, 93, 106f, 126-131, 135f, 146, 186, 188, 194, 196ff, 208.
- Skydeskolens kaserne 205, 214.
- Sladderrækken 168, 177.
- Slaglille-Fanden 180, 182.
- Slotsholmen 22, 26f, 66.
- Slukefter 213.
- Slum 200-205.
- Smit, Frans Wulf 67.
- Snurrebroen 174.
- Sofiegade 18f, 36, 38f, 49, 61, 77, 94f, 116, 119f, 145, 154, 159, 204, 208, 215; —, nr. 3-9 95; —, nr. 4-14 157; —, nr. 8 157; —, Lille (87), 195f.

- Sognedeling 53, 66f, 114.
 Sparre, Jens 33, 36, 152.
 Sperling, Otto 54.
 Spørmand, Chr. 94; — , David 97.
 Sprøjtehus 121.
 Stanley, Carl Fr. 148; — , S. C. 147ff.
 Stanleys gård 86, 147ff, 154, 188, 206, 208, 216.
 Steding, Georg 72.
 Steege, Engelbrecht v. 144.
 Steen, Oluf 43, 49, 97.
 Steenwinckel, Chr. 107.
 Steinfass, tømmerm. 154.
 Steinfass' gård 216.
 Strandgade 9f, 18, 22, 30, 34-37, 40f, 43, 48ff, 56, 58, 87, 90, 101, 106, 109, 114f, 123, 126f, 135-142, 145-148, 150-153, 160, 170f, 185f, 196, 202; — , nr. 4 41, 58, 93, 160, 186f, 196; — , nr. 4-10 93; — , nr. 6 40f, 112ff, 120, 146, 185; — , nr. 8 93, 186; — , nr. 10 93, 153; — , nr. 12-14 153; — , nr. 20 95, 101, 160; — , nr. 22-24 36, 93f, 152f; — , nr. 26 36f, 90f, 146f, 151f; — , nr. 28 33, 36f, 146f, 152; — , nr. 30 33, 35ff, 58, 152; — , nr. 32 33, 35ff, 57, 94, 145, 152; — , nr. 34 93, 150; — , nr. 36-40 94; — , nr. 36 150, 152, 190; — , nr. 38 150; — , nr. 44 131, 148; — , nr. 46 130, 148, 150.
 Strandgades kaserne 85, 168.
 Struensee 145, 148, 150, 158, 167.
 Stub, Ambrosius 127.
 Sturmberg, Joh. Christoph. 121.
 Suhm, admiral 130; — , P. Fr. 150.
 Sundbyerne (Vester og Øster) 70, 76, 81, 207.
 Svendsen, Svend 145.
 Svinehold 46.
 Synagoge 147.
 Sæbesyderrenden 136.
 Sætetaten 105, 126; —s enkebolig 204.
 Søkvæsthuset 168, 181-184, 203f, smlgn. Opfostringshuset.
 Sømandshjemmet 204.
 Søndervoldstræde, Store 19, 84f, 91, 156, 178f, 188; — , Lille 206.
 Sørensen, Hans 30f, 76, 78, 81, 94; — , Jens 76, 78, 95.
 Tessin, Nikodemus 102.
 Thomsen, Hans 119; — , Samuel 97.
 Thott, Claus 74f.
 Thura, Laurids de 29, 123, 127, 163ff.
 Thygesen, Eman. de 130, 148.
 Tinghus 44, 90.
 Toldebod 30f, 100.
 Topp, etatsråd 150.
 Tordenskjold 40, 112ff.
 Torv 17f, 23, 46f, 50, 87, 121, 137, 158, 166f, 180f, 209, 211f.
 Torvegade 7, 9, 39, 43, 49f, 56, 61, 87, 94f, 101, 111, 121, 145, 153, 159, 196, 210-213, 216; — , nr. 2 209; — , nr. 12 22, 160; — , nr. 54 og 58 159; — , nr. 73 160, 162, 213; — , Lille 91, 121, 128, 160, 186.
 Trangraven 126.
 Trellund, Jonas 93, 106, 194.
 Troels-Lund 54.
 Trolle, Niels 48f, 51f, 59.
 Trægaard, Hans 22.
 De grønne Træsko 159.
 Tugthus 180f, 205, smlgn. Børnhuset.
 Tyske plads 208.
 Tøjhusfolkets barakker 106.
 Tøjhushavnen 26ff.
 Tømmerhavn 131, 133.
 A. H. Tønderings jernstøberi 208.
 Ulfeldt, Korfits 48, 52.
 Union, sukkerhus 150, 176.
 Urne, Christoffer 33.
 Urup, Aksel 65, 82.
 Usædelighed 50ff, 89-92, 97f, 104, 150.
 Utrecht, Lukas 107.
 Wasserfall, J. H. 144f.
 Ved Volden 212.
 Werner, Andreas 91.
 Vestindisk-guineisk kompagni 127f, 145f, 170, 189.
 kgl. Veterinærskole 168, 205.
 Wewer, Joh. Fr. 144.
 Vibe, Mikkell 21f, 33-38, 96.
 Viereck, grevinde 104; — , kaptajn 115.
 Wilde, Reimer 120.
 Wilder, Carl 130 f; — , Lars 131.
 Wildersbro 129f.
 Wildersgade 18, 37, 39, 41, 47, 93, 110, 129f, 152, 159f, 196, 209, 211; — , nr. 7-9 41, — , nr. 7-15 93; — , nr. 15 179; — , nr. 18

- 160; — , nr. 27 34, 159f; — , nr. 46 209.
 Smlgn. Kongensgade.
 Wildersgades kaserne 110, 145, 168.
 Wilders plads 18, 129ff, 196, 208.
 Villadsen, Peder 97.
 de Villum, Johan 34.
 Vincke, Mathias 53.
 Vodroff, Jul. 107, 115.
 Volden 11, 13, 16-20, 23f, 64, 69-75, 77, 82-87, 98ff, 107, 109, 120ff, 124ff, 128, 133, 163, 172ff, 180, 183, 185, 200, 206f, 213;
 —s bastioner: Enhorns 84, 109, Kalvebod 84, 99, Kvintus 99, 122, 172, Lossens 107, Løvens (= Østre bolværk) 86, 100, 205, Panterens (= Søndre bolværk) 84, 86, 205, Sofie 109, Tigerens (= Nordre bolværk) 85f, 100f.
 Voldgården 85, 208f, 214f.
 Voldgaden 55, 86f, 208f, 214.
 Vor Frelzers kirke, se Frelzers kirke.
 Worm, biskop 114, 118.
 Vosbein, Gunner 107.
 Zeppelin, general 115.
 Zöllner, hoflakerer 144f.
 Oehlenschläger 184.
 Ørsted, brødrene 184.

KILDEHENVISNINGER OG NOTER

Denne bog er udarbejdet på grundlag af den forefindende litteratur om Christianshavns historie, suppleret med adskillige af forfatteren foretagne enkeltundersøgelser på basis af trykt eller utrykt materiale, det sidste i henholdsvis Rigsarkivet, Sjællands landsarkiv og Københavns stadsarkiv. De eksisterende monografier over kvarteret er i kronologisk rækkefølge:

Reesens Christianshavns beskrivelse 1685, tr. Københavns Diplomatarium III, 783—799.

Jonge: Tredie Bog om Christianshavn, i hans Københavns Beskrivelse II, ca. 1785, trykt 1945, 402—465.

P. Paludan: Saml. til en Beskrivelse over Christianshavn og Frelserens Kirke samme-
sted 1781.

Knud Bokkenheuser: Vandringer i det gamle Christianshavn 1910.

H. C. Bering Liisberg: Christianshavn 1918.

M. Vogelius: Christianshavn som selvstændig Købstad 1919.

Steffen Linvald: Christianshavn 1948.

Steffen Linvald: Christianshavn, Bydelen og dens Borgere, samt

Mogens Lebech: Gader og Grunde paa Christianshavn med tilhørende billedafsnit, begge
i København Før og Nu, 1948.

Hertil kommer de foreliggende historiske beskrivelser af København, navnlig Carl Bruun: Kjøbenhavn I—III, 1887—1901 (i det følgende citeret: Bruun) og O. Nielsen: Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I—VI, 1877—1892, (cit. ON) samt sidstnævnte forfatters Diploma-
tarium I—VIII, 1872—1887 (cit. KD).

De iøvrigt benyttede værker vil — med undtagelse af opslagsværker som Trap: Danmark og Biografisk Leksikon — såvel som de benyttede arkivalier blive anført enkeltvis i det følgende.

INDLEDNING

s. 7—11.

S. 9 kafeen; siden dette blev skrevet, er kafeen nedlagt og kælderens under det gamle »rådhus«
indrettet til butikker.

1. GRUNDLÆGGELSEN

s. 12—24.

S. 14, 1618; Erslev: Rigsraadets og Stændermødernes hist. I 237. *S. 16, 1000 daler*: se nedenf.
note ad s. 21. *S. 16, første projekt*; her gengivet foran s. 11, tegnet efter den originale plan,

som den er gengivet Vilhelm Lorenzen: Haandtegnede Kort 1, II, jfr. iøvrigt i det hele samme forfatter: Christian IVs Byanlæg 83 ff. S. 17, *Nyboder*; se Fra Bispetid til Borgertid 84—86. S. 17, nye »afriidsning«; planen kendes nu kun fra senere kopier. Se Vilhelm Lorenzen: Haandtegnede Kort 1, VI. Planen, som her er vist s. 42, er tegnet efter den ene af de gengivne. S. 18, *Hans kontrakt*; se Lassen: Documenter og Actstykker til Kjøbenhavns Befæstnings Historie 124—127, jfr. 46f. S. 20, *gøre status*; se D. Kanc., Indkomne breve 1619 20/7 (Rigsarkivet). S. 20, *overenskomst*; se Lassen o. anf. st. 46, jfr. 128. S. 21, *par 1000 daler*; Nyerup: Magazin for Reiseiagttagelser II 418, 422, smlg. Christian IVs egenhændige Breve I, 147. S. 21, *sorterede direkte*; Vilh. Lorenzen: Christian IVs Byanlæg 22. S. 21, *ekstraskat*; KD V 30f. S. 21, 5. april; KD I 593f. S. 21 *pramkanal*; KD II 612—13 (1619 14/4). S. 22, *anskuelser*; Christian IVs egenh. Breve V 43. S. 23, *Stenhuggeren ... portfløjene ... vindebroen*; Lassen o. anf. st 47.

2. CHRISTIANSHAVNS BRO

s. 25—31.

S. 25, *Naturen ... lille ø*, Paludan 9f. S. 27, *Uort land ... forsikring*; KD V 30f. S. 28, »*hvilke ... undsætning*«; Arent Berntsen: Danmarckis oc Norges fructbar Herlighed 1656 52. S. 29, *Reesen skriver*; KD III 792. S. 29, *Jonge*; II 423. S. 29, *statsregnskaber*; Rentemesterregnskab 1619—20, Udgiftsregnsk. 214a: taget på det hus, som står over brokarrene imellem slottet og Amagerland. Se også 221a og 222a samt Bygningsskriverens regnsk. 1622—23: taget over den lange bro på Amager (Rigsarkiv). Taget er — noget ubehjælpssomt — vist på stikket fra o. 1620, reproduceret på forsatsbladene. S. 30 *toldbod*; KD I 646, 648. S. 30 *Hans Knip*; KD III 220, I 651. S. 30 *Knippenshus*; Sjæll. Tegn. 1695/531 (Rigsarkiv). S. 30 *Knippensbro*; Havnekommissionen, Indk. sager 1736 4/11 (Rigsarkiv); formen er jo analog med f. eks. Brokkensbod, dannet af Brok og Bod. S. 30 *Knippel-Hans*; Jonge II 404f. S. 30 *under denne bys højhed*; ON IV 274, V 138. S. 30 *Hans Sørensen*; KD I 672ff (1650 14/11). S. 31 *fjerne de hytter*; DK III 458 (1656 20/4). S. 31 *før har antydet*; Bering Liisberg: Christianshavn 1918, 5.

3. DEN FØRSTE BEBYGGELSE

s. 32—42.

S. 33 *skrevet på kortet*; KD V 167. S. 34 *Mikkel Vibe*; ON III 200ff. S. 34 *Hver morgen ...*; KD VI 107. S. 35 *skøde på to ... grunde*; KD II 663ff (1622 7/1). Grundene omfattede hhv. nuvær. Strandg. 30—32, Sankt Annæ 4—6, Wildersg. 43—45 og Sofieg. 16—36, Dronningensg. 18—22 og Prinsessg. 5. S. 35 *Målebrevene*; Mikkel Vibe har i lighed med den nedenfor nævnte Jens Sparre selv skrevet sit målebrev, der er formet som en ansøgning om at måtte erhverve skøde på de pågældende grunde. De er begge dateret samme dag som skødet og findes under denne dato D. Kanc. Indkomne breve (Rigsarkiv). S. 36 *grundmurede renæssancehuse*; om disse og de ældste bygninger i Strandgade, se H. H. Engqvist: Strandgade 30. S. 36 *Jens Poulsen*; Engqvist o. anf. st. 68. S. 36 *Daniel Sinclair*; ON IV 256. S. 36 *nabo-grunden*; KD 740f (1623 6/7), målebrev 1623 5/6. Grunden omfattede nuvær. Strandg. 22—24, Wildersg. 33—37. S. 36 *mellemliggende grund*; ON IV 256, KD III 232. Om bebyggelsen, se Engqvist o. anf. st. s. 16. Grunden omfattede nuv. Strandg. 26—28, Wildersg. 39—41. S. 38 *tilsvarende grund*; KD II 717f, 1622 29/9, målebrev af do. dato. Grunden omfattede nuvær. Wildersg. 48—52, S. Annæg. 8—22, Overg. n. V. 39—41. S. 38 *lejevåningen ... Lossen*; Christianshavns pantebøger 1662 27/10, 22/12 (Landsark.). S. 38 *Nikolaj Schwabe ...*

dobbeltgrund; KD II 670, 1622 1/3, målebrev do. dato. Grunden omfattede nuvær. Prinsesseg. 6—18, Sofieg. 19—23, Amagerg. 1—11. S. 38 *Anders Olufsens grund*; KD II 669f, 1622 25/2, målebrev, do. dato. Grunden omfattede nuvær. Overg. o. V. 12—22, Dronningensg. 9—15. S. 39 *omkring år 1800*, se nedenf. s. 156. S. 40 *Kongensgade*; Johan Post havde på saltkompagniets vegne erhvervet nuvær. Strandg. 44, Bådsmadsstr. 2, Wildersg. 59, KD II 731f, 1623 3/4. Om nabogrunden se nedenf. s. 50. Kort Busk havde erhvervet nuvær. Strandg. 36—40, Wildersg. 51—55, KD II 735, 1623 14/5, målebr. af do. dato. Klaus Soll, skriver på Bremerholm, havde erhvervet nuvær. Strandg. 34, S. Annæg. 3—5, Wildersg. 47—49, KD II 724, 1623 18/3. Villum Petersen havde erhv. halvparten af den grund, som nu beslaglægges af Heerings gård (Overg. n. V. 11, Wildersg. 12—18), KD III 51, 1626 23/2, målebr. af do. dato. Daniel Balfour havde erhvervet den Johan Sem opr. tillagte grund, nuvær. Strandg. 4, Wildersg. 9—7, KD II 762f, 1624 11/2, målebr. 8/2, og hans enke den Johan de Villum tillagte grund, nuvær. Strandg. 6, Wildersg. 11, KD III 129, 1634 5/7, målebr. af 25/6. S. 40 *blev taget syn*; ON IV 256—258, jfr. D. Kanc. breve 1635 27/7 (Rigsark.). S. 40 1624; KD V 68f. S. 41 *David Balfour*; Lind: Kristian Fjerde og hans Mænd 368—71. S. 41 *konflikt*; KD V 127, 166f, 180f. S. 41 *saltkompagni*; ON IV 191, 225, jfr. ovenf. S. 41 *fransk rejsende*; OV IV 191.

4. SELVSTÆNDIG KØBSTAD

S. 43—53.

S. 43 *byfoged*; KD III 126—129, 1634 4/7. S. 44 *byfængsel og tinghus ... appelret*; KD V 154f, 1634 19/7. S. 43 *kirke*; KD III 163, 1635 12/2. S. 44 *besigtelsen*; se ovenfor s. 40. S. 45 *Frants Rantzau*; KD III 63, 1627 19/3. Rantzau havde erhvervet nuvær. Strandg. 8—14, Torveg. 20—26, Wildersg. 13—(27), KD III 97. S. 45 1635; KD V 166, 1635 4/5. S. 46 *håndværkerne* KD V 166, 1635 2/5. S. 45 *bagerne*; KD III 149, 1635 10/9. S. 46 *byskriver ... bysvend*; KD V 182ff, 1636 7/1. S. 46 *to kongebreve*; KD V 193f, 1636 8/11. S. 46 *byens privilegier*; KD I 653f. S. 47 *supplerende bestemmelser*; KD V 656ff. S. 48 *nye magistrat*; KD V 215, 1639 22/5. S. 48 *tilhold*; KD V 217, 1639 7/6. S. 48 *Korfits Ulfeldt*; KD V 218, 1639 11/6. S. 49 *Denne grund*; de tre grunde, som dækker nuvær. Torveg. 49—55, Dronningensg. 50—(52) og Prinsesseg. 19—(21), blev regnet fra sidstn. gade, tilskødet hhv. bygmester Joh. Anmøller (KD III 265f, 1646 20/8, målebrev 8/8). Joh. de Clercke (KD III 266, 1646 28/8, målebrev 8/8) og Bastian Häusler, »forrige Rigens Gewaltiger«, KD III 246 1643 23/4. S. 49 *En sådan*; de to i hhv. 7 og 5 lodder delte storgrunde dækker nu Dronningensg. 34—38, Sofieg. 13—17, Prinsesseg. 7—9, idet opførelsen af Prinsessegades skole helt har ophævet den oprindelige tvedeling, såvel som den nævnte udparcellering i 12 grunde. KD III, 217f, 1641 19/4 (7 grunde) og KD III 220f 1641 2/5 (4 grunde) samt KD III 291, 1647 8/10 (Hans Knip). S. 49 *Oluf Steen*; KD III 229, 1642 17/4, Overgaden o. V. 39, Sofieg. 2—14, Dronningensg. 25—27. S. 49 *Hans Pedersen*; KD III 231f, 1642, 27/5, Dronningensg. 40—46, Prinsesseg. 11—15. S. 49 *Hans Knip*; KD III 216, 1641 6/4, Overg. o. V. 50—52, Dronningensg. 73, jfr. ovenf. S. 50 *Jakob Hansen Drejer*; KD III 216, 1641 6/4, Overg. o. V. 44—48, S. Annæg. 13—17, Dronningensg. 59—69. Den tredje grund i denne karré, Overg. o. V. 54—56, Bådsmadsstr. 8—12, Dronningensg. 75—77, blev do. dato tilsk. Peder Gregersen; KD III 217. S. 50 *lejeboeder*; Linvald: Christianshavn 73. S. 50 *Jakob Bastian*; hans grund omfattede nuvær. Overg. o. V. 36—38, Torvet 2—6, Dronningensg. 47—51, KD III 229, 1642 21/4. S. 50 *Jokum Beck*; KD III 219, 1641 28/4. S. 50 *Thomas Noll*; Kanc. brevbøger 1634 22/7. S. 50 *Rasmus ... Hellekande*; KD III 211, 1640 15/5, nuværende Strandg. 42—44, Wildersg. 57. S. 50 *Hans Mandixen*; KD III 295, 1648 19/2, målebrev 1647 4/2, nuværende Wildersg. 32, Torveg. 27—35, Overg. o. V. 29 (... som er af forskr. Hans Mand. ganske bebyggt ...). S. 51 *en kirke*;

KD V 219, 1639 16/6. S. 52 *To lempelige klokker*; KD V 221, 1640 9/1. S. 52 *for skrøbelig*; KD III 787, ON IV 260f. S. 52 *Og kongen*; Christian IVs egenhændige Breve VIII 386f. S. 52 *Det siges*; KD III 787. S. 52 *første skole*; ON IV 267ff. S. 53 *første sognepræst*; ON IV 263f.

5. KONGEMAGT OG BORGER

s. 54—67.

S. 54 *Troels-Lund*; Hist. Fortællinger I, 210, jfr. Otto Sperlings selvbiografi ved Birket-Smith 586ff. S. 55 *Peder Galt*; C. Bruun: Slaget paa Kolberger Heide 1644, s. 171—187, VI *Peder Galts Proces og Dom*. S. 55 *Jan Jansen*; KD III 266, 1642 29/10, nuværende Amarger. 2, Christianshavns Voldg. 6. S. 56 *Hans eftermand*; C. Bruun o. anf. st. 178. S. 56 *Erik Ottesen*; Th. Lind: Kristian IV og hans Mænd 253f. S. 56 *Jørgen Bjørnsen*; Sjæll. Reg. 15/11. 1647/739, smlg. D. Kanc. Indk. Breve 1647, 14/10 (Rigsarkiv.), nuværende Overg. n. V. 19, Torveg. 36. S. 56 »*aviser*«; C. Bruun o. anf. st. 77f. S. 56 1642 *KD III* 229, 1642 22/3. S. 58 *Chefen*; C. Bruun o. anf. st. 78. S. 58 *Peder Lydtzen*; han udstedte 1654 28/2 obligation til Jens Poulsens arvinger, af hvem han havde købt gården, inden han drog ud på en færd til »de Charibdische Eilender«, Christianshavns pantebøger (Landsark.). S. 58 *Daniel Lauridsen*; Højesterets dombog 1646 13/4, 212 f. (Rigsark.). S. 58 *Jakob Madsen*; Christian IVs egenhænd. Breve IV, 4, note 4. S. 58 *landgildekorn*; Kanc. Brevbøger 1637—39 536. S. 58 *Tre blev*; KD V 296, 1646 10/12. S. 58 *Børsen*; ON IV 234f. S. 59 *Frederik III*; Bruun I, 501. S. 59 *Forpagtningen*; Chr. IVs egenh. Breve IV 369. S. 59 *Lensmanden*; Kanc. Brevbøger 1640—41 230. S. 60 *ny forpagtningskontrakt*; KD III 212f. S. 60 *Nikkel Kock*; Kanc. Brevbøger 1637—39 754 (1639 10/5). S. 60 *Nidkært søgte fogeden*; til det følgende i almindelighed Christianshavns byfogedregnskaber 1640—85 (Rigsark.). S. 61 1645; sstds 1644—45. S. 61 *Espen brygger*; sstds 1641—42. S. 62 *blev straffet*; sstds 1647—48, antegnelser. S. 53 *mester Lorentz*; sstds 1647—48, 1648 12/5. S. 63 *november ... 1645*; Chr. IVs egenhænd. Breve VI 105. S. 63 *maj måned*; sstds VIII 375f. S. 64 *påbyde sag*; se foran s. 52. S. 64 *Casper Herbach*; ON IV 287, Chr. IVs egenh. Breve VI 195f. S. 64 *1000 rigsdaler*; sstds 163. S. 64 *I november måned*; sstds V 533. S. 65 1649 og 1651; KD I 669, 674. S. 66 *bebyggelsen ved Børsen*; KD I 655, 1640 9/1, jfr. sstds 677. S. 66 1635; KD V 180f. S. 66 1655; KD I 676—681. S. 67 *kgl. anordning*; KD I 681 22/7. S. 67 *håndværkere*; ON IV 284. S. 67 *Frans Wulff Smit*; ON IV 285.

6. KRIG OG ENEVÆLDE

s. 68—81.

S. 68 1657; KD V 416. S. 69 9. august; Hjørring: Leyerspolitie 1661 A iij jfr. KD V 452. S. 69 *kanoner*; KD V 458. S. 69 *oberst Both*; KD V 466f. S. 69 *gønger*; KD V 459, 479. S. 69 *Klokker*; KD V 463. S. 69 *øllet ... brændevin*; KD V 465, 467. S. 69 *fødevarer*; KD V 493. S. 70 *Carl Gustav*; Hjørring: Leyers-Krantz 1677 C j. S. 70 *bønderne*; KD V 468, 474f, jfr. Hjørring: Leyerspolitie H vij. S. 70 *grædende tårer*; R. Nyerup: Friderik den Tredie 139. S. 70 *indkvarteret*; KD V 499. S. 70 *hjemmeværn*; KD V 473—480. S. 70 *amagerkarle*; KD V 499. *fourageringstogter*; KD V 500. S. 70 10. oktober; Om begivenhederne på Amager, se Nyerup o. anf. st. 140—146, jfr. Hjørring: Leyers-Krantz I iij. S. 71 *kvæsthus*; KD V 503. S. 72 *forbudt*; KD V 506f. S. 70 *Both*; KD V 517. S. 72 *Steding*; sstds. S. 72 »*vække*«; KD V 541. S. 70 *Juleaften*; Hjørring: Leyers-Krantz S ij. S. 72 *Generalmajor Fuchs*; KD V 559, 573. S. 72 *Hjørring*; Leyers-Krantz S v. S. 73 *Homburg*; Bruun II, 111, jfr. Leyers-Krantz S vij. S. 73 *nogle dage før*. sstds S v. S. 73 *Amagerne*; KD V 569, 573, 585. S. 70 *sidste ... første dage*;

Hjørring: Leyers-Krantz S viij. S. 73 *Den 4. februar*; KD V 585, 590. S. 73 *generalprøve*: Bruun III 113. S. 74 *Jakob Jensen Normand*; Suhm: Samlinger II 3, 134f. S. 74 »avis«; Aus Lübeck v. 9 Martii Anno 1659 (Kgl. bibliotek). S. 75 *corps-de gardes*; KD V 669. S. 75 *mandskab*; KD V 711f. S. 76 *pantebrev*; KD V 621, 1659 14/5, jfr. ansøgning om at få sikkerhed for deres tilgodehavender. D. Kanc. Indk. breve 1659 12/1 (Rigsark.). S. 76 *Kongen*; C. O. Bøggild Andersen: Statsomvæltningen i 1660 114. S. 77 1651; sstds 158. S. 77 *opposition*; sstds 92, 152, 157. S. 78 *underskrifterne*: Riegels: Femte Christians Historie 1792 67, 76, 83. S. 78 *Ikke desto mindre*; til det følg. se ON 264f, jfr. P. W. Becker Samlinger til Danmarks Historie I 301—306. S. 80 »revers«; Reg. 10, Domme, tingsvidner og akter, 140 (Rigsark.).

7. SIDSTE ÅR I SELVSTÆNDIGHED

s. 82—98.

S. 82 *befæstningsarbejderne*; KD V 757—760. S. 84 *befæstning*; P. W. Beckers Saml. III 235, 270, 275. Smlgn. planerne s. 53 og s. 81. S. 86 *Jørgen Lauridsen*; KD III 591, 1663 14/9, nuværende Overg. o. V. 8—10, Store Søndervoldstræde 3—9, Dronningensg. 5—7. S. 86 *Jokum Irgens*; se ovenf. s. 50. S. 86 1646; KD III 263, 1646 8/5 ... i den vestre runddel under volden. S. 86 *Hans Hoppe*; KD III 389, 1652 23/1. S. 85 1661; KD III 540 ... udi det vester bolværk. S. 86 *i større stil*; KD III 491, VI 505. S. 86 *østre bolværk*; KD VI 510. S. 86 *Bertel Jakobsen*; KD VI 520, 535, jfr. Sjæll. Reg. 1670/160 (Rigsarkiv.). Der stod endvidere en overgang en vejrmølle »udi den runddel ... tvært over for Vort Tøjhus«, KD III 473f, ligesom der var en vejrmølle uden for Amagerport KD III 640f. S. 86 *Andreas Brumann*; KD VI 576, 1671 24/10, nuværende Dronningensg. 8—10, Christianshavns Voldg. 13—25, Prinsesseg. 1. S. 87 *Didrik Busch*; KD VI 581, 1671 21/12, mellem Overg. n. V. og Wildersg. nu under B & Ws grund. S. 86 *Hans From*; sstds og ligeledes. S. 86 *Peter Jensen*; KD VI 604, 1672 4/12, grunden var det senere Torvegade 73 (»Skibet«). S. 86 *Hans Schack*; KD VI 652f, 1675 27/1, mellem Kanalen, Havnen og Overg. n. V., grunden, på hvilken B & Ws maskinhal ligger. S. 86 *Esben Nielsen*; KD VI 597, 1672 29/7, mellem Overg. n. V. og Wildersg., ligeledes under B & Ws areal, nabogrund til Heerings gård. S. 86 *Hans Hoppe*; KD VI 619, 1673 27/7, nuvæ. Dronningensg. 22—26, Torveg. 58—60. S. 87 *Johan Aumann*; KD VI 604—605, 1673 17/1, jfr. indlæg til Sjæll. Reg. 1673/18 (Rigsark.): »haver tilf. været i forslag til en kirkested og plads, idet pladsen ved hælvten var for liden ...« Er nuværende Torveg. 50—56, Dronningensg. 48, Prinsesseg. 17. S. 87 *byggeplads til kirken*; KD VI, 599, 1672 9/9, jfr. indlæg til Sjæl. Reg. 1672/260 (Rigsarkivet). Planen gengivet Vilh. Lorenzen: Håndtegnede kort 2, VI. S. 88 *påmindelser*; Kanc. Brevb. 1637—39 858. S. 88 *beskrives i samtiden*; KD V 738. S. 89 *Fra 1668 ... beklædes fra børnehuset*; ON V 157. S. 89 *kvindespersoner*; KD V 752. S. 89 *byfoged*; Christianshavns byfogedregnsk. (Rigsark.). S. 90 *Tinghuset*; sstds 1660. S. 90 *fængsel*; sstds 1668—72. S. 90 *sæbesyderier*; ON V 168, jfr. KD V 506. S. 91 *Anders Pompe*; KD V, 595. S. 91 1677; KD V 686f. S. 91 1669; KD V 522. S. 91 1660; KD III 508. S. 91 1660; KD III 508. S. 91 *bryggergårde*; grundtakst 1675 (Rigsark.). S. 91 *lausartikler*, KD III, 797. S. 91 *slagtere ... vævere*; grundtakst 1675 (Rigsark.). S. 91 *opsætsighed*; Christiansh. byfogedregnsk. 1672—73 (Rigsark.). S. 92 *Jokum Irgens og Henrik Müller*; Biografisk Leksikon. S. 93 *højt prist foretagende*; Wolf, Encomion 1655 154. S. 93 *ubebygget*; grundtakst 1675 (Rigsark.). S. 93 *Jonas Trellund*; ON V 137—140. S. 93 1663; KD III 571f. S. 93 *hans gård*; ON IV 272 (Reesen). S. 94 *Adelaer*; Chr. Bruun: Curt Sivertsen Adelaer 177, 331. S. 94 *gård i Strandgade*; Reg. 30, Fasc. 6, 2, jfr. Langebeks Dipl., Danmark 1635 21/7 (Rigsark.). Gården beslaglagde endnu dengang den opr. storgrund med have ud til Kongensgade. Jfr. også KD III 577. S. 94 *Nabogården*; oplysninger om ejendomsforhold i det følg. efter grund-

takst 1675 (Rigsark.). S. 94 *udstykkede*; Christiansh. pantebøger 1668 16/6 (Landsark.). S. 94 *gjort udlæg*; sstds 1663 20/3, 31/7, 7/8 osv. Det var forøvrigt hos enken, Lisbeth, at der blev gjort udlæg. S. 94 1662; ON IV 279. S. 94 *Strandgade 36—40*; gården omfattede, som foran ad s. 40 nævnt, tillige Wildersg. 51—55. S. 94 *Iver Caspersen*; denne storgrund var 1642 17/4 overdraget Jørgen Løskow, KD III 230. S. 95 *Jørgen Bjørnsens gård*; nuvær. Overg. o. V. 30—Sofieg. 2, en del af den oprindelige storgrund, der tillige omfattede Sofieg. 4—14 samt Dronningensg. 25—27, og 1642 17/4 var tilsk. Anders Svendsen, KD III 230. S. 95 *Overg. 34*; del af den grund, der som nævnt foran s. 49 var tilskødet Oluf Steen. Af de fire våninger ud mod Dronningensg. ejede Rasmus Byssing endnu i 1675 den ene. S. 95 *Overg. oven Uandet nr. 56*; grunden omfattede dengang tillige nr. 54, Bådsmadsstræde 8—12, Dronningensg. 75—77. S. 95 *Peder Børtling*; N. Rasmussen: Kaj Lykkes Fald og Person 8, 16ff, 70. S. 95 *så kaldte rådhus*; om denne ejendom se i det hele G. Grove: Har Christianshavn haft sit eget rådhus? Arkiv og Museum II 2—21. 96 *stiftelse*; ON V 500—501. S. 96 *matrikel*; se ovenfor ad s. 94. S. 96 1674; KD VI 642f. S. 95 *bytinget*; nedl. i henh. til reskript 1685 31/1, ON IV 289. S. 97 *Rækken*; ON IV 281f. S. 97 *Byfogedregnskaberne*; 1658—85 (Rigsarkivet). S. 97 *jernbolte*; sstds 1672—73. S. 97 *svindler*; Kronens Skøder II, 532. S. 97 *undvegne kvindfolk*; antegnelser til byfogedregnsk. 1679—84. S. 98 *Kvindfolket*; sstds 1683—84. S. 98 *Erik Grøn*; sstds 1668—72.

8. VOLDANLÆG OG BYGGERI

s. 99—108.

S. 99 1674; KD VI 642f. S. 99 1685; ON V 6. S. 100 *Gotfred Hoffmann*; om disse arbejder se i det hele Vilh. Lorenzen: Problemer i Kbhvns Historie 1660—1757 86ff. Når det der s. 91 siges om Hoffmanns kort fra 1687, at det ikke var et officielt enkeltmandsarbejde, så må dertil bemærkes, at der lejlighedsvis nævnes et »allernådigst ratificeret Carte ab dato de 9. april 1687«, Indlæg til Sj. Reg. 1687/118 (Rigsark.). S. 101 1685; KD VII 93. Planen, se Vilh. Lorenzen: Håndtegn, Kort 2, VI. S. 101 *Peder Børtling*; ON IV 186ff. S. 102 1678; KD VI 694, 1678 5/6. S. 102 *henskød sagen*; i henh. til den nævnte kgl. ordre kom sagen for Højesteret, i hvis stævningsbog er indført »en sentens, som ej blev afsagt,« men som udmundede i den i teksten citerede passus, Højesterets stævningsbog 14/6, 20/7 1678, 184 (Rigsark.). S. 102 *nye kirke*; Vilh. Lorenzen: Lambert v. Haven 15—23. S. 104 *gravskrift*; Jonge II 424f. S. 104 *gamle kirkebygning*; sstds 416. S. 104; *hensigten at bygge*; indlæg til Sj. Reg. 1689/139—40 (Rigsark.). S. 104 19.000; KD III 788ff. S. 104 *extraordinær skat*; KD VII 167. S. 104 *Magistraten*; KD VII 182, 225. S. 105 *bøder*; KD VII 315 1690 19/8, 328 1690 1/11, 364 1691 12/9. S. 105 *fire storgrunde*; ON V 29f, jfr. KD VI 652 (1675 27/1), 664 (1676 14/2). Grunden var opmålt allerede i dec. 1671 og skøde udstedt 10/12, men kasseret. Indlæg til Sj. Reg. 1675/22 (Rigsark.). S. 105 *krudtmøllen*; ON IV 272, V 388. S. 106 *barakker*; Fra Bispetid til Borger-tid 149, jfr. Krigskancelliet, Kgl. Expeditioner, Søetaten vedk. 1680 56, 63, 65 (Rigsark.). S. 106 1705; Kronens Skøder III, 406, jfr. D. Kanc. Resolutioner skrevne på supplikker 1705—07 188, samt bilag (Rigsark.). S. 106 *fallit*; ON V 139f, jfr. KD VII 84f. S. 106 *omfang*; grunden omfattede hele karreen mellem Brogade, Strandgade, Torvegade og havnen. S. 106 *kajgade*; KD VII 177 (1687 24/5), 370 (1691 28/11). S. 107 1685; Sjæl. Reg. 18/8 1685/179, med indlæg (Rigsark.). S. 107 *Lukas Utrecht . . . Gunner Vosbein*; KD VII, 145—146, 1686 13/11. Skøderne omfattede de to karreer mellem Overg. n. V., Bådsmadsstr., Strandg. og Christianshavns kanal. S. 107 *pakhuse*; ON V 96, 137, jfr. KD VII 184. S. 107 *Steenwinckel . . . Vodroff*; KD VII 267, 11/6 1689. S. 107 *De kort*; indlæg til Sjæll. Reg. 1689/139—140. S. 108 *Grundtaksten 1689*; KD III 747—756.

9. BEFOLKNINGEN

s. 109—122.

S. 109 *Reesen*; KD III 793. S. 109 *oliemølle*; KD VII 1 (1682 4/3), 31 (1683 6/2), jfr. indlæg til Sjel. Reg. 1685/179. S. 109 *oliemølle ... Sofie bastion*; KD VII 158 (1687 8/1), 175 (1687 12/4), jfr. indlæg til Sj. Reg. 1687/118. S. 109 *privilegier*; KD VII 159, 162. S. 110 *glasværk*; ON V 167f. S. 110 *linnedspinderi*; ON VI, 195. S. 110 *overskud*; KD V 160. S. 111 1711; Bruun II 460, KD VIII 225 (1711 19/12). S. 111 *vajsenhus*; KD VIII 197, 217. S. 111 *overtro*; F. V. Mansa: Pesten i Helsingør og Kjøbenhavn 1710 og 1711 245. S. 111 *Enhjørningsapoteket*; KD VI 797, 1707 1/3, privilegium udstedt for Barth. Ferdinand Kyblich. S. 111 *bombardement*; ON VI 461. S. 112 *rådhus*; Fra Arkiv og Museum II 6. S. 112 *Tordenskjold*; Olav Bergersen: Viceadmiral Tordenskjold II 1029—34. S. 112 *Traditionen*; C. P. Rothe: Peder Tordenskjold 1747—50, III 267, jfr. Bokkenheuser: Det gl. København I 79f. S. 114 *fortegnelsen*; Kjøbenhavns Huse og Indvaanere efter Branden 1728 1906, et værk, hvorfra de fleste af de i det nærmest følgende meddelte oplysninger er hentet. S. 115 *Jeg løb*; (Winkel Horn:) Holbergs levned fortalt af ham selv 194. S. 118 1688; KD VII 214. S. 118 *Joseph Abraham*; KD VII 257. S. 120 *bryggergård*; Vilh. Lorenzen: Christianshavns borgerlige Bygningskunst 26—30. S. 121 *Amagerport*; Jonge II 464. S. 121 *Rødebro*; ON V 28, VI 382. S. 121 *kanalen*; ON VI 383—84. S. 121 *Knippelsbro*; ON V 27f, VI 381f. S. 121 1684—1686; KD VII 71 (1684 21/5), 136 (1686 20/4); de anførte verslinier har både ældre og nyere forskere opfattet som gældende Langebro, ja, de har endog været taget som vidnesbyrd om dennes anlæggelse 1686, uanset at den første Langebro givet var en gangbro (se nedenfor). S. 122 *Rødebro*; ON VI 382. S. 122 *Langebro*; Mogens Lebech og Svend Nielsen: Bogen om Langebro 8—12, jfr. Fra Bispetid til Borgertid 209f. S. 122 1722; Krigskancelliet; udfærdigede sager 1722/115.

10. PLADSERNE

s. 123—142.

S. 124 *Ny-Christianshavn*; se til det følgende: Elling: Holmens Bygningshistorie 1660—48. S. 124 *Nyholm*; anf. st. 28f. S. 124 *omfangsrigt projekt*; sstds 34—39. S. 124 *ny plan*; sstds 62—71. S. 125 *Flådens leje*; sstds 71—91, smlgn. Lorenzen: Problemer 1660—1757 27f. S. 126 *Motzmans plads*; Elling o. anf. st. 48, 98. S. 125 *saltværk*; I. Rawert: Kongeriget Danmarks industrielle Forhold 1850 277f. S. 126 *Dokken*; Elling o. anf. st. 59, jfr. Jonge 449f, Bruun III 713ff. S. 127 *Thura*; Hafnia hodierna 219. S. 127 *ny pumpe-maskine*; Jonge II 451. S. 127 *vestindisk-guineiske komp.*; Bruun II 476, 723. S. 128 *sukkerraffinaderi*; ON VI 173. S. 128 *Grams plads*; Geddes kort. S. 28 *van Ostens plads*; Andr. Bruun: Burmeister & Wain 1846—1906 31, 39. S. 128 *Peter Appleby*; Hjorth-Nielsen: Peter Appleby, Fader og Søn, i Vor Fortid III 98f, 103. Reberbanen blev opført 1740—46, værftet 1759. S. 128 600 *alen*; Jonge 464. S. 128 *Det største*; Jonge 460. S. 129 *privilegier*; Andr. Bruun o. anf. st. 34. S. 129 *en hel by*; Jonge II 461. S. 130 *En del af Bjørns plads*; til denne og følgende side Jonge II 461f. S. 130 *Holmsted ... Suhm*; Bruun III 38f, 42f, 361, 481. S. 131 *Bodenhoffs plads*; Nanna Lange: Den Bodenhoffske Slægtbog 11—14. S. 131 *byens tømmersavn*; Lebech og Nielsen: Bogen om Langebro 23f, jfr. indlæg til Sj. Reg. 1755/202. S. 134 *Genua*; Bruun III, 229. S. 134 *Ostindisk kompagni*; ON V 131f. S. 134 *Sivert*; Bruun: C. S. Adelaer 290—93. S. 135 *Ostasiatisk kompagni*; Bruun II 722f. S. 135 *en overordentlig virksomhed*; sstds III 462f. S. 135 1732; Bruun II 722, III 40, 446. S. 136 *sæbesyderrenden*; sstds II 723, jfr. Havnekomm. indk. sager 1736 11/1 (Rigsark.). S. 136 *»forsamlingshuset«*; Vilh. Lorenzen: Chr.havns borgerl. Bygningskunst 34—37. S. 136 *pakkus*; sstds 38. S. 136

pendant; sstds 37. S. 137 *portechaise*; ON VI 228. S. 138 *auktion*; C. L. Baden: Christian den Syvendes Regjerings Aarvog 1833, 162. S. 138 *Salgssummen*; Holm: Danmark—Norges Historie under Frederik V, II 235. S. 138 *udbytte*; sstds 236. S. 139 *vedtægt*, Bruun III 448—458. S. 139 *ny skandale*; sstds 466—477. S. 140 *Salys rytterstatue*; sstds 253—274. S. 141 *indtægter*; sstds 464f.

11. PATRICIERGARDE OG BORGERHUSE

s. 148—162.

S. 143 *Frederik Us tid*; Bruun III 16—17. S. 144 *Holmsted*; J. O. Bro Jørgensen: Industriens Historie i Danmark, 1730—1820 II, 67, 98. S. 145 *kræmmerlavets lærredsfabrik*; Bro Jørgensen o. anf. st. I 164, jfr. Rawert: Danmarks industrielle forhold 484. S. 145 *klædefabrik*; Bruun II 728, jfr. Bro Jørgensen o. anf. st. II 68 og Rawert o. anf. st. 528, Bruun III 355. S. 145 *Essington*; Bro Jørgensen o. anf. st. 206. S. 145 *Wasserfall*; sstds jfr. Bruun III 75, Geddes kort 1756. S. 145 *Zöllner*; Arnold Diderik Z.s privilegium, se KD VIII 697, 1726 16/12. Fabrikken lå Torvegade nr. 56, Wildersg. 17. S. 145 *Bautlers lærredsfarveri*; Bruun III 76. Virksomheden var i en af de ejendomme, der måtte vige for Salvatorgården. S. 145 *tapetserifabrik*; sstds 75, jfr. Rawert o. anf. st. 643. S. 145 *Iver Grønnegaards*; Kbhvn.s Huse og Indvaanere 330. S. 146 *under bygning*; Bruun III, 82, jfr. vurderingsforretten. 1763 29/8 (Stadsark.). S. 147 *sukkerraffinaderi*; Bruun III 78. S. 145 *Efter ophøvelsen*; Bro Jørgensen o. anf. st. 188. S. 146 *Bortmann*; ON III 78, Geddes kort. S. 146 *Borre & Fenger*; Rawert o. anf. st. 447, privilegium af 1760 som det fjortende raffinaderi i hovedstaden. S. 146 *første jernstøberi*; Rawert o. anf. st. 159, Bro Jørgensen o. anf. st. 199. S. 146 *Tobakspibefabrikken*; Rawert o. anf. st. 338. S. 146 *Italiender Benjamin*; Rawert o. anf. st. 382f. S. 147 *synagoge*; Bruun III 208. S. 147 *stenhuggerarbejde*; Brandtax. (Landsark.). S. 147 *Stanleys gård*; Vilh. Lorenzen: Christiansh. borgerl. Bygningskunst 46f. S. 147 *én etage*; Geddes perspektivkort, jfr. brandtaxation 1755: 9 store grundmurede fag, 2de små, enkelte fag ... Udi midten af bemeldte bygning er en pavillon på 3 store og 2 små fag, 2 etager høj (Landsark.). S. 148 *Strandgade 44*; Vilh. Lorenz. o. anf. st. 26, 52. S. 148 *Strandgade 46*; sstds 55. S. 150; *Hjørnegården ved Sankt Annæ g.*; sstds 55. S. 150 *Suhms*; P. Fr. Suhm: Hemmelige Efterretninger om de danske Konger 32, Nyt hist. Tidsskr. IV 618. S. 150; nr. 36, Lorenzen o. anf. st. 53. S. 152 *ændringer*; se H. H. Engqvist: Strandgade 30 jfr. ovenf. s. 51ff. S. 152 *Cort Adelaers*; Lorenzen o. anf. st. 53. S. 153 *Strandgade 14*; Fra Arkiv og Museum II 9ff. S. 153 nr. 12; *Elling*: Det klassiske København 108f. S. 163 *Strandgade 10*; Lorenzen o. anf. st. 56. S. 154 *Steinfass' gård*; sstds 48—59. S. 154 *Overgaden 12*; sstds 50. S. 154 *Overgaden 2*; Lorenzen o. anf. st. 56. S. 154 nr. 39; Brandtaxation af 1778 (Landsark.). S. 154 *Heerings gård*; Lorenzen o. anf. st. 58f. S. 155 *broget kompleks*; P. N. Heering: Familiebogen 31—34. S. 155 *Anders Olufsens boer*; smlgn. foran s. 38. S. 156 *Holberg*; Epistler 1951, V 7. S. 156 *skød bebyggelsen sig i vejret*; de følgende oplysninger om bygningsændringer efter brandforsikringspolicerne i Landsarkivet. S. 157 *fiskehandleren*; Gamle københavnske Skilte og Bomærker LI. S. 158 1689 ... 1855; KD III 754, Industritæll. 1855 (Rigsark.). S. 158 *Hessen*; Gl. kbhvn.ske Skilte og Bomærker XIV. S. 158 *Lille Kongensgade*; Hugo Matthiessen: Gamle københavnske Gader 14. S. 158 *Christianshavns torv*; sstds 49. S. 158—59 »Linden ... Opfostringsgaden«; sstds 16. S. 159 »Hvalfisken ... Hummeren«; Gl. københavnske Skilte og Bomærker 35. S. 159 »De grønne Træsko«; sstds 37. S. 159 »De fire Amagere«; sstds 26 (i Torvegade). S. 160 *Bagerkringlen*; sstds II. S. 160 *Valentin Brygers*, sstds XXXVIII. S. 160 *blokkedrejerskilte*; sstds XLI—XLII. S. 160 *vinhandlerskilte*; sstds XIX—XX. S. 160 *Overgaden 39 og 50*; sstds XLVI—XLVII, jfr. nedef. s. 162. S. 162 *Amagergade 11*; Brandtaxationer i Landsarkivet, Realreg. sstds.

12. KVARTERETS VARTEGN

s. 163—175.

S. 164 *Laurids de Thura*; Fr. Weilbach: Laurits de Thura 110—116. S. 164 *Snegletrappe*; Hafnia Hodierna 303. S. 166; *Børnehus*; Bruun II 738, III 120. S. 166 *Pladsforholdene*; sstds III 147, 336. S. 167 *henrettet*; Bruun III 223. S. 167 1767—86; Bruun III 626. S. 167 *Opfostringshuset*; Bruun III 156—159, Fundats af 1753, Schous Forordninger IV, 225—228. S. 167 *J. C. Conradi*; Vilh. Lorenzen: Christiansh.s borgerl. Bygningskunst 41. S. 168 *Søkvæsthus*; Bruun III 565. S. 168 *fæskole*; Jonge II 434f, Paludan 49-52. S. 168 *Overskou*; Th. Overskou: Af mit Liv og min Tid 1798—1818, 1915 19f. S. 169 *Frederiks tyske kirke*; Bruun III 139—141. S. 170 *Gravkrypten*; Jonge II 438. S. 170 1711; KD VIII 211. S. 170 *Luxdorph*; Ls. s. Dagbøger, ved Eiler Nystrom 1915 I 225. S. 172 1726; KD VIII 660—62. S. 172 *Nattemodernisation*; ON VI 351f. S. 173 50 år; Bruun III 118. S. 173 *få år senere*; sstds 415—18. S. 173 *kalkbrænderi og savværk*; sstds II 628. S. 173 *salpeterværk*; sstds III 534. S. 174 *Langebro*; Mogens Lebech og Svend Nielsen: Bogen om Langebro 15—18, jfr. Danske Kanc. Kgl. Resolutioner 1795 25/9. Den nedsatte kommissions indstilling såvel som den nedenf. nævnte kontrakt med Kirkerup findes bl. Havnekommissionens arkivalier i Rigsarkivet. S. 174 *Snurrebroen*; Jonge II 458.

13. MEMOIRER OG MENNESKER

s. 176—193.

S. 176 *Gadebilledet*; Carl Bernhard: Af en gammel Herres Erindringer; pag. XVIII, i Saml. Noveller og Fortællinger 1867, XIV. S. 176 *Overskou*: Overskou o. anf. st. 4. S. 177 *falske tradition*: Carl Bernh. o. anf. st. VII. S. 177 *Overskous*; Overskou o. anf. st. 4, 17ff, 27, 36, 49f, S. 178 *Jakob Holm*; Johs. Lehmann: Jakob Holm 82—86. S. 178 *Kapernmadamme*; Overskou o. anf. st. 71—75. S. 180 *Carl Bernhard*, o. anf. st.: Et Oprør LVII—LXXVII. S. 182 »en meget gammeldags gård...«, sstds XXIV. S. 182 *syngemesteren*; Axel Kjerulf: Nordens Don Juan Edouard du Puy 194. S. 183 *Brogade 4*; J. L. Heiberg: Et Liv genoplevet i Erindringer 1944, I 19f. S. 183 *tiden hos fru Gyllembourg*; sstds 112, 114f, 123, 145. S. 184 *Brogade*; sstds 153, 172—176, 219f, 250ff. S. 184 *meget højtstående person*; sstds IV, 84. S. 184 *Søkvæsthuset*; sstds II 45f, 69—74. S. 185 *Amager*; sstds II 109—112. S. 185 *skillingsvise*; sstds II 184f. S. 186 *Jakob Holm*; til det følgende se Johs. Lehmann: Jacob Holm, de nærmere angivne steder. S. 186 *takkellofter*; anf. st. 263. S. 186 *Lille Torvegade*; sstds 39, 42. S. 186 *Strandgade 8*; sstds 48. S. 186 *over Knippelsbro*; sstds 71. S. 186 1798; sstds 72. S. 186 *Strandgade 4*; sstds 186. S. 18 *avispresse*; sstds 192. S. 186 *Uon Ostens plads*; sstds 190. S. 186 *Holms plads*; sstds 194. S. 186 *Holms værft*; sstds 163, 166ff. S. 188 *dampmaskine*; sstds 232. S. 188 *Bodenhoffs plads*; 198ff. S. 186 *Applebys plads*; sstds 196. S. 188 *Asiatisk kompagnis plads*; sstds 200f. S. 188 *Larsens plads*; sstds 202. S. 188 *oliemølle*; sstds 209, 231. S. 188 *sejldugsfabrik*; sstds 214f. S. 188 *pudder og stivelsesfabrik*; sstds 216. S. 188 1811; sstds 209. S. 189 *Holms huse*; sstds 196ff, 245f, 250. S. 189 *Bodenhoffs plads*; Rawert o. anf. st. 394, 396, 403f. S. 189 *Det var med ...*; Jul. Schovelin: Fra den danske Handels Renaissance II 197f. S. 190 *P. F. Heering*; P. N. Heering: Familiebogen XIIIff. S. 192 *landbefæstning*; udviklingen, der førte til voldenes fald er skildret i Villads Christensen: København 1840—57. S. 193 *Amagerport*; H. C. Andersen: En Fodreise fra Holmens Canal til Østpynten af Amager i Aarene 1828 og 1829, 1940, 86.

14. DET SIDSTE ARHUNDREDE

s. 194—218.

S. 194 *et brev*; Raffenberg: Vilhelm Marstrand 99. S. 196 *Kjerulfs have*; Andr. Bruun: Burm. & Wain 1856—1906, 48; Kjerulfs have optog den grund, der 1671 blev købt af kaptajn From, se foran s. 87. S. 196 1869; Villads Christensen o. anf. st. 78, jfr. også P. N. Heering: Familiebogen 46ff. Om B & Ws forskellige ejendoms køb, se iøvrigt Bruun anf. værk. S. 196 *første skibsværft*; Andr. Bruun anf. st. 49ff. S. 197 *Kjærbøl*; Smeden. Kulturbilleder fra Tiden omkring Aarhundredskiftet, udg. af Nationalmuseet, 13. S. 198 1854; Oplysningerne i det følgende efter Industritællingen 1855 (Rigsark.). S. 198 A. N. Nyholm; Wildersg. 46. S. 198 C. L. Olsen; Overg. n. V. 45, det ene af de kendte pakhuse ved Snurrebroen. S. 199 C. C. Augustinus; Wildersgade 44. S. 199 *næsten ... tvungne*; det følgende i alt væsentligt efter (V. Munck:) Om de Fattiges Vilkaar paa Christianshavn 1867. S. 199 *når man kender lidt*; o. anf. st. 38. S. 200 *var forholdene anderledes*; sstds 4f, 31, 43. S. 200 *Meldahl*; Ill. Tidende 1865—66. S. 200 I 1867; Munck o. anf. st. 1—4. S. 202 *Koleraen*; sstds. 5. S. 202; *værste ejendomme*; sstds. 36ff S. 203; *Hvordan tog de det?*; sstds 39. S. 203 *Søkvæsthuset*; sstds 20—30 S. 204 *ikke ... beboelseshus*; sstds 33. S. 204 *hvor man helst*; sstds 10. S. 204 *Der er Ejendomme ...*; sstds 9. S. 205 *bygget om, i 1891*; Linvald: Christianshavn 61. S. 206 *Langebro*; Lebech og Nielsen: Bogen om Langebro 31—35. S. 206 *stået i stampe*: Københavns borgerrepræsentations Forhandlinger 1897—98, 1897 24/5. S. 206 *var der en mand*; sstds 1898—99 623, 1898 27/6. S. 208 *Værdien*; de følgende oplysninger efter 1—4 udgave af Trap: Danmark. S. 208 *fabriksvirksomheder*; sstds. S. 209 *Rabeshave*; Industritællingen 1855 (Rigsark.). S. 209 *Gamle-Christianshavn*; Zachariaes Før og Nu 1915, nr. 9. S. 210 *Aladdin kvarteret*; sstds nr. 7. S. 210 *Langebro*; Lebech og Nielsen o. anf. st. 35f. S. 211 *Lagkagehus*; opf. 1930—32. S. 214 *Nexø*; Martin Andersen Nexø: Erindringer 1945, I 14.

RETTELSER

- S. 64 l. 4 f. n. farbror, *læs* morbror.
- S. 71 l. 5 f. n. på, *læs* ved.
- S. 79 l. 12 f. n. og nogle, *læs* om nogle.
- S. 83 l. 6 f. o. hulbåren, *læs* hjulbåren.
- S. 100 l. 5 f. n. have *læs* havde.
- S. 105 billedunderskrift: Frelser, *læs* Frelasers.
- S. 156 l. 9 f. n. der, *læs* det.
- S. 174 l. 5 f. n. nu afbrudt, *læs* uafbrudt.
- S. 182 l. 12 f. n. Overgaden, *læs* Overgaden 2.
- S. 185 l. 16 f. o. Strandgade 6, *læs* Strandgade 4.
- S. 207 billedunderskrift: 1912, *læs* 1900.
- S. 220 l. 9 f. n. 46, *læs* 42.

BILLEDFORTEGNELSE

Interiør fra kafé Christian IV	7
Det første projekt til anlæg af Christianshavn	11
Christianshavns kanal set imod Overgaden o. Vandet ..	15
Store Søndervoldstræde	19
Kort over Gammel-København og Christianshavn, o. 1640	24
Knippelsbro set imod Christianshavn	27
Knippelsbro med omgivelser, plan o. 1640	31
Strandgade 32, 30 og 28	33
Bjælkeloft i Strandgade 30	35
Gammelt pakhuis i Wildersgade	39
Udstykningsplan over Christianshavn, ca. 1636	42
Holms plads med Christianskirken og B & Ws maskinhal	45
Skilt med Christianshavns byvåben	47
Parti fra Sankt Annæ gade	51
Plan over Christianshavn o. 1650	53
Gårdinteriør med svalegang fra Strandgade nr. 32	57
Pakhuis i Overgaden neden Vandet	61
Husskilt fra værtshuset »Den gamle Falk«	67
Christianshavns vold med Lille mølle	71
Sofiegade set imod volden	77
Plan over Christianshavn efter udvidelsen 1668	81
Langebrogade med Holms huse og »Voldgaarden«	84
Gårdinteriør fra Strandgades kaserne	85
Relief fra Strandgade 24	93
Interiør fra Vor Frelzers kirke	103
Fra indgangen til Vor Frelzers kirke.	105
Plan over Christianshavn efter voldanlægget 1685-92 ..	108
Morter fra Christianshavns apotek	110
Gårdinteriør fra Strandgade 6	113
Brænderiskilt, hjørnet af Sofiegade og Dronningensgade	119
Overgaden neden Vandet, nr. 31	120
Wildersbro set imod Wilders plads	129

Grønlandsfarere i Christianshavns kanal	132
Udsigt fra Knippelsbro mod Asiatisk kompagnis pakhus	137
Fra Asiatisk kompagnis bygning i Strandgade	142
Stanleys gård i Overgaden oven Vandet	149
Trapperum i Strandgade 26	151
Sofiegade 8 med fiskehandlerskilt fra 1760.	157
Brænderiskilt fra Torvegade 58	159
Gårdinteriør fra Amagergade 11	161
Slutsten over port, Overgaden oven Vandet 50	162
Vor Frelsers kirkes spir	165
Strandgade set mod Christianskirken	171
Christianskirkens krypt	172
Skib i Christianskirken	175
Dørparti, Wildersgade 15	179
Søkvæsthuset i Overgaden oven Vandet	183
Strandgade 4-6 set fra Christianskirken	187
Vinkælder under Heerings gård	191
B & Ws flydende marketenderi.	197
Baggård i Dronningensgade	201
Baggårde i Aladdinkvarteret	207
Torvegade set fra volden	213
Arbejdere på børnehusbroen	218
B & Ws værksteder set fra Overgaden oven Vandet	219
Christianskirken og B & Ws museum	230
Snedkerskilt, Prinsessegade 13-15.	238

De s. 11, 24, 31, 42, 53, 81 og 108 gengivne planer
er tegnet efter samtidige kort.

Mogens Lebech: Christianshavn - En konges tanke blev virkelighed - er udgivet af A/S Burmeister & Wain's Maskin- og Skibsbyggeri og tilsendt venner og forbindelser i ind- og udland. Bogen er illustreret med tegninger af Lars Bo og trykt hos O. C. Olsen & Co. A/S. Skriften er Linotype Baskerville, og papiret er engelsk Featherweight. Overtrækspapiret er fremstillet af Axel Encke, og bogbinderarbejdet er udført af J. H. Schultz Bogbinderi A/S. Klicheerne er fremstillet af I/S Cliché. Forsatspapiret er en gengivelse af et stik fra omkring 1620 af en ukendt hollandsk kunstner, og viser forrest opfyldningsarbejder på det nye Christianshavn samt den første Knippelsbro. Bogen er trykt i 1600 nummererede eksemplarer. Et begrænset oplag er derudover stillet til rådighed for boghandelen gennem Nyt Nordisk Forlag, Arnold Busck.

DETTE EKSEMPLAR ER NR.

1197

Lars Bo.

Mogens Lebech